

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 2 · MAJ 2021

PRIS 89 SEK

TEMA

UPPBLÅST HÖGSKOLA REDO ATT SPRICKA

HUR MYCKET HÖGRE UTBILDNING TÅL SAMHÄLLET?



ISSN 978-91-87125-55-8



9 789187 175558 >

PRENUMERERA PÅ **TIDSKRIFTEN RESPONS** 6 NUMMER FÖR BARA **448 KR** DIGITAL PRENUMERATION FÖR **298 KR**

”Varje gång Respons kommer med ett nytt nummer känner jag mig lite rikare. Temana är alltid angelägna, sakprosan behandlas med stor kunskap och skribenterna argumenterar så där lågmäligt som man bara kan göra när man litar på läsekretsens intelligens. (...) Åttionio kronor sex gånger om året, det är inte mycket pengar för denna tankemässiga skatt.”

Åsa Linderborg i Aftonbladet Kultur
om Respons 1 april 2019

”I varje arbetsrum där man tar humaniora och samhällsvetenskap på allvar kommer den att bli obligatorisk. Genom Respons kommer man att kunna hålla bättre koll, helt enkelt”

Mikael R Karlsson, Borås Tidning



Recensioner, internationell utblick, notiser, intervju, essä, m.m.

Tidskrift för recension och diskussion av facklitteratur

En svensk motsvarighet till tidskrifter som

THE NEW YORK REVIEW OF BOOKS & THE TIMES LITERARY SUPPLEMENT

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE/PRENUMERERA

Klassmotsättningar handlar nu om vilken skola man gått i

Av Kay Glans

Min far var metallarbetare och jag mötte under min uppväxt åtskilliga arbetare med intellektuella intressen och begåvning, många av dem politiskt engagerade på vänsterkanten, men inte alla. Det var lätt att tänka att de, om de levde i ett senare skede, skulle ha gått vidare till högre utbildning, men de omständigheter som de hade växt upp under gjorde något sådant, om inte omöjligt, så mycket svårt. Deras position i livet bestämdes till stora delar av de villkor som de hade fötts in i och att man var arbetare sade inte något definitivt om ens personliga värde. Man kunde vara lika bra som de som hade haft turen att födas i högre klasser, och det var långtifrån givet att medlemmarna i de högre klasserna förtjänade sina positioner.

Vad skulle hända med de lägre klasserna när mobiliteten ökade och de med intellektuell begåvning och initiativförmåga gick vidare till högre utbildning? Vad skulle andra tänka om dem som blev kvar och hur skulle de se på sig själva? En som tidigt uppmärksammade de problem som efterkrigstidens utbildningsexpansion och utveckling mot meritokrati kunde föra med sig var den brittiske sociologen Michael Young (1915–2002) i framtidsvisionen *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033 – An Essay on Education and Equality* (1958). Handlingen är förlagd till 2033, när samhället sedan länge präglas av en meritokrati, grundad på intelligens. De enda hinder som finns för individen är den egna begåvnings begränsningar och det har förändrat klassamhället; överklassen utgörs av de mest intelligenta, underklassen av de mindre begåvade. Denna samhällsordning tycktes stabil, eftersom alla skikt godkände den princip som det vilade på – merit.

Men 2033 skakas Storbritannien av en populistisk revolt och bokens berättare försöker förstå vad som har hänt. Den centrala orsaken var att underklassen hade dränerats på självkänsla. Före meritokratin visste man inom alla samhällsskikt att intelligensen var mer eller mindre slumpmässigt spridd mellan klasserna, men i "våra dagar vet varenda människa, hur blygsam hennes ställning än är, att hon har haft sin chans". Aldrig tidigare har en underklass stått så naken, finner berättaren; den har inte ens en egen ideologi.

Det är ingen tillfällighet att Young varit inspirationskälla till den amerikanske filosofen Michael J. Sandel och den brittiske författaren David Goodhart, som vi diskuterar om och med i detta nummers tema om konsekvenserna av meritokrati, mobilitet och massutbildning. Precis som Young förutspådde ser vi nu en revolt från dem med lägre utbildning. De har dränerats på självkänsla och status, tycker sig inte få erkännande för sina bidrag till samhället och saknar representation bland de etablerade politiska partierna. Att uppleva sig vara irrelevant är på många sätt svårare än att vara utsugen eller förtryckt. Det är naturligtvis ett stort misslyckande för vänstern att de populistiska partierna, om man ser till vilka som röstar på dem, i hög grad är arbetarpartier.

”Att uppleva sig vara irrelevant är på många sätt svårare än att vara utsugen eller förtryckt.”

Kay Glans

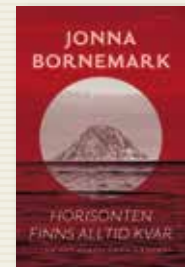
Chefredaktör och ansvarig utgivare



Innehåll

Noterat	6	Politik & samhälle	
Reportage	8	Clive Hamilton och Mareike Ohlberg	
Avlyssning av hur förlag med		<i>Den dolda handen – Hur Kinas</i>	
fackboksutgivning ser på ljudböcker		<i>kommunistiska parti underminerar</i>	
av Jenni Sandström		<i>västliga demokratier och omformar världen</i>	
		Recensent Jojje Olsson	37
Essä	11	Daniel Suhonen, Göran Therborn	
Dekoloniseringen av Sápmi		& Jesper Weithz (red.)	
och vetenskapen		<i>Klass i Sverige – Ojämlikheten, makten och</i>	
av Jonny Hjelm		<i>politiken i det 21:a århundradet</i>	
		Recensent Klas Åmark	40
Tema: Överutbildning		Fredrik Charpentier Ljungqvist	
Intervju med David Goodhart		<i>Corona – Ett historiskt perspektiv</i>	
”Framtidens jobb är att ta hand om dementa”		<i>på vår tids pandemi</i>	
Av Kay Glans	19	Recensent Sven Román	43
Essä		David Epstein	
Högskolefiering sänker statusen		<i>Bredd – Därför lyckas generalister</i>	
för arbeten där folk gör nytta		<i>i en specialiserad värld</i>	
Av Mats Alvesson	23	Recensent Patrik Lindenfors	45
Filosofi & psykologi		Romarc Godin	
Jonna Bornemark		<i>Klasskriget i Frankrike – Den auktoritära</i>	
<i>Horisonten finns alltid kvar</i>		<i>demokratins ekonomiska rötter</i>	
– Om det bortglömda omdömet		Recensent Johannes Heuman	47
Recensent Helena Granström	28	Historia	
Michel Foucault		Bengt Jangfeldt	
<i>Sexualitetens historia.</i>		<i>Immanuel Nobel & Söner</i>	
<i>Band IV – Köttets bekännelser</i>		– Svenska snillen i tsarernas Ryssland	
Recensent Johan Sehlberg	30	Recensent Per Högselius	49
P.C. Jersild		Marko Lamberg	
<i>Hur vill du dö? – Om makten över livets slut</i>		<i>Häxmodern – Berättelsen om</i>	
Recensent Johan Frostegård	32	<i>Malin Matsdotter</i>	
Sven-Eric Liedman		Recensent Annika Sandén	51
<i>Från Platon till demokratins kris</i>		Peter Josephson & Leif Runefelt (red.)	
Recensent Henrik Lundberg	35	<i>Historiska typer</i>	
		Recensent Lisa Öberg	53

28



37



51



72



TEMA: ÖVERUTBILDNING

”Man behöver inte skicka 50 procent av alla som går ut gymnasiet till universitetet för att få en blomstrande forskning. De som faktiskt skapar ny kunskap skulle antagligen ha studerat vidare när bara 10 procent av befolkningen gjorde det.”

DAVID GOODHART I EN INTERVJU MED KAY GLANS, S. 19

Erik Bengtsson
Världens jämlikaste land?
Recensent Lars Magnusson 54

Henrik Ranby
Åkdon, blick och landskap – Om relationer mellan kommunikationer, kulturmiljö och landskapssyn med huvudexempel från Kullahalvön, Skåne
Recensent Pär Blomqvist 56

Maja Bondestam
Människans metamorfos – Ålder och den mognande kroppens politik, 1580–1850
Recensent Cecilia Rosengren 58

Klassikern

Det våras för Rachel Carson
Av David Larsson Heidenblad 60

Naturvetenskap & teknik

Katrine Marçal
Att uppfinna världen – Hur historiens största feltänk satte käppar i hjulet
Recensent Per Lundin 64

Konstarna & medier

Anders Bergström, Ingegärd Gyllenswärd,
Carl Hansson & Anna Nittve (red.)
A-huset – Brutalism på svenska
Recensent Ola Andersson 66

Hayden Herrera
Frida Kahlo – En biografi
Recensent Jenny Danielsson 68

Lotta Lewenhaupt & Anna Bergman Jurell
Augusta Lundin – Haute couture på svenska
Recensent Boel Ulfsdotter 70

Sven Anders Johansson
Litteraturens slut
Recensent Torbjörn Elensky 72

Fackboken som ljudbok

11

► Lämpar sig ljudboksformatet för facklitteratur? Är det skillnad på att läsa in facklitteratur jämfört med skönlitteratur? Respons har frågat runt.



Klassikern: Tyst vår

60

► Rachel Carsons bok *Tyst vår* anses ha banat väg för den moderna miljörelsen. Vilka är kopplingarna till vår tids gröna vändning?



Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Kay Glans,
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Styrelseordförande:
Kay Glans
Övriga styrelsemedlemmar:
Johannes Heuman, Urban Lundberg, Inga Sanner och Jenni Sandström

Redaktionssekreterare:
Jenni Sandström

Redaktör:
Urban Lundberg

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@pressdata.se
Telefon: 08-799 62 48

Respons utkommer med 6 nummer per år.

Tidskriften Respons
St Paulsgatan 13
118 46 Stockholm
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-55-8

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans. Verksamheten stöds av Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Riksbankens Jubileumsfond, Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs Stiftelse, Torsten Söderbergs Stiftelse samt Magnus Bergvalls Stiftelse.

Redaktionsråd: Carin Franzén, professor vid Institutionen för kultur och kommunikation, Linköping; Jenni Hjöhlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högberg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Noterat

TAPPAR DU TRÅDEN LÄTT KAN DU FÅ DIAGNOSEN SCT

Det verkar finnas några kompletterande trender när det gäller människosyn i dag. Dels flygplatsböckernas dikotomier mellan GAL-TAN och introvert respektive extrovert. Det är enkla tudelningar där man väljer sida lika lätt som mellan de politiska blocken. Men samtidigt medför denna utveckling en fragmentering som inte verkar ha något slut. Varenda sexuell variation eller kink förtjänar sin egen flagga och könsidentiteterna är snart nog så många att var och en kan få sin egen. Inget ont i det, valfrihet är ett egenvärde, det "normala" bara en variation bland andra.

Ett annat område där mängden etiketter bara tycks växa är de kliniska diagnoserna. Enligt det



amerikanska magasinet om vård och hälsa, STAT (<https://www.statnews.com/2021/04/12/sluggish-cognitive-tempo->



► Lättdistraherad? Kanske har du SCT!

research-critics/) finns nu en ny variant av mental variation, som vissa forskare försöker få upptagen i DSM, den officiella amerikanska katalogen över kliniskt godkända psykiska åkommor av olika slag. Det handlar om SCT, vilket uttyds Sluggish Cognitive Tempo, närmast trög inlärnings-hastighet på svenska. Beteckningen härrör från två studier från mitten av 80-talet, men har ännu inte godkänts officiellt. Symptomen är bland annat koncentrationssvårigheter, dagdrömmeri och svårigheter att komma någon vart i studierna – det verkar vara ett syndrom som mest iakttagits hos skolor-domar och studenter.

Diskussionen i dag gäller om SCT är något som förtjänar sin egen etikett eller om det är en variation av ADHD. SCT har även iakttagits i kombination med depressioner. Den kliniske psykologen Russell Barkley vid Virginia Commonwealth University Medical Center är en av de som hårdast driver att SCT bör bli en egen diagnos. Efter många

års arbete satte han 2013 samman en lista på symptom, där att tappa tråden när man pratar och att bli sittande och titta ut i tomma luften ingår.

Hans starkaste kritiker är Allen Frances, professor emeritus i psykiatri vid Duke University, som säger att detta är en av de dumaste diagnoserna någonsin och att den absolut aldrig borde få tas upp i DSM. Han har gett ut boken *Saving Normal – An Insider's Revolt Against Out-of-Control Psychiatric Diagnosis, Dsm-5, Big Pharma, and the Medicalization of Ordinary Life* (William Morrow Company 2014) som argumenterar för att det redan i dag finns för många diagnoser.

I diskussionsgrupper på nätet har de som anser sig vara drabbade dock redan samlats och de delar erfarenheter med varandra rörande hur deras symptom ser ut samt i förekommande fall om de feldiagnosticerats och felbehandlats på något sätt. Vår tid kännetecknas som bekant av att möjligheterna att samlas i

grupper på nätet och förenas kring intressen, hur små de än är. Om tillräckligt många samlas kring en känsla av att deras beteende på något sätt är möjligt att diagnosticera som en avvikelse som kan ges en tydlig etikett, blir det svårt även för en professor emeritus att lägga hinder i vägen.

Om dessutom möjligheten ges att utveckla mediciner som kan inriktas på just detta syndrom

”Om tillräckligt många samlas kring en känsla av att deras beteende på något sätt är möjligt att diagnosticera som en avvikelse som kan ges en tydlig etikett, blir det svårt även för en professor emeritus att lägga hinder i vägen.”

och som kan innebära ökad läkemedelsförsäljning så lär den lobbyns ord ytterligare försvåra alla argument mot SCT. Och tänk vad skönt att få veta att man själv inte är lat, inte heller ens barn, utan att svårigheten att koncentrera sig, att man har svårt att komma framåt i livet, att man dagdrömmer, helt enkelt beror på att man har SCT, och att det nu finns en medicin som gör att man blir normal. Vad nu det är... ■

HÖGERPOPULISTER KAN ÖKA FÖRTROENDET FÖR DEMOKRATIN

Det hävdas ofta att de högerpopulistiska partierna urholkar demokratin genom att sprida missstro som underminerar det politiska systemet. Nyligen varnade till exempel statsminister Stefan Löfven om att Sverige kan utvecklas i samma antidemokratiska riktning som Ungern och Polen om Sverigedemokraterna får inflytande över regeringspolitiken. Men hur påverkas egentligen förtroendet för demokratin när dessa partier faktiskt inkluderas i det politiska styret? I stället för att rikta blickarna österut mot relativt oprövade demokratier har vi de senaste åren flera exempel på länder i Västeuropa där populistiska partier på högerkanten varit koalitionspartners i regeringar eller fungerat som stödpartier.

Hur detta högerpopulistiska inflytande har påverkat förtroendet för demokratin i Västeuropa har forskarna Eelco Harteveld, Andrej Kokkonen, Jonas Linde och Stefan Dahlberg undersökt i en nyligen publicerad studie i *European Political Science Review* (2021/13). Underlaget bygger bland annat på enkätsvar under åren 2002–2018 i tolv västeuropeiska länder. Studien jämför väljare med så kallade nativistiska åsikter, det vill säga invandringskritiska röster, med dem som har en mer positiv syn på invandring. I den förstnämnda gruppen är förtroendet för demokratin generellt sett lägre,

oavsett om de röstar på populistiska partier eller inte.

Studien visar att de invandringskritiska väljarna blir mer positiva till demokratin när ett högerpopulistiskt parti på något sätt inkluderas i regeringen.

”Forskarna förklarar detta med att de som redan har ett grundmurat förtroende för demokratin inte låter sina övertygelser rubbas av tillfälliga besvikelser.”

I den invandringsvänliga gruppen minskar dock inte nöjdheten med demokratin på motsvarande sätt när detta sker, i vissa fall är den oförändrad. Det sammantagna resultatet blir därför att inkluderingen av populistiska partier leder till att förtroendet för det demokratiska systemet stärks. Forskarna förklarar detta med att de som redan har ett grundmurat förtroende för demokratin inte låter sina övertygelser rubbas av tillfälliga besvikelser. Högerpopulistiska partier i Västeuropa sprider i första hand missnöje när de inte är vid makten. Väl vid makten bidrar de i stället till att minska missnöjet.

Studien är i sig inget bevis på att Löfven har fel i sin kritik,

eftersom den handlar om hur förtroendet för demokratin påverkas på kort sikt och inte hur demokratin eventuellt skadas på längre sikt. Men statsministerns jämförelse med de forna öststaterna leder ändå fel, eftersom detta är betydligt mer sköra demokratier som saknar den institutionella stabilitet och förankring som finns i västeuropeiska länder. Studiens slutsatser ligger därför i linje med bland annat statsvetaren Sheri Bermans forskning om demokrati (*Respons* 2018/3). Berman menar att de populistiska partierna i Västeuropa inte utgör ett direkt hot mot demokratin, utan snarare lyfter obekväma frågor som de etablerade partierna bör ta på större allvar.

I så fall duger det inte att hota med Ungern och Polen när Sverigedemokraterna kommer på tal. Det riskerar tvärtom att öka missnöjet med demokratin bland den invandringskritiska delen av befolkningen. ■

FÖR TIDIGT ATT SÄGA HUR PANDEMIN PÅ- VERKAR DEMOKRATIN

Den årliga rapporten över demokratins ställning i världen som publiceras av forskningsinstitutet V-Dem vid Göteborgs universitet, erbjuder trots vissa ljusglimtar dystert läsning. Rapporten, som beskriver demokratins tillstånd mot bakgrund av de senaste tio årens utveckling, visar att antalet länder som kan betecknas som liberala demokratier under det senaste decenniet sjunkit från 41 till 32. I dag lever endast 14 procent av världens befolkning i länder som kan betecknas som liberala demokratier.

Den ”elektoral autokratin”, det vill säga en stat som har vissa demokratiska kvaliteter och visserligen håller allmänna val, men där regimen på olika sätt ser till att resultaten inte går emot dess intressen, utgör fortsatt det vanligaste styrelse-skicket. En stor förändring 2019 var att utvecklingen i Indien, som med sina 1,37 miljarder invånare tidigare betraktades som världens största demokrati, innebar

att landet bedömdes vara en elektoral autokrati. Årets rapport bekräftar att fler länder, särskilt i Asien–Stillahavsregionen, Centralasien, Östeuropa och Latinamerika, under de senaste tio åren rört sig i samma riktning. För ett årtionde sedan gick färre än tio länder mot att bli mer auktoritära, förra året var den siffran 25. Med rapportförfattarnas ord innebär siffrorna att den ”tredje vågens autokratisering” nu accelererar (se även Anna Lührmann och Staffan I. Lindberg ”A third wave of autocratization is here – what is new about it?”, *Democratization* vol. 26:7, 2019).



I årets rapport ställs även frågan vilken påverkan som ansträngningar för att bekämpa smittspridningen av coronaviruset haft på utvecklingen. Den sammantagna bilden är att pandemin har haft ett marginellt inflytande på den liberala demokratins ställning på global nivå och att den i de flesta länder inte på något avgörande sätt ökat auktoritära tendenser – åtminstone i demokratier och i ett kortsiktigt perspektiv. Vad de mer långsiktiga konsekvenserna eventuellt blir är för tidigt att säga, menar rapportförfattarna, som poängterar att utvecklingen noga bör övervakas och att domen kan komma att bli en helt annan om inte restriktioner slopas ”omedelbart efter att pandemin är över”.

När bedöms en pandemi vara över? Och hur långt är länder beredda att gå för att förhindra – eller i alla fall säga sig vilja förhindra – en ny? Rapporten beskriver 2020 som ”året av lockdown”, om 2021 blir året av lättnader eller *letdowns* återstår att se. ■



► Stefan Löfvens jämförelse med de forna öststaterna leder fel.

Reportage

Avlyssning av hur förlag med fackboksutgivning ser på ljudböcker

Jenni Sandström

Lyssnandet på ljudböcker ökar kraftigt, men lämpar sig formatet för facklitteratur? Är det skillnad på att läsa in facklitteratur jämfört med skönlitteratur? *Respons* har rekognoserat bland inläsare och förlag med facklitterär utgivning och funnit att vi fortfarande befinner oss i en experimentid när det gäller att förstå vad som fungerar i ljudformatet.

Som alla invigda av erfarenhet vet, och alla andra (sannolikt bristfälligt) föreställer sig, är detta att vara småbarnsförälder ... låt oss sammanfatta det så här: tidskrävande. Jag ska erkänna att jag under min sons första månader i livet, vid sidan av ett antal mer och mindre logiska funderingar framkallade av "viss" trötthet, slogs av tankar som: "Kommer jag någonsin att ha tid (eller ork) att läsa en bok igen?" Tillvaron utmärktes av en outsynlig flod av sysslor och i de stunder då tanken för en stund var mottaglig för andra intryck, hade händerna likväl att göra. Till slut gav jag upp försöken, inte ens med anspråkslösa krav på ergonomi går det att hålla i en bok och läsa samtidigt som man lagar mat, tvättar kläder eller styr en barnvagn. I vad som i efterhand eventuellt kan liknas vid desperation nappade jag på ett av alla de erbjudanden om att prova på ett ljudboksabonnemang som i flera år utgjort ett ihållande inslag i annonsfloran. Under en period skulle det ju vara gratis.

Statistiken skulle kunna tyda på att det finns fler småbarnsföräldrar som kapitulerat och

insett ljudbokens fördelar. Eller så föredrar allt fler av helt andra skäl detta sätt att ta till sig bokligt innehåll. Vad det än beror på går lyssnandet upp. I rapporten över 2020 års bokförsäljning, sammanställd av Erik Wikberg, ekonomie doktor vid Handelshögskolan, framgår



att digitala ljudböcker förra året, med en tillväxt på 32,2 procent, stod för den största procentuella ökningen bland de format böcker såljs i. De digitala abonnemangstjänsterna – där visserligen även e-böcker går att läsa, men där det framför allt lyssnas på ljudböcker och där majoriteten av ljudbokslyssnandet i Sverige sker – stod för 57 procent av den totala försäljningen mätt i volym. Räknet i intäkter härrörde dock bara 24 procent av den försälj-

ning som fångas av Bokförsäljningsstatistiken från denna kanal. Med lyssningar/läsningar i digitala abonnemangstjänster inräknade är den sammantagna bilden att bokförsäljningen totalt sett ökade förra året jämfört med 2019, mätt både i volym och kronor, medan snittpriset för böcker minskade.

Hur en lyssnad bok egentligen förhåller sig till och ska jämföras med en såld fysisk bok var en av frågorna som berördes i vårens debatt mellan rapportens författare och Sven Anders Johansson, kritiker och professor i litteraturvetenskap vid Mittuniversitetet. Räcker det att man startar en ljudbok för att det ska räknas som en såld bok? Ja, trodde först Andersson, men blev tillrättvisad av Wikberg som förklarade att lyssnade minuter räknas samman – om två personer lyssnar på en halv bok var räknas det som en (1) läst bok. Replikskiftets fokus låg huvudsakligen vid siffror, men fonden utgjordes av frågan hur utvecklingen ska tolkas. Medan Wikberg lyft fram att det nu, inte minst tack vare försäljningen i de digitala abonnemangstjänsterna, går bättre för bokbranschen än på länge, betonar Johansson att denna

tillväxt inte kommer alla aktörer och all litteratur till del.

Som ofta konstaterats är ljudboken av allt att döma starkast inom populär- och underhållningslitteratur, medan exempelvis avancerad skönlitteratur och facklitteratur får stryka på foten. Möjligen står vi här inför en förändring. Både Patrik Hadenius, förlagschef på Norstedts, och Kristoffer Lind, förlagschef och förläggare på Lind & Co, berättar i Bokförsäljningsstatistikens intervjudel "Röster från branschen" att de ser en breddad konsumtion av ljudböcker, med framgångar även för bland annat sakprosa. Här bör väl tilläggas att Storytel, som är den största aktören för ljudböcker på den svenska marknaden, 2016 köpte det förstnämnda förlaget och tidigare i år förvärvade 70 procent av aktierna i det sistnämnda.

Men att tolka fackbokens ställning som ljudbok är svårt. Under beteckningen "facklitteratur" ingår ju en mängd olika verk och för att en bok alls ska kunna nå framgång i ljud krävs också att den över huvud taget finns tillgänglig i ett sådant format. Vilka facklitterära titlar, om några alls, finner förlag fungerar som ljudböcker? Hur ser själva processen



► Pelle Andersson.

att göra en ljudbok av en fackbok ut? Och vad innebär utvecklingen för fackbokens ställning?

Pelle Andersson, VD och förlagschef på Ordfront förlag, har i flera år har varit ett av de mest frekvent förekommande namnen i ljudboksdebatten. Han har varnat för att bredden i förlagens utgivning kan komma att minska till följd av en mindre gynnsam ersättningsmodell i de digitala abonnemangstjänsterna, men menar att ljudboken har både för- och nackdelar.

Eftersom Ordfronts utgivning består av både skönlitteratur och sakprosa, har man på förlaget kunnat prova sig fram, säger Andersson till *Respons*. Tidigt drog de slutsatsen att det är olika former av underhållningslitteratur, deckare, spänning och skräck som vinner i ljudboksbranschen. "Så är det bara, det går liksom inte att komma undan.", konstaterar Andersson. På fackboksidan har denna insikt lett till att de satsat på ljudboks-inläsningar av böcker som är mer berättande och biografier över populära personer: "Vi vet ju liksom att en människa föds och sedan går mot ålderdom, det är en lätt kurva att följa med i som lyssnare. Du vet ungefär vad det kommer att innebära. Men väldigt teoretiska böcker är ju otroligt svårt att hänga med i som lyssnare. Det är ju det som gör att det blir svårt med berättelser eller texter som har mycket fakta, komplicerade resonemang eller nya svåra ord."

Utvecklingen innebär inte någon dödsstöt för den avancerade fackboken, menar Andersson

och säger att Ordfront fortsatt kommer att satsa på sådana verk. Men dessa har på senare tid, bland annat på grund av digitaliseringen, fått en svagare ställning på marknaden och framför sig ser han att förlag generellt sannolikt kommer att bli försiktigare med vissa typer av avancerade böcker. De kommer i alla fall inte att finnas i ljud.

Att avancerad facklitteratur medför problem för traditionella ljudboks-inläsningar bekräftar Martina Stenström, operativ förlagschef på Fri Tanke. Trots att förlagets utgivning inom vetenskap, kultur och idédebatt till stor del består av sådana verk har de testat att göra ljudböcker: "När vi har övervägt vilka som kan fungera så har vi frågat oss: Vad är det för typ av bok? Är det en berättande bok? Finns det någon form av gestaltning som gör sig i berättande form?" Vidare tar de i beaktande om det finns en kommersiell potential i boken, det vill säga om en bredare läsekrets kan finna boken intressant. Stenström exemplifierar med böcker som faller inom just sådana facklitterära kategorier som många menar fungerar bättre i ljudformat: *Mindfulness utan flum* av Åsa Nilsson (självhjälpl), Bengt Westerbergs memoarer (berättande) och Fredrik Kärrholms *Gangstervåld* (en reportagebok, som man dessutom enligt Stenström kan knyta till *true crime*-andan). Även böcker av Ulf Ellervik, professor i organisk kemi, som skriver lättstamt och med populärkulturella referenser finns bland de böcker som förlaget satsat på i ljudformat.

Men ersättningen för en ljudbok gör produktionen till en olönsam historia, framhåller Stenström och bekräftar därmed det Pelle Andersson, och många med honom, lyft fram. "Schablonartat är det så att för en fysisk bok, får vi säga 100 kronor, för en ljudbok, om en person lyssnar på hela, kanske 20–25 kronor. Och då har vi dessutom extra produktionskostnader för ljudböcker", säger Stenström och påpekar att detta gäller för den strömmade ljudboken. Hade ljudböckerna sålts styckvis hade ersättningen sett

annorlunda ut. Sammantaget innebär det att Fri Tanke just nu avvaktar med att göra ljudböcker, så länge inte författarna själva är drivande och vill läsa in dem. "Vår typ av böcker säljer ju primärt inbundet, och där har vi inte tappat, där ökar det snarare.", berättar Stenström.

I de extra produktionskostnaderna ingår bland annat själva inläsningen. Och kanske medför facklitterära verk i det arbetet särskilda svårigheter.

”En person kunde heta tio namn eller sex namn. Då föreslog jag att vi bara skulle använda det första namnet.”

Författaren och skådespelerskan Philomène Grandin har i många år varit verksam som inläsare av ljudböcker. Framst har hon arbetat med barn- och ungdomsböcker samt skönlitteratur, men på senare tid även facklitteratur. Under det senaste året har hon, förutom sin egen debutbok *Glöm allt men inte mig* (Albert Bonniers Förlag 2021) om relationen mellan henne och pappan Izzy Young, läst in Katrine Marçals *Att uppfinna världen* (Mondial 2020) och Johanna Bäckström Lernebys *Familjen* (Mondial 2020), den senare för övrigt en av få facklitterära titlar som finns med i bokförsäljningsstatistikens topplista över de 20 mest sålda titlarna 2020 och där digitala abonnemangstjänster stod för hälften av den konsumerade volymen. Jag undrar om det från hennes perspektiv är annorlunda att läsa in facklitteratur.

Själva processen ser likadan ut, berättar Grandin och beskriver hur det kan gå till. Inläsningsarbetet börjar ofta redan innan en bok har skickats till tryck. Förlaget har då skickat manuset i pdf-form, som hon läser igenom och förbereder på olika sätt. Bland annat kontrollerar hon att hon kan uttala alla ord, vilket hon

enligt avtal har skyldighet att kunna. Med hjälp av en applikation i sin Ipad färgmarkerar hon sedan texten och skriver kommentarer för att komma ihåg att förmedla rätt känsla vid rätt ställen i texten: "Jag måste förbereda mig väldigt mycket, för jag kan inte bli överraskad utan jag måste ha hjälpen direkt när jag kommer till de ställena i texten." Oftast kontakter hon även författaren och frågar om han eller hon har några särskilda önskemål gällande inläsningen.

Även om Grandin har stor respekt för den skrivna texten finner hon vid en genomläsning ibland att den kan behöva vissa "kreativa lösningar", som hon kallar det, för att bli begriplig i uppläst form. Dessa lägger hon i sådana fall fram som förslag för författaren. Vissa tar tacksamt emot sådana idéer om smärre justeringar, medan andra vill ha texten inläst precis som den är. I arbetet med inläsningen av *Familjen* blev det till exempel tydligt att de många namnen i texten kunde skapa problem för lyssnaren: "En person kunde heta tio namn eller sex namn. Då föreslog jag att vi bara skulle använda det första namnet."

På vissa sätt har Grandin dock funnit att arbetet med de olika genrerna skiljer sig åt. För det första anlägger hon ofta en annan ton i inläsningen av facklitterära böcker, där rösten hon använder sig av är mer neutral: "Om man läser in en barnbok kan man ju liksom fläska på med karaktärer och så. Läser man in en roman för vuxna kanske man tonar ned det en hel del och i en fackbok så tonar man ned det extra mycket." För



► Philomène Grandin i studion på Visuellt ljud.

det andra har hon en känsla av att det oftare händer saker i manus sent i processen när det gäller facklitterära titlar. Som exempel tar hon åter arbetet med *Familjen*, där författaren var tvungen att skriva om vissa delar när några av de medverkande drog sig ur. Grandin, som redan arbetade med inläsningen när delar av detta arbete pågick, fick läsa in en del partier i boken på nytt: "Vissa sidor fick vi läsa om, på några ställen kunde vi bara redigera bort vissa meningar och lägga in andra meningar." Detta ledde till mycket extraarbete och kommunikation med författaren och förlaget, vilket hon beskriver som krävande men också givande. "Det är dock sällan den här typen av fortsatt redigering

”Det finns ingen marknadsmässig poäng i att desperat göra ljudböcker bara för att.”

av texten sker under inspelningen, men när det hänt mig har det varit med just fackböcker. Kanske är det mer vanligt att en process pågår in i det sista med facklitteratur?", säger Grandin.

När inte en professionell inläsare står för jobbet gör författaren ofta inläsningen själv. Att det finns fördelar med det senare ger Martina Stenström exempel på. En professionell ljudboks-inläsare fick uppdraget att läsa in Ulf Ellerviks *Förgiftad*, men det blev uppenbart att boken, trots sin berättande form och lättsamma ton, hade alltför många kemiska termer som inläsaren inte kunde uttala. "Vi gjorde korrunda som var helt makaber, det var det värsta den här ljudboks-inläsaren hade varit med om. Det var hysteriskt mycket korr", berättar Stenström. Det slutade med att Ellervik själv fick läsa in boken.

Frågan om inläsarens roll i processen att göra litteratur till ljud är omdiskuterad och av stort intresse för förlagen. Att ta till sig bokligt innehåll i ljudfor-

mat är trots allt otänkbart utan någon som står mellan texten och personen som vill ta till sig innehållet. Detta är också en av aspekterna, kanske den främsta, som gör att lyssnandet av en ljudbok inte går att likställa med läsandet av en tryckt bok, menar Pelle Andersson. Inläsaren väljer vad som ska betonas, vad som är viktigt och gör, hur mild den än är, en tolkning av texten: "Hjärnan uppfattar ju ljudet, eller texten när den är talad eller spelad upp för dig på ett annat sätt än när du kan titta på texten, stanna i texten, gå tillbaka i texten, reflektera över texten, vika ihop boken och fundera en stund och slå upp den igen och vara på precis samma ställe."

I rapporten "Läsandets årsringar – Rapport och reflektioner om läsningens aktuella tillstånd i Sverige" (2020) kallar litteratursociologen Johan Svedjedal denna typ av läsning för "multisekventiell". Läsaren hoppar mellan olika avsnitt, fokus ligger inte på "hur det ska gå". Facklitteratur inbjuder ofta till sådan läsning och kan därför ha det svårare som ljudbok. Pelle Andersson menar att avancerade fackböcker måste arbetas om och förenklas för att bli aktuella för ljudformatet. Detta, och att ta fram texter som är skrivna direkt för ljudformatet, är något de redan planerar för på Ordfront.

Hur mycket kan man göra om en bok och fortfarande kalla den för en sådan? Hur mycket kan ett förlag jobba med annat än böcker och ändå behålla sin karaktär som utgivare av litteratur? Försöken att hitta former för att konkurrera på marknaden för ljud gör förmodligen att frågor som dessa kommer att diskuteras alltmer i den nära framtiden. Ur ett rent affärsmässigt perspektiv är frågan om det framför allt är *ljudboken* som förlagen bör satsa på för att tränga igenom det myller av röster som bokstavligen försöker locka till sig lyssnare.

"Det finns ingen marknadsmässig poäng i att desperat göra ljudböcker bara för att", säger Martina Stenström. Många av titlarna i Fri Tankes utgivning kanske inte lämpar sig som traditionella ljudböcker, inlästa

från första till sista sidan, men det innebär inte att förlaget avstår från att försöka hitta andra former för ljudberättande. Som exempel på ett sådant projekt lyfter hon fram poddserien "Smärtpunkter", där Åsa Nilsson med utgångspunkt i sin bok *Mindfulness utan flum* (2020) diskuterar fysiskt och psykiskt lidande med inbjudna gäster. "Böcker är fortfarande det bästa sättet att fördjupa tankarna, samtala ett sätt att få läsaren intresserad av ämnet och idéerna samt att hjälpa diskussionen som vi hoppas att böckerna startar. Ljudberättelser som 'Smärtpunkter' kan vara en pendang till en fysisk bok, men fortfarande stå självständigt."

Det är tydligt att vi fortfarande befinner oss i vad Pelle Andersson betecknar som en experimenttid. När marknaden på sikt sätter sig ser han framför sig att förläggare, på samma sätt som de har en känsla för vad som fungerar på den "gamla" marknaden, kommer att bygga upp en förståelse för vad som fungerar i olika nya format. Då kommer vi också enligt honom att få en allt tydligare uppdelning av marknaden: vissa sorters litteratur kommer att finnas på vissa sorters platser, på vissa plattformar och i vissa format. Det är visserligen sorgligt att de som framför allt kommer att ta till sig bokligt innehåll via ljud därmed kommer att missa en hel del av den litterära utgivningen, men samtidigt ser Andersson det som en naturlig följd av att tekniska utvecklingar alltid för med sig vissa beteende- och marknadsförändringar.

Och som hot mot bredden i förlagens utgivning och den avancerade fackbokens ställning är det "extremt billiga formatet ljudbok" knappast det enda. Prispressen och "bestsellerismen" började redan med digitaliseringen av distributionen. Konkurrens från lättillgängliga medier, en effektivitetssyn på människan och en uppfattning om att böcker inom alla genrer måste erbjuda läsare personlig nytta är också en del av förklaringen till varför den avancerade fackboken tappar mark, menar



► Martina Stenström.

Andersson. Bilden är komplex och relaterar till frågan varför man över huvud taget konstant ska fylla huvudet med berättelser. Med Anderssons ord ser vi en digitalisering, effektivisering och automatisering av hela samhället: "Litteraturen drabbas av samhällets omvandling, men omvandlingen påverkar ju inte bara boken konkret som produkt, utan hela vår syn på hur vi ska använda vår tid. Kan man ligga i en soffa och läsa en hel dag, är det rimligt?"

Av allt att döma tycks jag delvis själv ha internaliserat denna effektivitetssyn, kanske till och med fullt ut. Varför ställde jag mig som nybliven förälder alls frågan om jag någonsin skulle få tid att läsa en bok igen? Kunde jag inte bara vänta in den mindre hektiska tiden som ju så småningom skulle visa sig komma? Tillvaron erbjuder nu i allt högre utsträckning tid för att både hålla i en bok och faktiskt läsa den, men ljudboksabon-nemanget avslutade jag aldrig, utan det övergick i ett som jag nu betalar för. Under snart tre år har 149 kronor i månaden dragits från mitt konto. Sammanlagt har det blivit 5 215 kronor och 16 genomlyssnade ljudböcker. Jag har med andra ord betalat 326 kronor per titel. Det är kanske inte vad Pelle Andersson menar med "extremt billigt", men i alla fall ett bättre snittpris än vad jag lyckats åstadkomma med andra aktiviteter som betalas via autogiro. Vad varje enskilt besök på gymmet kostar mig vågar jag inte ens räkna ut.

► Jenni Sandström är redaktionssekreterare på Respons.

DEKOLONISERINGEN AV SÁPMI OCH VETENSKAPEN

Av Jonny Hjelm

De senaste 20 årens forskning om samers historia och livsvillkor har präglats av postkolonial teoribildning med fokus på ojämlika maktrelationer, trauman och rasifiering och har vuxit fram i nära samspel med etnopolitisk kamp. Denna forskning har gett viktig kunskap om den negativa särbehandlingen av samer under århundraden, men har också haft mindre positiva effekter. **Den har lett till anmärkningsvärda forskningsmässiga kvalitetsbrister och innebär att man förespråkar en (etno)politisk styrning av forskningen som skulle vara helt oacceptabel inom andra forskningsfält.**

EN VÄRVINTERDAG 2020 åkte min hustru och jag en tur på skidor i Norra Storfjället i Hemavan. Det var fin skare och det gick undan när vi skejtade fram i solskenet på högfjällsplåtarna. Vi var på väg till Viterskalsstugan, första STF-stugan (Sveriges Turistförening) efter Kungsleden i dess sträckning norrut mot Abisko. Vi såg inga av Rans samebys renar, vilket var bra, eftersom kalvningen inte var långt borta och renar då är extra känsliga för störningar.

Turism av detta slag är enligt etnologen Kristina Sehlin MacNeil "extraktivt våld" mot urfolket samer, ett exempel på kolonial naturresursexploatering (Sehlin MacNeil 2017). Genom våra svenskspråkiga talhandlingar var vi även delaktiga i en process som kallas "språkligt folkmord" (se till exempel Coque 2017). Med det avses den språkbytesprocess som betytt att samiska språk utkonkurrerats av det svenska språket.

Hotet mot urfolkskulturer är ett huvudtema inom den svenska post-/dekoloniala forskning som de senaste 20 åren behandlat samers historia och livsvillkor. Det rör sig om forskning präglad av postkolonial teoribildning (hädanefter PT). En central tankefigur i denna är att samer är annorlunda än övriga svenskar: de är närmare naturen, mer andliga och holistiska, oavsett var och hur de lever sina liv, om det

till exempel rör sig om renskötande samer eller samer som arbetar inom andra yrken och verksamheter. Det är också urfolkens "kunskapssystem" som enligt PT-forskare

”En central tankefigur i denna är att samer är annorlunda än övriga svenskar: de är närmare naturen, mer andliga och holistiska, oavsett var och hur de lever sina liv, om det till exempel rör sig om renskötande samer eller samer som arbetar inom andra yrken och verksamheter.”

na bär på lösningarna på vår tids stora utmaningar, miljöhot, existentiell tomhet, rasism och kapitalistisk rovdrift. Det långsiktiga målet med forskningen är att dekolonisera den västerländska vetenskapen och att urfolkens kunskapssystem, tillsammans med delar av den västerländska vetenskapen, ska utgöra grunden för den

framtida (dekoloniserade) vetenskapen. De i dag marginaliserade urfolkens kunskapssystem ska bli de i framtiden universella kunskapssystemen (Curaming 2017).

I denna essä tecknas huvuddragen i den postkoloniala teoribildningen och en utveckling under vilken forskningen om samer i Sverige de senaste 20 åren i allt högre grad kommit att präglas av PT. Det har skett i ett nära samspel med same-etnopolitisk aktivism. Utvecklingen är djupt bekymmersam eftersom den lett till forskningsmässiga kvalitetsbrister, men också till att den fria forskningen om samer är hotad.

Eftersom essän behandlar forskning om samer och urfolk, är några definitioner och faktauppgifter på sin plats. För att i dag uppfattas som same måste personen ifråga identifiera sig som same. Utöver den subjektiva komponenten finns även objektiva kriterier. För att exempelvis bli upptagen på Sametingets röstlängd krävs att man talar/talat ett samiskt språk i hemmet eller att föräldrarna, far- eller morföräldrarna gjort det (eller att man har en förälder som redan är upptagen i röstlängden). Antalet samer i Sverige antas i dag vara mellan 20 000 och 50 000, och de finns bosatta i hela landet. En exakt uppgift om antalet saknas, eftersom det i Sverige sedan 1940-talet varit förbjudet att registrera etnicitet. Av dessa maximalt 50 000 samer

är knappt 9 000 registrerade i Sametingets röstlängd. År 2000 var omkring 500 personer heltidssysselsatta inom renskötelsen. För att bedriva renskötsel krävs medlemskap i någon av landets 51 samebyar.

När det gäller begreppet urfolk saknas en entydig definition, vilket beror på svårigheter att komma överens internationellt. På Sametingets hemsida finns följande definition: "Ett urfolk härstammar från folkgrupper som bodde i landet eller i ett geografiskt område som landet tillhör, vid tiden för erövring eller fastställande av nuvarande statsgränser och vilka har behållit en del eller alla sina egna sociala, ekonomiska, kulturella och politiska institutioner." Tillämpningen av denna definition har i praktiken inneburit att urfolkens historiska framträdande gjorts avhängigt de europeiska nationernas statsbildningsprocesser och kolonisation av folk runt om i världen från och med 1400- och 1500-talet. Definitionen har alltså en eurocentrisk utgångspunkt.

DEN POSTKOLONIALA TEORIBILDNINGEN kan beskrivas som en heterogen teoretisk strömning sammanhållen av en etisk-politisk normativ tradition som betonar forskningens uppgift att förändra samhället; den ska bidra till reell dekolonisation av länder i Asien och Afrika som efter andra världskriget blev formellt självständiga, men i praktiken varit kvar i en ojämlig beroendeställning. Det handlar också om att stödja urfolk i deras kamp för självbestämmande och ökade markrättigheter. Det rör sig om koloniserade urfolk som aldrig dekoloniserats. Viktiga teman är ojämliga maktrelationer, kunskapsproduktion, rasifiering och andra typer av annorlunda dagorande av människor och hur levd, erfaren underordning påverkar nuet och kampen för dekolonisation och rättvisa. I anslutning till detta uppmärksammas ofta individuella och kollektiva trauman, minnesförluster och mentala förträngningar. PT-forskarna, och den verksamhet de representerar, har beskrivits som "den västerländska postmodernismens utrikesdepartement" (Eagleton 2001).

Inom PT utvecklades under 1990-talet det som kommit att kallas "urfolksmetodologier" (hädanefter UM), som kan beskrivas som en kritisk reaktion mot att PT i hög grad vilade på poststrukturalismen och dess fokus på dekonstruktion och nyttjande av Foucaultinspirerade maktanalyser. Teorier och begrepp hämtade från europeiska forskare var ett dilemma mot bakgrund av den kritik som samtidigt riktades mot västerländsk vetenskap och eurocentrism. De icke-västerländska urfolkens kunskapssystem kom här att passa som hand i handske. Den dekoloniala

kampen skulle baseras på urfolksmetodologier, i pluralis. Det finns enligt den tidigare nämnda Sehlin MacNeil lika många urfolksmetodologier som urfolk, omkring 5 000, och en av dessa finns följaktligen hos same (Sehlin MacNeil 2014, s. 51). Detta synsätt har också harmoniserat med delar av tankegodset inom PT, betoningen av det partikulära, det lokala platsspecifika etcetera, vilket gjort det möjligt för forskare att knyta an till både PT och UM.

UM innehåller två viktiga karaktäristika. För det första representerar urfolkens kunskapssystem något reellt, det rör sig inte om sociala konstruktioner (och som sådana behöver de inte, till skillnad från andra kunskapssystem, dekonstrueras och utsättas för kritiska maktanalyser). De epistemologier, ontologier och axiologier som finns i dessa kunskapssystem ska forskningen om urfolk baseras på, eller på lämpligt sätt harmonisera med. För det andra ska forskningen bedrivas på ett för urfolken gynnsamt sätt. Här förekommer olika uttolkningar. Sehlin MacNeil förordar till exempel att same ska ha veto när det gäller publicering av forskningsresultat, medan historikern och lektorn i samiska studier Anna-Lill Drugge anser att same ska ges möjlighet att i vetenskapliga texter ge sin syn på forskningsresultaten. Drugge inser att det kommer att bli svårt att utse den/de som ska representera det samiska kollektivet, men det ska på något sätt ändå hanteras (oklart hur). (Sehlin MacNeil 2014, s. 56; Drugge 2016, s. 209).

I enlighet med ovanstående har det även formulerats en vision om inrättandet av ett "samiskt universitet", som det för några år sedan uttrycktes av teknikhistorikern May-Britt Öhman:

I denna dröm, vision, ingår att på svensk sida av Sábmme bidra till etablerandet av kritiska urfolksstudier, studier av Sábmme, från ett samifierande perspektiv, med självständighet och stolthet över vår historia. I min vision ingår etablerandet av ett självständigt samiskt universitet och av samiskledda institutioner på andra universitet, med samisk makt över minnet och hur det återberättas. Forskning om same, av same och för same, och för att stärka det samiska samhället och dess kultur måste på samma sätt vara en självklarhet som det är för exempelvis svensk forskning (Öhman 2015, s. 129).

Perioden 1930–2000 dominerades forskningen om samers levnadsvillkor och historia av kulturgeografer, etnologer och historiker. I denna forskning, här benämnd "äldre forskning", beskrevs same som boendes i "Lappland", "lappmarkerna", "samernas bosättningsområde" eller så

användes sockenbenämningar för lokalisering. Forskarna analyserade hur same, men även andra folkgrupper på Nordkalotten, anpassat sig till de yttre livsvillkoren och till statliga lagar och skatter. Skillnader mellan hur människor levde kopplades inte primärt till etnicitet, utan ansågs snarare bero på de kultur-ekologiskt sett rationella val som gjorts och som blivit en del av "folkgruppers" traditioner. Merparten av forskarna avvisade en etnisk

”Skillnader mellan hur människor levde kopplades inte primärt till etnicitet, utan ansågs snarare bero på de kultur-ekologiskt sett rationella val som gjorts och som blivit en del av 'folkgruppers' traditioner.”

homogeniserande kategorisering med särskiljande av same, svenskar och finnar som distinkta folkgrupper.

Ett viktigt studieobjekt i den äldre forskningen var relationerna mellan de renskötande "nomaderna"/"fjällnomaderna" och de "bofasta"/"nybyggarna", som ofta var före detta renskötande same. Att renskötande nomadiserade same successivt övergick till jordbruk var en utveckling som började redan under 1700-talet. Denna förändring ansågs i den äldre forskningen bero på rennomadismens logik som innebar att människor successivt tvingades lämna renskötelsen eftersom den inte kunde bära befolkningsökningen. Betesmarkerna räckte inte till. Konflikter mellan nomadiserade same och de bofasta jordbrukarna, men också mellan exempelvis nomadiserade same och mer stationära skogssame, betraktades som naturresurskonflikter. Samarbeta och byten av tjänster och produkter dominerade och den svenska nationalstaten och dess gränser och administrativa indelningar utgjorde en självklar och icke-problematiserad realitet.

Från och med 1970-talet ökade intresset för att studera den svenska statens politik gentemot samerna, vilket var ett uttryck för samtidens politiska radikalisering och det ökade intresset för minoritetsgrupper. Renskötarnas minskande antal sågs som något nödvändigt, om än kulturhistoriskt beklagligt. Samepolitiken och den kapitalistiska marknadsekonomin framställdes

som opåverkbara samhällskrafter med i huvudsak goda följdverkningar. Detta var exempelvis ett huvudtema i etnologen Per Moritz avhandling om "fjällfolk" i Tärna socken. I denna analyserades ingående renskötande samers övergång till jordbruk och hur de upplevt detta. En av huvudpersonerna var den förmögne ("Tärnas bank") och väl ansedde jordbrukaren och samens Nils Andersson Vinka. I avhandlingen citeras en intervju med Andersson Vinka och Sjul Sjulsson, publicerad 1911:

På [artikelförfattarens] fråga[n] om de inte längtade tillbaka till fjällen och vandringslivet svarade Nils Andersson och Sjul Sjulsson att "det blir för osäkert, rätt som det är kan man stå där utan renar, men har man en gård, så har man något fast och bestående". Här framträder mycket påtagligt hur Nils och Sjul präglats av det bofasta livsmönstret. För dem innebar det en tryggare livsform än det forna nomadlivet.

PT INTRODUCERADES PÅ allvar i de svenska humanvetenskaperna under 1990-talet, så också i forskningen om samer. År 1999 efterlyste historikern Gunlög Fur forskning om samer utifrån ett PT-perspektiv. Med referenser till bland annat Edward W. Said uppmanades historiker att "ta itu med den svenska kolonisationens förflutna och nuvarande konsekvenser..." (Fur 1999, s. 652). Att analysera det koloniala förtrycket av samerna var enligt Fur ytterst en rättvisefråga och ett medel mot existerande förtryck. En viktig uppgift var/är att öka medvetenheten om att Sverige faktiskt varit, och är, en kolonialmakt. Detta är ett huvudtema i Furs texter alltsedan 1990-talet. Fur menar att Sveriges självbild som moraliskt världssamvete, etablerad under 1960- och 1970-talet med stödet till koloniala befrielsekamper världen över, möjliggjorts av "vår" blindhet inför de egna koloniala försyndelserna, däribland de som begåtts mot samer (och i kolonierna på ön Saint-Barthélemy 1784–1878 och i Nya Sverige, Nordamerika 1638–1655 (Fur 2013)).

Även om jag i det följande främst kommer att föra fram kritiska synpunkter på hur PT förändrat forskningen om samer är det viktigt att påpeka att nyare forskning, med dess medvetna perspektivval – inspirerat av såväl PT som etnopolitisk kamp – gett viktig kunskap om den negativa särbehandlingen av samer under århundraden. Det gäller exempelvis den systematiska och institutionaliserade rasism som fanns under rasbiologins höjdpunkt under 1920-talet. Forskarna har också belyst subtila sociala mekanismer i vardagslivet som inneburit att de med samisk identitet dolt denna och/eller trakasserats. Detsamma

gäller de insikter som getts om renskötselns svårigheter, i tider av ökad konkurrens från andra naturresursexploaterande verksamheter.

Men den PT-orienterade forskningen har också haft mindre positiva effekter, vilket alltså är det som uppmärksammas i denna essä. Enligt min mening etablerades från och med 2000-talets första år ett PT-präglad metanarrativ i forskningen om samer, vars genomslag ökat efterhand. Centralt i detta narrativ är att Sverige betraktas som en kolonialmakt precis som Spanien, Storbritannien med flera europeiska nationer, som sedan 1500–1600-talet förtryckt människor/urfolk runt om i världen. Eftersom teorin förklarar att likheterna överväger skillnaderna, så likställs Sveriges maktövertag i Sápmi med exempelvis Spaniens kolonisering i Syd- och Centralamerika, utan att ta hänsyn till empiriska skillnader, såsom till exempel dödstal under 1600–1800-talet samt hälsa och utbildningsnivåer vid 1900-talets mitt. Strukturella likheter rörande kolonialismen – om exempelvis makt, exploatering och rasism – resulterar på ett mekaniskt sätt också i likheter i utfall (det koloniala förtryckets konkreta manifestationer).

Två övergripande teman, som nästan helt saknades i den äldre forskningen,

agerande. Ett andra tema är att försvenskningen, en process som pågått sedan 1500-talet, ensidigt påtvingats samer och haft inslag och psykosociala effekter som sammantaget lett till trauman och ohälsa bland samer.

Begreppet Sápmi började användas i svenskspråkiga, etnopolitiska sammanhang under 1980-talet. När forskarna under 2000-talet successivt införlivade begreppet Sápmi i den vetenskapliga prosan var det ett uttryck för ståndpunkten inom PT att forskningen ska utgå från de koloniserades perspektiv (självkategorisering). På en hög abstraktionsnivå kom nu Sápmi att – historiskt och i nutid – framställas som en geografiskt förankrad folkgemenskap, eller som en "nation" och samerna som "invånare" i denna. Sápmi kan även beskrivas som ett icke-svenskt territorium (Hjelm & Johansson 2020).

Ett tidigt exempel på ovanstående hämtas från etnologen Åsa Nordins avhandling från 2002 som inleds på följande sätt: "Samerna ett folk i fyra länder. Ett folk vars liv och leverne påverkats och fortfarande påverkas av att de tillhör fyra olika nationalstater." (Nordin 2002, s. 13). Åtta år senare beskriver historikern Patrik Lantto hur urfolket samer, "the original inhabitants" på ömse sidor om Skander-



► Den samiska flaggan. Flaggan antogs vid samekonferensen i Åre 1986.

äterkommer i den nyare forskningen om samer under perioden 2000–2020 med varierande styrka. Ett första tema är att samerna varit/är ett homogent urfolk och att det funnits/finns en etnisk självförståelse som utgjort/utgör grund för kollektivt

nas fjällrygg, i och med gränsdragningen 1751, separerades och kom att uppfattas som "a nation within the nation", det vill säga, en samisk nation i Norge, och en i Sverige (Lantto 2010, s. 545).

Helt nyligen, hösten 2020, diskuterade

historikern Åsa Össbo i *Historisk tidskrift* dekolonisationen av Sápmi/Norrland. Enligt Össbo kan missnöjet med den svenska kolonialmaktens exploatering av denna landsände leda till att samer, i samarbete med kaledes missnöjda så kallade "bosät-tarkolonisatorer", frigör Sápmi/Norrland från den svenska nationalstaten – alltså bildar en oberoende och ny nationalstat. Inom ramen för denna nya nationalstat bör enligt Össbo urfolket samer ges det självbestämmande man förvägrats i Sverige. De konflikter som denna nya statsbildningsprocess skulle innebära kommenteras inte (Össbo 2020, s. 438–441).

Inom den PT-präglade forskningen uttrycks samernas etniska annorlundahet visavi nybyggare/svenskar på olika sätt, bland annat genom att forskarna tillskriver geografiska områden, sociala sammanhang, människor, traditioner med mera "samiskhet". I stället för utsagor om att samer livnärde sig på jakt, fiske, rensköt-sel och jordbruk så fanns det "samiska näringar". På liknande sätt används ofta begrepp som "det samiska", "samiskt sam-manhang", "samiska rättigheter" och så vidare. Samer ges en fast oföränderlig etnisk status, identifierbart som något annat än det "svenska".

Den växande gruppen nybyggare/bofasta, som i den äldre forskningen beskrevs som resurssvaga före detta soldater, jordbrukarsöner/döttrar, men också som före detta nomadiserande/seminomadiserande renskötande samer, blir i PT-forskningen "koloniala subjekt" (Össbo 2014, s. 10). Folkbegreppet reserveras vanligen för samerna, medan övriga medborgare i Sverige benämns "svenskar" eller "majoritetssamhället". Det rasifierade begreppet etnors har även använts; att det i Sverige funnits och än i dag finns två etnorer: svenskar och samer (Poggats 2018). Folkifieringen av svenskar och samer representerar en grovt tillyxad dikotomisering, vanlig att hitta i forskning om samer som knyter an till PT, extra anmärkningsvärd då man samtidigt är mycket kritisk till den "västerländska" traditionen att använda binära begrepppar.

I många PT-präglade texter nämns visserligen att samerna är ett heterogent folk och att de flesta samer inte varit/är renskötare, men det är en kunskapsdeklaration som inte ges något analytiskt värde eller utrymme deskriptivt. Att exempelvis många samer redan vid 1800-talets mitt var bofasta samt helt eller delvis levde på jordbruk ignoreras i både problemformuleringar och analyser. Trots det används begreppen samer och renskötare på ett sätt som indikerar att alla samer varit/är renskötare. I en studie förklaras exempelvis att "förekomsten av rovdjur var en

central fråga för samerna", (Andersson Hjulman 2017, s. 36) och i en annan att naturexploatering riskerar "utarma den känsliga naturmiljö där samerna är verk-samma" (Pettersson 2004, s. 44).

Forskning om samer är sedan 2000-talet i stort sett liktydig med forskning om renskötelsen/renskötare. Ett viktigt skäl till

”Folkifieringen av svenskar och samer representerar en grovt tillyxad dikotomisering, vanlig att hitta i forskning om samer som knyter an till PT, extra anmärkningsvärd då man samtidigt är mycket kritisk till den 'västerländska' traditionen att använda binära begrepppar.”

detta är valet av studieobjekt och källmaterial, vilket även gäller diskursanalytiska studier av svensk samepolitik (Mörkenstam 1999; Johansson 2008).

DEN SVENSKA STATEN och dess agerande från 1500-talet och till i dag framställs i den nyare forskningen som en resursstark kolonialmakt som på olika sätt försvarat livet för samerna och ignorerat de protester och önskemål som framförts. Politiken beskrivs i forskningen som moraliskt orättfärdig, bland annat för att maktresurserna varit ojämnt fördelade. Det implicita idealet är att mellanmänniska relationer, och konflikter, ska vara jämlika. På ett anakronistiskt sätt beklagas till exempel att 1800-talets statliga samepolitik inte beaktade urfolkens rättigheter som de formulerats sedan 1970-talet (Lantto 2010 s. 547–548).

Det faktum att vissa samer av olika skäl lämnat renskötelsen, medan andra, trots svårigheter och utmaningar, fortsatt med densamma, relateras i den äldre forskningen till renskötelsens ekologiska och ekonomiska gränser. Valet att lämna renskötelsen och en grupps övergång till en annan näring framställs som ett rationellt beslut. I den nyare PT-präglade forskningen beskrivs övergången uteslutande som ett resultat av tvingande statlig samepolitik, som en i alla delar ovälkommen och påtvingad övergång och som ett kol-

lektivt trauma. Detta historiska trauma påstås i sin tur ligga bakom psykisk ohälsa och hög självmordsfrekvens bland samer i dag, vilket är anmärkningsvärt med tanke på att det saknas empiriskt stöd för detta; hälsoläget bland svenska samer i dag avviker inte generellt från övriga svenskar (Jacobsson 2016, s. 49; se även <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasterbotten/samer-loper-inte-storre-risk-for-sjalvmord-an-svenskar>, 14/1 2019). Att denna typ av slutsatser dras utan att problematiseras beror enligt min mening på den PT-präglade forskningen och dess vurm för "idealistiska offerperspektiv" som det kallas inom etnicitets/migrationsforskningen (Khayati & Magnus Dahlstedt 2014).

I PT-inspirerad forskning är det ovan beskrivna och liknande trauman en viktig komponent som konstituerar urfolket samer som ett folk med en gemensam (traumatisk) historia. Det handlar enligt min analys om att visa på ett statligt förtryck mot samer i det förflutna, som då skapade lidande och vrede hos de utsatta, men också om att minska de trauman som finns hos deras efterlevande.

Ett annat i forskningen uppmärksammat trauma är kristnandet av samer, ingående behandlat i det 1200-sidiga vitboksprojektet *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, som finansierades av Svenska kyrkan och leddes av forskare vid Umeå universitet (Lindmark & Sundström 2016). I och med att kyrkan hade ett maktövertag gentemot samerna under kristnandeprocessen gjorde sig kyrkan, som det kallas i en av de 33 vetenskapligt författade artiklarna i vitboken, skyldig till ett "kulturmord". Sammantaget ger vitboken en mycket mörk bild av kyrkans historiska relationer till samerna, och i den mån artiklarna, och vitboksprojektets redaktörer, ger förklaringar till kyrkans övergrepp så är dessa ofta idealistiska och anakronistiska. Redaktörerna, historikern Daniel Lindmark och religionshistorikern Olle Sundström menar, när de ska sammanfatta vitboksprojektet, att kyrkan och dess präster inte "lyssnat" på samer i tillräckligt stor utsträckning. Hos artikelförfattaren och historikern Maja Hagerman är det upplysningsens ideal och modernitetens attraktionskraft som förklarar de norrbottniska prästernas stöd till de rasbiologiska fältstudierna. De "tycks [inte ha] haft kritisk distans nog för att se rörelsens grundvärderingar om människors olika värde och att en förnuftsstyrd 'människoproduktion' står i strid med den kristna värdegrund". Den kristna värdegrunden är alltså något överhistoriskt och oföränderligt. Hos några artikelförfattare framställs kyrkans och prästernas agerande som något "anmärkningsvärt", under-

förstått, de borde inte ha gjort så eftersom de var präster.

Några av bidragen i Kyrkans vitbok illustrerar tydligt ett generellt fenomen i den nyare forskningen om samer där lidande och offerskap betonas, nämligen bruket av kraftord som "kulturmord", "språkligt folkmord" och "kulturellt våld".

Teknikhistorikern Öhman är kanske den PT-forskare som går längst i att skriva



in sig själv i den traumatiska historien: "As indigenous peoples, we're not even supposed to be alive, to be there – to be here – claiming space and air with our bodies. As Sámi, we're supposed to vanish, to disappear, and to die." (Öhman 2016, s. 69).

PT-PRÄGLAD FORSKNING SOM ska visa på både rasistisk diskriminering och urfolklig motståndskamp mot densamma kan uppvisa anmärkningsvärda kvalitetsbrister. Jag ska ge två exempel, båda relativt nya undersökningar som innehåller långtgående slutsatser för vilka empiriskt stöd saknas. I båda studierna betonas att forskningen ska vara gynnsam för samer och deras kamp för att dekolonisera Sápmi. De två exemplen visar också hur forskningen beskrivs i medier av journalister och politiker som litar på forskarsamhällets kvalitetsgranskning, men som kanske inte borde göra det.

Det första exemplet rör en rapport, *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige* av Tobias Poggats (2018), som överlämnades till regeringen i oktober 2018. Rapporten uppmärksammades stort i medierna som förde fram nyheten att "Två av tre samer har blivit utsatta för rasism" och dåvarande kultur- och demokratiminister Alice Bah Kuhnke var "förfärad över rasismen mot samer". Kartlägningsarbetet hade letts av en projektgrupp med flera erfarna forskare vid Vårdduo, Centrum för samisk forskning vid Umeå universi-

tet. Vårdduo, inrättad 2000, kan beskrivas som en tvärvetenskaplig forskningsenhet vid universitetet, fungerande som ett nav för doktorander och forskare från olika vetenskapsfält. Verksamheten leds av två föreståndare med stöd av ett rådgivande organ. I dagsläget anges omkring 15 forskare vara anknutna/anställda vid Vårdduo.

En granskning av rapporten, gjord av undertecknad, visade dock på betydande kvalitetsbrister. "Två av tre samer"-slutsatsen visade sig exempelvis sakna empiriskt stöd. Den baserades på en webbenkät, där de som identifierade sig som samer uppmånats besvara frågor rörande rasism. Problemet var att webbenkätens 748 "responder" representerade ett självselekerat urval, med de svårigheter det innebär för möjligheten att säga något om alla samer. Det gick inte heller att fastställa hur många individer som besvarat webbenkäten eller om de ansett sig ha en samisk identitet. Enkäten kunde hypotetiskt vara besvarad av samma individ 748 gånger.

Det andra exemplet rör en avhandling av Moa Sandström i ämnet samiska studier, *Dekoloniseringskonst – Artivism i 2010-talets Sápmi*, även den producerad i Vårdduomiljön (Sandström 2020). I avhandlingen följer forskaren fyra konstnärer med samisk identitet, som alla medvetet och systematiskt använt konst som etnopolitiskt kampmedel med målet att dekolonisera Sápmi. I avhandlingen beskrivs deras konst och hur de agerar för att nå ut med sin konst. Ett problem med avhandlingen är att författaren låter de fyra konstnärerna själva beskriva sin konstnärliga verksamhet och att det stannar vid det – författaren återberättar konstnärernas utsagor utan problematiserande analys. Författaren beskrev detta själv på följande vis när avhandlingen uppmärksammades i lokalpressen: "Det centrala i projektet är att jag har kunnat göra konstnärerna rättvisa och återberättat och paketera delar av deras verksamhet på ett sätt som de kan skriva under på. Jag har velat beskriva vad de vill förmedla..." (*Västerbottens-Kuriren*, 16/10 2020). Att enbart beskriva eller återberätta vad studieobjektet/en vill förmedla är inte vetenskapens uppgift. Vetenskapens uppgift är att självständigt och kritiskt analysera det som studeras. Avhandlingsförfattarens hållning är inte unik då andra, och även betydligt mer erfarna, Vårdduo-affilierade forskare de senaste åren uttryckt liknande åsikter (Coque, 2015, s. 352; Liliequist, 2017, s. 166).

Ett annat problem med avhandlingen är tvekydigheterna kring huruvida det rör sig om en receptionsstudie eller inte. I avhandlingen förklaras inledningsvis att det inte rör sig om någon receptionsstudie, det vill säga om hur olika betraktare tol-

kat konstverken och vad detta i nästa steg kan ge upphov till för slags reaktioner. Trots det påstås den studerade konstens påverkanskraft vara betydande, även när avhandlingens kunskapsbidrag ska kommuniceras till allmänheten. I Sveriges radios *Kulturnytt* är rubriken "Så påverkar Sápmis konst omvärlden" (Sveriges Radio P4 9/10) och i *Västerbottens-Kuriren* kan man en vecka efter disputationen läsa: "Forskningsprojektet visar dels hur de medverkande konstnärernas uttryck och aktivism har ökat kunskapen om samiska frågor för en bredare allmänhet, och dels hur konsten används för att skapa en rörelse av motstånd och visioner av hur det skulle kunna bli." Men alla utsagor om konstens påverkanskraft, oavsett om det gäller "dekoloniseringsrörelsen", allmänheten eller omvärlden, saknar empiriskt stöd, om vi bortser från de tankar som konstnärerna själva har i denna fråga, alltså antaganden eller hypoteser, samt anekdotiska observationer och kommentarer från författarens sida.



SENSOMMAREN 2020 SKICKADE Sametinget ett 20-sidigt dokument, "Forskningspolitisk strategi" (FS), på remiss till föreningar, universitet, högskolor med flera. Framtagandet av FS motiverades med att man inte var nöjd med hittillsvarande forskning om samer, samtidigt som forskningens betydelse för samer betonades eftersom den ansågs kunna underlätta kampen för ett ökat självbestämmande. I FS beskrivs det samiska urfolkets annorlundahet och vikten av att främja "avkoloniserad" forskning. Kritik riktas mot den starka ställning som "västerländska" forskningstraditioner, kunskapssystem och institutioner har vid landets högskolor och universitet. Syftet med "samisk forskning" förklaras ytterst vara "ett självbestämmande för det samiska folket över sin egen utveckling". Ett delmål är ett likställande av "traditionell och vetenskaplig" kunskap. I reali-

serandet av Agenda 2030, rörande ökad global hållbar och rättvis politik, kommer samerna att vara ”vägvisare för ett hållbart samhälle...”. I FS, som är starkt präglad av PT/UM, föreslås ett antal åtgärder som ska leda till den önskvärda uppvärderingen av

”Samerna framställs som ett homogent folk utan inre intressekonflikter, med närhet till renskötseln, starkt knutna till Sápmi och utrustade med ett icke-västerländskt kunskaps-system, helt annorlunda än det västerländska. Här finns exotifierande inslag som för tankarna till den ’Lappologi’ som fanns i slutet av 1800-talet.”

urfolksperspektivet, däribland inrättandet av samiskt forskningsråd liknande Formas och Vetenskapsrådet, men också skapandet av en samisk högskola. All forskning som på något sätt berör samer ska etikprövas av samer. Forskningen ska tillföras kraftigt ökade anslag.

Jag kan av utrymmesskäl inte kommentera alla remissvar, utan koncentrerar mig på två som inkom från Umeå universitet, ett remissvar från Vårdduo och ett remissvar från Umeå universitet. Remissvaret från Vårdduo som förankrats bland dess medarbetare, är mycket positivt. Generellt lovordas att Sametinget ska ges ett ökat inflytande över forskningen. I remissvaret betonas vikten av att anlägga ett brett perspektiv på vad som kan inrymmas i ”forskning med samisk tematik”. Med en bred definition ökar möjligheterna att även påverka forskning utan uttrycklig samisk tematik.

Remissvaret från Umeå universitet, undertecknat av rektor, är avmätt kritiskt. Man välkomnar initiativet, men kan inte i övrigt ”stå bakom den föreslagna strategin i dess nuvarande form”. Ett problem är att många av förslagen inte harmoniserar med den lagstiftning som styr högskolesektorn, vilket underförstått borde ha beaktats vid utarbetandet av FS. Förslaget att inrätta en separat samisk högskola vinner inte gillande eftersom kompetens i frågor

som rör samer, hellre än att koncentreras institutionellt, bör spridas till samtliga kunskapsområden vid svenska lärosäten. Det föreligger med andra ord stora skillnader mellan de två remissvaren, och det senare kan nästan läsas som en kritik av den egna arbetsenheten: Vårdduo.

Som jag nämnde inledningsvis har postkoloniala perspektiv bidragit med viktiga insikter kring framför allt renskötarens ut-satthet, men också rörande den negativa särbehandling individer med samisk identitet utsatts för historiskt och i samtiden. Samtidigt har PT:s närmast hegemoniska ställning i den nyare forskningen om samer lett till en rad problem. Ett är kopplat till PT:s vaga karaktär, och nu åsyftas receptionen bland dem som sedan 1990-talets slut forskat om samer. Med stöd i PT förs tämligen allmänna maktteoretiska resonemang om människor/folk/nationer av ontologisk karaktär; att människor/kollektiv drivs av maktbegär och att ojämlik maktresursfördelning leder till att människor över- och underordnas. Med detta som utgångspunkt betonas därefter det samiska underifrånperspektivet och vikten av att belysa Sveriges maktutövning och samers osynliggörande, diskriminering med mera. Detta leder till att många studier får ett ensidigt offerperspektiv. Här finns vidare ett genealogiskt anslag (Foucault) eftersom svaret på nutidens problem – trauman, diskriminering etcetera – söks i det förflutna, vilket i många studier leder till dekontextualiserande ”tunnelseende”. Ur-folket samer och deras livsvillkor relateras i första hand till andra urfolks livsvillkor, inte till hur andra resurssvaga svenskar behandlats av präster, tjänstepersoner och rikspolitiker. Överlag saknas samhälleliga kontextualiseringar.

Ett annat problem är PT-forskarnas beredvillighet att anpassa sig till förväntningar om att forskningen om samer, för att vara legitim och stödjämsvärd, ska gynna samer. En anpassning i denna riktning har redan ägt rum och yttrat sig på många sätt. Bland annat undviks nogsamt studier som kan visa på oenighet mellan individer och grupper som identifierar sig som samer. Den som exempelvis vill fördjupa sig i den så kallade Vapstenskönflikten – där två grupper samer i Västerbotten (Vapstens sameby respektive Vapstens lappby) under decennier stridit om rätten till renskötsel, jakt och fiske i samma område – är därför hänvisad till populärvetenskapliga framställningar, ett helt orimligt förhållande (Isaksson 2001). Min tolkning är att forskningen utvecklats i nära samspel med sameetnopolitisk aktivism. ”I Sápmi är det vi som är folket”, förklarade sametingsledamoten Stefan Mikaelsson i augusti 2019 (*Västerbottens-Kuriren*, 8/8). Några år tidi-

gare hade Mattias Åhrén, folkrättsjurist, förklarat att ”det är väldigt viktigt för den samiska utvecklingen och samiska rättigheter att vi [samer] faktiskt blir sedda som annorlunda än svenskarna”. Enligt min mening har forskningen om samer sedan 2000-talet lagt sig nära de uppfattningar som Mikaelsson och Åhrén ger uttryck för. Samerna framställs som ett homogent folk utan inre intressekonflikter, med närhet till renskötseln, starkt knutna till Sápmi och utrustade med ett icke-västerländskt kunskaps-system, helt annorlunda än det västerländska. Här finns exotifierande inslag som för tankarna till den ”Lappologi” som fanns i slutet av 1800-talet.

Jag menar att det nu är hög tid att värna om forskningens frihet och en mångfaldig forskning om samer. Det är också en fråga som torde ställas på sin spets om det som föreslås i Sametingets forskningspolitiska strategidokument skulle förverkligas. Det

”Då rörde det teorier om klass och kön (genus), nu handlar det primärt om teorier om rasism och kolonialt förtryck. Miljöerna blir ekokammare för de redan frälsta.”

är dock ännu så länge ett arbetsdokument och Umeå universitets remissvar indikerar att man här ser riskerna. Vid Vårdduo är det dock full uppslutning bakom idén att samer har rätt till ett avgörande inflytande över forskning som på något sätt berör dem, en på många sätt anmärkningsvärd hållning då en dylik (etno)politisk styrning skulle uppfattas som helt oacceptabel i andra forskningsfält.

EN FRI FORSKNING om samer, driven av ett nyfiken kunskapsökande, borde problematisera PT-forskningens entydiga bild av samer som passiva offer i historien (det torde i dag finna minst 250 000 svenskar med samiskt påbrå). Den påtvingade försvenskningen av samer bör nyanseras och – om den ska vidmakthållas – ges empiriskt stöd, inte härledas som ett faktum grundat i PT och/eller genom att oproblematiserat likställa samers livsvillkor med de som gäller för många andra urfolk. Detsamma gäller utsagor om historiska trauman, kulturmord och liknande. Och

vilka risker, och begränsningar, finns det i en folkgemenskap som så starkt vilar på upplevda, erfarna oförrätter? Detta bör diskuteras kritiskt och prövande, liksom den vanliga tankefiguren att det förflutna, sådant som hände för hundratals år sedan, starkt påverkar livsvillkor och psykisk hälsa i dag. Här bör forskningen om bruk och missbruk av historien ha en hel del att erbjuda. En annan, kompletterande ingång, är att nyttja äldre empiriskt inriktad forskning om ackulturationsprocesser samt genomföra nya historiedemografiska studier av övergångar från jakt, fiske och renskötsel till jordbruk och lönearbete under 1800- och 1900-talet. Forskarna bör även upphöra med att bidra till cirkulationen av oriktiga uppgifter om självmord bland samer och slarviga hänvisningar till forskning som påstås stödja dessa påståenden, då detta understödjer samers offerskap (se till exempel Axelsson, 2019).

Jag menar avslutningsvis att det finns risker med tvåvetenskapliga centrumbildningar/nätverkskluster av den typ som Vårdduo representerar och där en teori-bildning dominerar. Inte sällan infinner sig ett "vi och de"-tänkande, samt ett för och emot-tänkande när det gäller teorier och metoder, liknande det som för 30–50 år sedan kunde finnas i miljöer och nätverk som sysslade med arbetarklassens historia och samtida villkor samt mäns förtryck av kvinnor, historiskt och i samtiden. Då rörde det teorier om klass och kön (genus), nu handlar det primärt om teorier om rasism och kolonialt förtryck. Miljöerna blir ekokammare för de redan frälsta.

► Jonny Hjelm är professor i historia vid Institutionen för idé- och samhällsstudier vid Umeå universitet.

LITTERATUR

Andersson Hjulman, Tore. *Ett med naturen. En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter* (Luleå tekniska universitet 2017).

Axelsson, Per. "Health and Living Conditions in Jokkmokk", Sweden (Jokkmokk – HALDI), forskningsansökan Stiftelsen Marcus and Amalia Wallenbergs Minnesfond. Se även <https://maw.wallenberg.org/en/haldi-health-and-living-conditions-jokkmokk-municipality>.

Coque, Coppelié. "Traditionella kunskaper och forskningstraditioner – Samisk folklore som politiskt verktyg

och ideologiskt vapen", i Kajsa Andersson (red.), *Sápmi i ord och bild – En antologi*, vol 1 (On Line 2015).

Coque, Coppelié. "Att omdefiniera expertis – De samiska språken i digitala miljöer", i Marianne Liliequist & Coppelié Coque (red.), *Samisk kamp – Kulturförmedling och rättviserörelse* (h:ström 2017).

Curaming, Rommel A. "Beyond Knowledge Decolonization – Rethinking the Internalist Perspectives and 'Progressive' Scholarship in/on Southeast Asia", *Situations*, 10.2 (2017).

Drugge, Anna-Lill. "Forskningsetik och urfolksforskning", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna – En vetenskaplig antologi*, Band 1 (Artos & Norma 2016).

Eagleton, Terry. *En essä om kultur* (Daidalos 2001).

Fur, Gunlög. "Ädla vildar, grymma barbarer och postmoderna historier", *Historisk tidskrift*, 119:4, 1999.

Fur, Gunlög. "Colonialism and Swedish History – Unthinkable Connections?", i Naum M. & Nordin J. M. (red.), *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity – Small Time Agents in a Global Arena* (Springer 2013).

Hjelm, Jonny & Madelen Johansson. "Från Lappland till Sápmi – Benämningen av samernas historiska bosättningsområde", *Oknytt*, nr 3–4 2020.

Isaksson, Svante. *När staten stal marken* (Ord & visor 2001).

Jacobsson, Lars. "Is there a Need for a Special Ethics of Indigenous Research?", i Anna-Lill Drugge (red.), *Ethics in Indigenous Research. Past Experiences – Future Challenges* (Umeå universitet 2016).

Johansson, Peter. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie i svensk samepolitik 1986–2005* (Göteborgs universitet 2008).

Khayati, Khalid & Magnus Dahlstedt. "Diaspora – Relationer och gemenskap över gränser", i Magnus Dahlstedt & Anders Neergaard (red.), *Migrationens och etnicitetens epok – Kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier* (Liber 2013).

Lantto, Patrik. "Borders, Citizenship and Change – The Case of the Sami People, 1751–2008", *Citizenship Studies*, 14:5 (2010), s. 543–556.

Liliequist, Marianne. "Dekolonisationsstrategier – Porträtt av kvinnliga eldsjälur inom den samiska rättighetsrörelsen", i Marianne Liliequist & Coppelié Coque (red.), *Samisk kamp*

– Kulturförmedling och rättviserörelse (h:ström 2017).

Lindmark, Daniel & Olle Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna – En vetenskaplig antologi*, Band 1 och 2 (Artos & Norma 2016).

Moritz, Per. *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1900-talen* (Umeå universitet 1990).

Mörkenstam, Ulf. *Om "Lapparnes privilegier" – Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997* (Stockholms universitet 1999).

Nordin, Åsa. *Relationer i ett samiskt samhälle. En studie av skötesrensystemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*, s. 13 (Umeå universitet 2002).

Pettersson, Robert. *Sami Tourism in Northern Sweden – Supply, Demand and Interaction* (Umeå universitet 2004).

Sametinget. "Forskningspolitisk strategi", Dnr 1.3.5-2020-1169 (2020).

Sandström, Moa. *Dekoloniseringskonst – Artivism i 2010-talets Sápmi* (Umeå universitet 2020).

Sehlin MacNeil, Kristina. "Vad är urfolksmetodologier?", *Kulturella Perspektiv*, 23:1 (2014) s. 50–57.

Sehlin MacNeil, Kristina. *Extractive Violence on Indigenous Country – Sami and Aboriginal Views on Conflicts and Power Relations with Extractive Industries* (Umeå universitet 2017).

Poggats, Tobias. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige* (Sametinget 2018).

Öhman, May-Britt. "Julevädno ja mån. Lule älv och jag – Tystnad, minnesförlost och jokka älven som samisk-svensk vattenkraftshistoria", i Nina Wormbs & Thomas Kaiserfeldt (red.), *Med varm hand – Texter tillägnade Arne Kaijser* (Kungliga Tekniska högskolan 2015).

Öhman, May-Britt. "TehcnoVisions of a Sámi Cyborg – Reclaiming Sámi Body, Land-, and Waterscapes After a Century of Colonial Exploitations in Sábmne", i Jacob Bull & Margaretha Fahlgren (red.), *Illdisciplined Gender – Engaging Questions of Nature/Culture and Transgressive Encounters* (Springer 2016).

Össbo, Åsa. "Från lappmarksplakat till anläggarsambällen – Svensk bosätarkolonialism gentemot Sápmi", *Historisk Tidskrift*, 2020:3, s. 420–443.

Össbo, Åsa. *Nya vatten, dunkla speglingar – Industriell kolonisation genom svensk vattenkraftsutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968* (Umeå universitet 2014).

TEMA ÖVERUTBILDNING

HAR HÖGRE UTBILDNING STIGIT OSS ÅT HUVUDET?

Manuella sysslor, vård och omsorg. De flesta håller med om att sådana verksamheter är helt centrala för att samhället ska fungera. Men vem ska göra jobbet? Och vem vill göra det när statusen för många yrken inom dessa kategorier är så låg?

Hela incitamentsstrukturen måste förändras – och den kommer att göra det. Det menar den brittiske journalisten och författaren **David Goodhart**, som i sin senaste bok belyser massuniversitetets konsekvenser och faran med att i alltför hög grad premiera kognitiva förmågor.



Intervju med David Goodhart,
brittisk journalist och författare

Av Kay Glans

”FRAMTIDENS JOBB ÄR ATT TA HAND OM DEMENTA”

I Väst har vi skapat en stor kognitiv klass genom massutbildning på universiteten, men det är hög tid att tänka om, menar den brittiske journalisten och författaren David Goodhart. Det saknas redan i dag arbeten till många av dem som genomgår högre utbildning och behovet av kognitiva färdigheter kommer ytterligare att minska genom utvecklingen av AI. Vi måste krympa universitetssektorn och omfördela status och belöningar till manuella sysslor och vård, där det finns ett skriande behov av arbetskraft.

TEMA ÖVERUTBILDNING

DET HAR LÄNGE varit och är fortfarande en utbredd föreställning att de flesta samhällsproblem kan lösas med mer, i synnerhet högre, utbildning. ”Ropen skalla, högskola åt alla!” tycks parollen vara. Inte minst har man hävdat att mer utbildning kan råda bot på ojämlikhet, antingen genom att karriärvägar öppnas för alla begåvade, oavsett varifrån de kommer, så att de kan ta sig så långt deras talanger och hårda arbete för dem, eller genom att försöka skapa ett så lika utfall som möjligt genom att höja statusen för så många som möjligt med en högskoleexamen. Nu pekar allt fler kritiker på att ingen av dessa vägar fungerar och att båda strategierna har fått oväntade politiska konsekvenser. Populismen i USA och Storbritannien är i hög grad en revolt från de lägre utbildade mot den världsordning som de högre utbildade har skapat.

I *The Tyranny of Merit – What’s Become of the Common Good?* pekar den amerikanske filosofen Michael J. Sandel på att högre utbildning gjort häpnadsväckande litet för att gynna ekonomisk jämlikhet och mobilitet i USA. De inkomstmässigt övre skikten i USA har behållit greppet om tillträdet till elituniversitetet, som ofta är avgörande för senare framgång i yrkeslivet. Många menar att detta visar att meritokratin är ofullständig, men Sandel vill ifrågasätta själva idealet; det skapar hybris hos vin-

narna och förödmjukelse och förbittring hos förlorarna. Meritokratin är inte en lösning på ojämlikheten utan en legitimering av den. Vinnarna vill gärna tro att de för-

”I dag är oförmågan att stiga upp i samhället en dom över ens person på ett helt annat sätt – man har haft chansen och inte förmått förvalta den.”

tjänar sin framgång och att de som förlorar gör det för att de saknar rätt förmågor. Om alla får sin chans är olika utfall också rättvisa, heter det. Ett sådant synsätt har präglat den politiska offentligheten i USA i flera decennier.

Det är något särskilt med att misslyckas i ett meritokratiskt samhälle, menar Sandel. Ett samhälle med barriärer erbjöd faktiskt ett slags skydd för de undre klassernas självkänsla, eftersom ens position till stora delar bestämdes av sådant man inte själv rädde över. I dag är oförmågan att stiga upp i samhället en dom över ens person på ett helt annat sätt – man har haft chan-

sen och inte förmått förvalta den. Och transferering av självkänsla äger rum i en värld i vilken det kognitiva värderas på ett sätt som gör att annat arbete förlorar sin värdighet. Populismens väljare drivs till stora delar av behovet av ett erkännande för sitt bidrag till samhället, menar Sandel. Vi behöver inte bara distributiv rättvisa utan även *kontributiv*; att bli rörmokare eller städare är ett bidrag till det allmänna bästa, inte ett tröstpris för att man inte lyckades ta en universitetsexamen.

Att värderingen av kognitiva förmågor behöver uppvägas av respekt för andra färdigheter är också ledmotiv i den brittiske journalisten och författaren David Goodharts nya bok *Head, Hand, Heart – The Struggle for Dignity and Status in the 21st Century*. Han är mindre intresserad av elitens förmåga att bevara sin position än Sandel är och fokuserar mer på konsekvenserna av massutbildningen på universiteten, både för dem som genomgår en sådan och för dem som inte gör det, men slutsatsen, att vi måste uppvärdera det icke-kognitiva, är densamma. Huvud, det vill säga kognitiv-analytisk förmåga, har blivit en helt dominerande källa till självkänsla och vi har fått en stor kognitiv klass som formar samhället efter sina intressen, vilket leder till en nervärdering av manuellt arbete (Hand) och omsorg (Hjärta). Det är som om en jättelik dammsugare har gått

runt samhället de senaste decennierna och sugit upp status från manuellt arbete och omsorg och omlokalisering till yrken i vilka kognitiva färdigheter är centrala, skriver Goodhart.

Massutbildning på universitet har haft en stor och alltför sällan uppmärksammas inverkan på det brittiska samhället, fortsätter han, eftersom det skapar en stor och tydligt förnimbar klyvning. Om 15 procent går vidare till högre utbildning så har de övriga ingen påträngande känsla av att vara ett slags kvarsittare, men om 50 procent går vidare infinner sig en sådan upplevelse. En utbildad, rörlig elit ställs mot en mer rotfast del av befolkningen, och det är denna konflikt som ligger bakom till exempel Brexit. 75 procent av dem med låg utbildning röstade för, 75 procent av dem med högre utbildning röstade emot. Liknande motsättningar syns i andra länder.

Detta tema utforskades redan delvis i Goodharts förra bok från 2017, *The Road to Somewhere – The Populist Revolt and the Future of Politics*, där han myntade beteckningarna *Anywheres* och *Somewheres*. Dessa olika hållningar, som i svensk debatt har döpts till *Varsomhelstare* och *Nånstansare*, avspeglas tydligt i olika opinionsundersökningar och enkäter i Storbritannien och ger en belysning av det politiska landskapet som inte riktigt fångas av den traditionella uppdelningen i vänster och höger. Varsomhelstare är rörliga socialt och geografiskt; för att skaffa sig en högre utbildning har de flyttat till en universitetsstad, sedan kanske till London och därefter ofta vidare utomlands, åtminstone för en tid. De värdesätter autonomi, mobilitet och förändring och är bekväma med invandring; de ser sig som världsmedborgare och har färdigheter som är efterfrågade på den globala arbetsmarknaden. Nånstansare är skeptiska till snabb förändring och fäster större vikt vid rotfasthet, grundad på grupp- och platstillhörighet. Ordning och säkerhet spelar en mycket större roll för dem. Det är dock förenklat att uppfatta dem som motpoler, understryker Goodhart. Nånstansare är generellt inte främlingsfientliga eller auktoritära, de vill ha samma sak som Varsomhelstare, men i långsammare tempo och med moderering.

Politiskt blir relationen dock ofta polariserad när Nånstansare försöker bryta Varsomhelstarnas dominans och fånga in dem i en nationell ram. Efter att socialismen har fallit bort, skriver Goodhart, är populismen det politiska instrumentet

för de mindre framgångsrika att begränsa och ta ner de mer framgångsrika på jorden. Man kan faktiskt se populismen som den nya socialismen i bemärkelsen att de populistiska partierna i betydande utsträckning fångar den traditionella arbetarklassens röster och ekonomiskt har de oftast en agenda som ligger närmare den traditionella vänstern än högern.

Det är för övrigt intressant att anlägga detta perspektiv på den svenska partipolitiken. Varsomhelstare har en stor dominans bland de politiska partiernas ledningar och det förklarar varför den

och ovilja att representera Nånstansare som har skapat utrymme för SD.

VAR SOM HELSTARE OCH DERAS världsbild är en produkt av 60-talets politiska liberalisering och utbildningsexpansionen, skriver Goodhart. Jag tänker att detta inte nödvändigtvis är ett tecken på att de på något självklart sätt förstår världen bättre genom att vara utbildade. Att de underskattar behovet av ordning och säkerhet kan ju lika gärna bero på att de genom att tidigt komma in i universitetssfären inte får någon större konkret erfarenhet av andra delar av samhället, där en sådan problematik kan vara påtaglig.

Jag samarbetade en del med David Goodhart när han var chefredaktör för tidskriften *Prospect* och jag chefredaktör för *Axess* för sådär en femton år sedan, men vi har inte haft kontakt sedan dess. När vi möts för ett samtal via Zoom en fredagseftermiddag i april frågar jag honom varför Varsomhelstare fått en sådan dominans inom universitetsvärlden:

– Jag tycker att en del av detta är helt rimligt. Psykologer säger att kreativitet och kanske också hög intelligens ofta är starkt korrelerade med värderingar som är associerade med öppenhet och autonomi. Och det leder till ett politiskt perspektiv som är bekvämt med social rörlighet och snabb förändring. Det är inget konstigt med det, och sådana värderingar är starkt representerade inom det moderna universitetet.

– Det verkliga misslyckandet för Varsomhelstarnas världsbild, eller för Varsomhelstarnas klass, är deras brist på inlevelse och sympati för dem som inte är som de själva, och deras antagande att människor som inte är som de själva på något sätt är moraliskt bristfälliga. Oförmågan hos Varsomhelstare att inse att deras hållning hänger samman med ett egenintresse är helt klart en av orsakerna till populismen. Sådant som vi förknippar med Varsomhelstare, deras öppenhet, autonomi och bejakande av förändring, bottnar inte bara i värderingar, utan drivs också av starka ekonomiska intressen. Om man har en universitetsexamen har man tillgång till en global arbetsmarknad, och det innebär att man kommer att vara mycket mer positivt inställd till exempelvis fri rörlighet, medan de flesta bara har tillträde till en nationell arbetsmarknad.

– Så det handlar alltså både om en värderingsdimension och ett ekonomiskt egenintresse. Varsomhelstare har dominerat



BEHANDLADE TITLAR

Michael J. Sandel

The Tyranny of Merit – What's Become of the Common Good?
(Allen Lane, 2020, 256 s.)
Isbn: 9780241407608

David Goodhart

The Road to Somewhere – The Populist Revolt and the Future of Politics
(C Hurst & Co Publishers Ltd, 2017, 256 s.)
Isbn: 9781849047999

David Goodhart

Head, Hand, Heart – The Struggle for Dignity and Status in the 21st Century
(Penguin Books Ltd, 2020, 368 s.)
Isbn: 9780241391570

svenska borgerligheten så sällan känns ja, just borgerlig, utan i kulturella frågor radikal, ibland i häpnadsväckande hög grad. Det gäller inte bara Centern, gamla Bondeförbundet (!), utan också Liberalerna och betydande delar av Moderaterna, särskilt Reinfeldts falang. Man kan ondgöra sig över Sverigedemokraterna så mycket man vill, det är de övriga partiernas oförmåga

den politiska scenen i Europa de senaste 20–25 åren. De kan vara både till vänster om mitten och till höger om den, fast de tenderar att vara något mer åt vänster, men det finns många människor till höger om mitten som omfattar en liknande uppsättning värderingar. Och deras dominans inom politik, kultur och ekonomi har skapat en *backlash*.

Goodhart understryker att han visserligen har myntat beteckningarna *Anywheres* och *Somewheres*, men inte uppfunnit världsbilderna som de syftar på och att man ser samma mönster i en rad olika länder. Man kan diskutera hur stora de respektive grupperna är, men han lutar åt att i Storbritannien utgör Varsomhelstare 25–30 procent av befolkningen, Nånstansare kring 50 procent och så finns det en grupp, *Inbetweeners*, som ligger mitt emellan dem:

– Båda dessa världsåskådningar är huvusakligen anständiga och fullt legitima. Problemet är att den ena har varit alldeles för dominant och inte gett tillräckligt utrymme åt den andra. Och då får vi detta motstånd, som ibland tar sig rätt obehagliga uttryck eller får oavsiktliga bieffekter. Man kan säga att Brexit var en sådan bieffekt. Många av dem som röstade för Brexit visste inte särskilt mycket om Europeiska unionen, men det var ett tillfälle att göra motstånd mot en världsåskådning som dominerar båda de stora politiska partierna och faktiskt hela systemet.

Varsomhelstare har drivit idén om att snabb förändring och lättrorlighet är något som är bra i sig självt och detta kolliderar med Nånstansares betoning på säkerhet och förtrogenhet med sin omvärld, menar Goodhart:

– Jag tror att detta är ett av de områden där liberalismen skaver mot en rätt stark komponent i den mänskliga naturen, som handlar om längtan efter stabilitet och säkerhet. Ändå har detta synsätt blivit mycket vanligt bland välutbildade människor i västvärlden under de senaste decennierna.

Att Varsomhelstares synsätt får en sådan dominans hänger samman med att ekonomisk och kulturell liberalisering har samverkat och förstärkt varandra, menar Goodhart. Det slags progressivt tänkande som blivit arvet från 60-talet – autonomi, antitraditionalism, öppenhet – fungerar väl ihop med en modern, globaliserad ekonomi, som är rörlig, ständigt föränderlig, på vissa nivåer negativ till hierarkier. Dess företrädare tycks vara för alla former av jämlikhet, fast kanske inte just ekonomisk, och det är inte så förvånande att de kan samverka med politisk aktivism så att fenomenet *woke capitalism* uppstår, det vill säga att företag plockar upp politiska aktivisternas ståndpunkter:

– Många i företagets ledningar har utbildats inom det moderna universitetet och blivit påverkade av det. De är vanligtvis mycket liberala när det gäller sexualitet, kön och ras. Det är ju i sig självt inte något dåligt, men det leder lätt till ett slags symbolpolitik. Att säga att ens företag stödjer Black Lives Matter kräver ju inte att man faktiskt gör någonting. Man kanske markerar det på något sätt på företagets varumärke eller på sin hemsida. Men det finns ju sådant som verkligen utgör ett hot, till exempel att ett parti på yttersta vänsterkanten kommer till makten och höjer skatterna både för företaget och för en själv som privatperson. Att stödja BLM kostar inget. Man kanske stöter bort en del gammalmodiga människor, men gynnas förmodligen av sympati och stöd från yngre konsumenter.

Vi kommer in på den rysk-amerikanske historikern Peter Turchins tes om att en överproduktion av eliter leder till politisk instabilitet (se ”The 2010 Structural-Demographic Forecast for the 2010–2020 Decade: A Retrospective Assessment”, *Plos One*, 17 augusti 2020). Många fler utbildar sig i dag, men bara ett fåtal får verkligt in-

att undergräva etablissemang och därmed skapa utrymme för nya aktörer. Goodhart ser likheter mellan sina och Turchins tankegångar:

– Vi har utbildat en för stor kognitiv klass ämnad för arbeten som helt enkelt inte längre finns, särskilt på låg- och mellannivå, och detta skapar ett utbrett missnöje. Man kan se sådant som Bernie Sanders-rörelsen i USA, kanske Jeremy Corbyn i Storbritannien, och faktiskt också BLM-rörelsen, i ljuset av detta. Jag menar inte att BLM drivs enbart av detta, men det finns många unga svarta, som har gjort bra ifrån sig i skolan, som gick vidare till universitetet och som hade förväntningar på att de rätt enkelt skulle få välbetalda arbeten med hög status. Men så hände inte det. Och de tolkar detta som ett utslag av rasism, vilket förstås kan stämma i en del fall, men ofta handlar det helt enkelt om att vi har en överproduktion av människor med färdigheter som inte längre är särskilt efterfrågade.

I DAG OCH framöver kommer behovet av kognitiva färdigheter att minska, hävdar Goodhart i *Head, Hand, Heart*, och nya värd-



► För att ta hand om dementa behövs både huvud och hjärta – och händer förstås.

flytande. En examen, även från ett elituniversitet, minskar i värde när många har en sådan och konkurrensen inom eliterna blir extrem, menar Turchin. För egen del misstänker jag att företeelser inom den akademiska världen, såsom *cancel culture*, så kallad deplattformer och kraven på att undervisningen ska ta större hänsyn till vad studenterna eventuellt kan känna sig kränkta av, än vad de behöver lära sig, hänger samman med denna överproduktion. Dessa idéer handlar ju inte minst om

behov, inte minst relaterade till en åldrande befolkning, bli alltmer dominerande. Den premiss som expansionen av universitetsutbildningen har baserats på, att det hela tiden ska finnas fler och fler välbetalda medelklassyrken med stort kognitivt innehåll, stämmer inte längre.

Vi har redan nått det Goodhart kallar ”Peak Head”. Ett tecken på att den traditionella universitetssektorns expansion är förbi är att många i dag inte får arbeten som motsvarar deras formella utbildning.

I Storbritannien arbetar redan i dag en tredjedel fem år efter sin examen i yrken som egentligen inte kräver någon examen. De utför i stort sett samma sysslor som deras föräldrar gjorde utan examen (men med studieskulder). Lönepremien för unga män som tagit examen på ett universitet som räknas till elituniversitetet är i dag nästan försumbar jämfört med dem som inte gått på dessa universitet. Det finns också tecken på att överutbildad arbetskraft dels kanske inte har de färdigheter som faktiskt krävs för positionen ifråga, dels lätt blir missnöjd med arbetsuppgifter som ligger under deras formella kompetens. Som arbetsgivare är det lätt att tänka att en examen ändå säger något viktigt och att man därför bör välja den person som har en, men det kan bli svårt att hålla kvar sådan arbetskraft eftersom de är missnöjda och helst vill ta sig vidare. Men det är kanske ändå dags att sluta tro att en examen ger fördelar för de flesta i arbetslivet, menar Goodhart:

– De som går vidare till universitet som inte tillhör elitkategorin skulle klara sig bättre om de inte studerade vidare alls, utan direkt tog ett arbete som ger en hyfsad lön, åtminstone när man har skaffat sig litet erfarenhet. På det hela taget måste incitamentsstrukturen förändras. Det finns en väldigt stor brist på folk i den typ av yrken som räknas till den så kallade *Missing Middle*, till exempel tekniker. För att belysa det utifrån pandemin: vi har alldeles för många akademiska vetenskapsmän och alldeles för få laboratorietechniker. Det finns också många bra och välbetalda arbeten inom Hand-kategorin, till exempel när det gäller att underhålla datorer och andra tekniska prylar. Dessa yrken har kanske inte den status och prestige som akademiska yrken har, men de är fullkomligt nödvändiga. De borde ha mycket högre status och jag tror att de kommer att få det.

– Vi har också en stor rekryteringskris inom vårdyrken – kanske inte så mycket på National Health Service-sjukhusen, men den finns även där – redan före pandemin saknades omkring 50 000 sjuksköterskor. Men det är ett mycket större problem inom äldreården. De har en enorm personalomsättning, ungefär 50 procent säger upp sig varje år. Befolkningen lever allt längre och vi kommer att behöva många fler som tar hand om de äldre. Vi måste därför höja statusen och lönen och ha rätt slags karriärstrukturer inom dessa områden.

– Framtidens jobb är att ta hand om dementa. Ett sådant arbete är för övrigt en kombination av Huvud och Hjärta. Det är klart att "Huvud, Hand, Hjärta" i viss utsträckning är en artificiell distinktion. Alla

arbeten, ja nästan alla mänskliga handlingar, involverar alla tre, och det gäller i synnerhet inom vård och omsorg. För att arbeta med dementa måste man veta mycket om detta tillstånd och hur man bäst mildrar dess effekter, men man måste också ha en stor empatisk förmåga och emotionell intelligens, så det är en kombination av Huvud och Hjärta.

De kognitiva färdigheternas ställning påverkas också av utvecklingen av artificiell intelligens, hävdar Goodhart. Även inom den kognitiva klassen är det en minoritet på kanske 10–15 procent inom företagen som utför verkligt kreativa, kvalificerade sysslor. De övriga gör sådant som inom en nära framtid kan övertas av artificiell intelligens. Ser vi detta genomslag för AI redan nu eller är det ännu så länge projektioner och spekulationer, frågar jag Goodhart. Han jämför med hur det har varit med datorer. Det fanns tidigt föreställningar om deras betydelse, men först hände nästan ingenting, sedan mer, och plötsligt var datorerna överallt. Det är sannolikt att något liknande kommer att gälla för AI. Hans centrala poäng är dock att vi sällan inser hur mycket kognitivt arbete som är rutinartat:

– Många säger nu att min tes har vederlagts av pandemin och att vi har räddats av alla dessa vetenskapsmän som samarbetat över nationsgränserna. Och på många sätt har framgångarna inneburit fantastisk pr för den moderna vetenskapen. Men antalet människor som skapar ny kunskap oavsett om det är inom naturvetenskap, teknologi eller humaniora, är otroligt litet.

– Egentligen borde bara en fjärdedel eller en tredjedel av alla som går ut gymnasiet eller motsvarande studera vidare på universitet. Det borde vara de som är genuint akademiskt intresserade, som verkligen har en intellektuell nyfikenhet. De flesta som börjar studera på universitet har inte någon sådan nyfikenhet. Man behöver inte skicka 50 procent av alla som går ut gymnasiet till universitetet för att få en blomstrande forskning. De som faktiskt skapar ny kunskap skulle antagligen ha studerat vidare när bara 10 procent av befolkningen gjorde det.

KANSKE HAR DEN hybris hos meritokratin som Sandel talar om hängt samman med globaliseringen, som ju tycktes visa att medborgarna i ett land inte alls satt i samma båt. Den rörliga eliten kunde relatera till sitt eget skikt i andra länder och tyckte sig inte behöva bekymra sig om den rotfasta befolkningen. De var på "fel sida av historien", för att använda ett av Barack Obamas favorituttryck. I dag är det svårare att säga vem som är på rätt sida av historien. Världen genomgår en omställning

som kanske även efter pandemin innebär mindre global öppenhet och mer betoning på den nationella kontexten. Krävs det inte inom en sådan kontext en bättre fördelning av status så att vi känner oss som delar av ett samhälle som vi alla bidrar till på olika sätt? Pandemin har ju påmint oss om hur beroende vi är av att många basala funktioner fungerar. Goodhart menar att världen nu tycks gå från en centrifugal fas till en mer centripetal, under vilken nationalstaten konsolideras och ekonomisk och kulturell öppenhet blir mer begränsad. I en sådan fas kommer man att lägga större tonvikt på det lokala, på social stabilitet och solidaritet. Många befärs att vi nu är på väg in i ett nytt 30-tal, men Goodhart delar inte sådana farhågor:

– Vi ser ingen återgång till 1930-talets enfaldiga nationalism. Men under pandemin har det blivit tydligt att det är nationalstaten vi vänder oss till, inte till internationella organisationer, som Europeiska unionen, som inte har presterat särskilt väl under pandemin och som på vissa sätt har tydliggjort att vi har ett övermått av internationalism. Plötsligt upptäckte vi att vi inte hade några tillverkare av skyddsutrustning i våra egna länder och att vi var alldeles för beroende av långa leveranskedjor. Detta kommer helt klart att ändras, vi kommer att se en repatriering, särskilt av vissa delar av medicinsk produktion. Det kanske inte är en så stor sak i sig, men det visar vartåt vinden blåser. Det har varit nationalstaten som har garanterat vår säkerhet under pandemin, som har tagit fram permitteringssystemet i Storbritannien och möjligheten att arbeta deltid i Tyskland, som de i och för sig har haft länge. Pandemin har förstärkt nationalstaten.

Utän att det var planerat slår det mig hur starka beröringspunkter detta tema har med temat som vi hade i förra numret av *Respons* om behovet av ett nytt moderniseringsprojekt, som kan ge en helhetslösning på en rad olika samhällsproblem och att dessa projekt framför allt tar form inom nationalstatens ram. En viktig del av ett sådant projekt borde vara att se över utbildningspolitiken, konsekvenserna av massuniversitetet och inflationen av formella meriter, och fundera på de faktiska behov inom manuell arbete och vård som föreligger och på hur man skapar incitament för folk att välja karriärer av det senare slaget. Ett helt centralt incitament är fördelningen av status.

► Kay Glans är chefredaktör för *Respons*.

HÖGSKOLEFIERING SÄNKER STATUSEN FÖR ARBETEN DÄR FOLK GÖR NYTTA

Av Mats Alvesson

David Goodharts teser i *Head, Hand, Heart* har bäring även på svenska förhållanden. Allt fler genomgår högskoleutbildning och det sker också en förskjutning inom yrken så att de akademiseras. **Strävan efter högskola åt alla sänker status för praktiskt inriktade utbildningar, men innebär också att värdet av högre utbildning urholkas. Studietakten och kravnivån är låg på många utbildningar och troligen sjunkande.** Många inom den stora kunskapsklassen ägnar sig också åt verksamheten av tvivelaktigt värde, samtidigt som det är svårt att rekrytera folk till nödvändiga sysslor.

TEMA ÖVERUTBILDNING

FACKFÖRENINGAR, POLITIKER OCH andra brukar lyfta fram hur viktigt och kvalitetsgaranterande en högre eller längre utbildning är. Vilken är lösningen på de flesta problem? Inget är enklare att säga än: Utbildning! Den brittiske journalisten och författaren David Goodhart visar i sin nya bok *Head, Hand, Heart* hur entusiastiskt politiker har agerat för att öka antalet individer med högskoleutbildning. Han citerar företrädare för yrkesförbund som indirekt säger att utan högskoleutbildning kan folk inte tänka så bra; formell utbildning ses som en garanti för förbättring av tankeförmågan, till exempel ifråga om reflektion, ifrågasättande, flexibilitet och nytänkande. Men ofta handlar det om att höja statusen och högskola anses som en hävstång för detta. Relevans för och värde av praktisk erfarenhet blir då mindre viktigt.

Goodharts huvudtes är att vi länge och i ökad grad har övervärderat intellekt och boklig kunskap och alltmer undervärderat fysiskt arbete inom produktion och hantverk. Samma sak gäller till exempel arbete inom vård och omsorg. Status och respekt för arbete inom de senare kategorierna, det Goodhart kallar "hand- och hjärta"-arbeten, har minskat drastiskt. Allt fler

värdesätter och genomgår högskoleutbildning och detta framförs som positivt för både individer och samhälle. Det som inte uppfattas som "huvud"-arbete, i vilket formell kunskap är centralt, betraktas som

”För att möjliggöra detta gymnasifieras högskolan. I närmast panisk rädsla för att någon skall missa klassresan nedmonteras varje hinder på vägen uppåt i utbildningssystemet.”

sämre. Även inom yrken har det skett en förskjutning mot ökad betoning på "huvud"; till exempel har vårdutbildningar akademiserats. Goodhart anser att detta är mycket problematiskt och att det kommer att bli ännu mer så inom en nära framtid. Utvecklingen inom AI går stick i stäv med den ökade betoningen på kognitiva färdigheter, eftersom AI i stor utsträckning kan ta över sådana sysslor.

Vi bevittnar en massiv högskolefiering av alla möjliga yrken. Opportunistiska politiker och andra ur eliten tar gärna tillfället i akt att "befordra" utbildningar och lärosäten. Ett utslag av detta är befordran av högskolor till universitet. I Sverige fanns länge ett fåtal universitet men sedan 1999 har ett antal nya raskt tillkommit. Med universitetstiteln understryks status och avståndet mellan en allt högre andel med "fin" utbildning och resten. Goodhart visar på hur motsvarande "universitetisering" har skett i Storbritannien.

Att tillhöra arbetarklassen är numera något av ett stigma. Så många som möjligt skall därför in på högskolan och medelklassifieras. För att möjliggöra detta gymnasifieras högskolan. I närmast panisk rädsla för att någon skall missa klassresan nedmonteras varje hinder på vägen uppåt i utbildningssystemet. Inslag av betyg skall undvikas eller minimeras, glädjebetyg fördöms visserligen officiellt men används i realiteten i stor skala, gymnasieutbildningar av alla slag erbjuds, högskolan byggs ut och genomströmning prioriteras.

Nästan alla anses ha för låg status och kampen för att höja den engagerar. "Vi måste öka statusen för..." är en till synes bra lösning på alla möjliga problem. Den

status som skall förbättras kan vara inom sektorer som skolan, sjukvården eller försvarsmakten eller bland yrken som lärare, socialarbetare, undersköterska, bibliotekarie, hantverkare eller industriarbetare. Eller varför inte inom högskolornas administration? Eller undervisning? Eller studievägledning? Eller forskning? Eller högskolan som helhet? Varför inte göra alla lärare till professorer och kanske vissa till försteprofessorer? Och varför skall bara skollärare få legitimation? (se även *DN Debatt* den 21 september 2014, ”Vi lever i ballongsamhället – och det riskerar spricka”).

Ett problem med denna utbyggnad och uppgradering är att det blir ytterligare mindre statusfyllt att inte ha en längre utbildning och att ”hand- och hjärta”-arbeten därför ytterligare trycks ned ifråga om respekt, attraktivitet och självkänsla. Indirekt bidrar strävan efter högskola för alla, idéer om breddad rekrytering och befördran av högskolor till universitet, till att sänka status för utbildningar av typen byggprogram. Att ”bara” ha genomgått gymnasieskola blir närmast stigmatiserande. Goodhart framhåller de mänskliga kostnaderna som denna utveckling för med sig i form av låg respekt för och låg självkänsla hos dem som inte har en lång utbildning. Men besvikelser finns också för många av dem som studerar på högskola, men sedan på grund av överproduktion eller kvalitetsminskning i utbildningen

inte får anställning eller arbetsuppgifter i linje med sitt examensbevis. Denna snedvridning medför också att viktigt arbete inte utförs eller inte utförs väl och att centrala samhällssektorer fungerar illa.

UNGEFÄR SAMTIDIGT SOM jag skriver denna essä kring årsskiftet 2020–2021 noterar jag tre aktuella svenska nyheter: en kraftig nedgång i sökande till vissa yrkesprogram på gymnasiet, en stigande arbetslöshet bland behöriga lärare samt att Mälardalens högskola ska bli universitet. Samtliga tre nyheter har stor bäring på Goodharts tes och illustrerar dess relevans även för Sverige.

Innan gymnasiereformen Gy11, som bland annat innebar att yrkesprogrammen inte längre skulle vara högskoleförberedande, trädde i kraft år 2011 sökte omkring 50 procent av landets skolelever till ett yrkesprogram, till exempel frisörprogrammet, byggprogrammet och barn- och fritidsprogrammet. År 2019 hade siffrorna förändrats: 29 procent av alla gymnasieelever gick då en yrkesutbildning, medan 59 procent läste ett högskoleförberedande program. En tanke med att ta bort högskolebehörigheten var att alla som inte är intresserade av att läsa huvudsakligen teoretiska ämnen skulle finna yrkesutbildningarna mer attraktiva och fortsätta sin skolgång efter grundskolan. Men det verkar som om möjligheten att studera på högskola blivit norm och att avvikelser

från detta uppfattas negativt. Samtidigt blir arbeten där folk behövs och gör nytta inte nödvändigtvis så attraktiva.

Ett uttryck för detta är att Stockholms byggtkniska gymnasium är under avveckling på grund av lågt söktryck. Det är det sista byggymnasiet i Stockholms stad som drivs i kommunal regi. Samtidigt har regionen stora behov av byggarbetskraft för att kunna genomföra satsningar på bostäder och infrastruktur. Trots att byggbranschen behöver folk är det uppenbarligen mycket svårt att få ungdomar att välja en yrkesutbildning (*Dagens Arena* 10 februari 2021, ”Byggprogram läggs ned trots ökat rekryteringsbehov”). I Stockholm har elevandelen på dessa program minskat från 1,8 procent till 0,9 procent under 2010-talet.

Goodhart visar att samma utveckling har ägt rum i Storbritannien och andra samhällen som kommit ”långt” i utvecklingen. Det finns en grundläggande obalans mellan intresset för praktiskt inriktade program och högskoleutbildningar, och för sådana som förbereder för de senare.

Även inom läraryrket råder det brist på utbildad personal. Trots detta har antalet grundskollärare som är inskrivna som öppet arbetslösa på Arbetsförmedlingen ökat med 64 procent under bara de senaste fem åren, från 1913 personer (2015) till 3129 förra året. Bristen på behöriga lärare pekas ofta ut som ett av de största problemen för den svenska skolan. Enligt Skolverkets



► Får du jobb på din utbildning, lille vän?

prognoser kommer det om tio år att saknas omkring 45 000 behöriga lärare och förskollärare (*Dagens Nyheter* den 8 februari 2021, "Utbildade lärare har allt svårare att få jobb"). Detta kan framstå som obegripligt och den "suntförnuftiga" förklaringen är att huvudmännen vill snåla och inte betala för behöriga lärare, som kräver högre lön än obehöriga. Men lika troligt är det att man inte litar på att de utbildade lärarna är särskilt bra och inte värda den högre lönen. Lärarutbildningen har sedan länge dåligt rykte. Intagningspoängen är i många fall mycket låga och utbildningen anses ofta svag och inte särskilt relevant. Inte sällan vill arbetsgivaren ha folk som man känner och vet fungerar väl i klassrummet. Jag undervisar en del på rektorsprogram och brukar fråga deltagarna om de ibland ställs inför valet att antingen anställa en behörig lärare eller en bra lärare. Så gott som alla uppger att det händer.

Formell behörighet genom att ha genomgått en specifik utbildning är knappast en garanti för att personen är kvalificerad för jobbet. Lärare måste givetvis ha relevanta kunskaper och förmågor, men det är inte självklart att en lärarutbildning är så viktig. Mycket annat, som begåvning, stresstålighet, förmågan att få bra kontakt med och ta hand om ungdomar, är också av stor betydelse. I skolans värld är "hjärta" ibland lika viktigt som "huvud", om vi ska tro Goodhart. Och mycket värdefullt som man inte lär sig på högskolebänken hamnar helt enkelt utanför sökljuset om examensbevis betonas ensidigt vid anställning och arbete.

De tre nämnda förhållandena – ointresset för byggarbete, tveksamheten inför att anställa lärare med föreskriven utbildning och befördran av högskolor till universitet – hänger ihop. Praktiska arbeten och yrkesutbildningar med sjunkande status och attraktionskraft, ständigt ökade statuslyft av högskola (till universitet) och en arbetsmarknad som inte alla gånger premierar de (på papperet) högutbildade, är signum för vår tid. Sänkning av status för praktiska jobb går hand i hand med ytterligare guldglans över högskoleutbildning, men i förlängningen innebär utvecklingen att dessa utbildningars värde också urholkas.

Det finns i dag betydligt fler arbeten som bedöms kräva, eller i alla fall vara förenliga med, en högskoloutbildning än för några decennier sedan. Många yrken har uppgraderats på status- och utbildningsskalan. (Jag har karaktäriserat detta som grandiositet i *Tomhetens triumf*, 2019). Arbeten som i dag anses kräva en högskoleutbildning kunde tidigare klaras väl av personer utan en sådan, menar Goodhart. Han påminner om att ledande politiker förr, som Winston Churchill och Clement Attlee, inte

hade gått på universitet, medan brittisk politik numera domineras av personer med utbildningar från elituniversitet. Det kan vara värt att framhålla att det amerikanska näringslivets stora it-stjärnor – Steve Jobs, Bill Gates och Mark Zuckerberg – endast gick något år på universitet, vilket illustrerar att högskoleutbildning inte är nödvändigt för framgång i näringslivet.

Goodhart diskuterar framför allt förhållandet mellan "huvud", "hand" och "hjärta" och hur vi värderar de yrken som faller inom respektive kategori. Men han lyfter också fram hur eskaleringen av mängden "huvud"-arbetare intensifierar status- och positionsjakt i ett alltmer osäkert och ångestladdat landskap. Goodhart presenterar

”Praktiska arbeten och yrkesutbildningar med sjunkande status och attraktionskraft, ständigt ökade statuslyft av högskola (till universitet) och en arbetsmarknad som inte alla gånger premierar de (på papperet) högutbildade, är signum för vår tid.”

belägg för att vi har en stor och tilltagande diskrepans mellan ökat antal med högskoleutbildning och vad arbetslivet erbjuder. Och eftersom AI som sagt enligt många bedömare kommer att ta över åtskilliga arbetsuppgifter på mellannivå blir behovet av antalet högskoleutbildade mindre framgent.

I många fall är dessa examensbevis dessutom intetsägande eller missvisande. Många vill gärna ha en högskoleutbildning, men förkunskaper och studiebegåvning brister hos allt fler. Studietakten och kravnivån på många utbildningar är låg och troligen sjunkande. Goodhart refererar till brittiska studier som visar att studenter lägger allt mindre tid på studier. I Sverige är många högskoleutbildningar formellt heltid, men i realiteten snarare halvtid; många ägnar 15–25 timmar i veckan åt heltidsstudier. Ribban sänks, allt fler utexaminerade har lärt sig föga och inte heller förbättrat sin förmåga att använda sina kognitiva resurser. Sociologerna Richard Arum och Josipa Roksa visar i *Academically Adrift* (2011) att cirka 40 procent av alla som genomgår en högskoleutbildning i USA inte mätbart förbättrar sådant

som sin förmåga till kritiskt tänkande och skriftlig framställning. Goodhart redovisar resultat i linje med detta, framför allt i Storbritannien.

Trots tilltagande ihållighet är högskoleutbildning fortfarande ett tecken på framgång och att man har ett bra läshuvud. Status minskar förvisso i och med massutbildningen, men status för dem som inte har en högskoleutbildning sjunker också som en konsekvens av detta. Sannolikt är det så att de som har en högskoleutbildning i genomsnitt är litet mer begåvade och välfungerande än de som inte har det – mer utålliga, lever under bättre sociala förhållanden och har färre psykiska problem, som gör att de klarar sig litet bättre än andra. Men det kan handla om selektion snarare än utbildningseffekt. Goodhart hänvisar till en del studier som visar att så är fallet, till exempel jämförelser mellan dem som presterar likartat på begåvningsstest i gymnasieskolan men där en del genomfört högskoleutbildning och andra inte och det visar sig att effekten av högskoleutbildningen på inkomst är ganska liten om man håller begåvning konstant. Många blandar ihop korrelation och kausalitet – att det går litet bättre för högskoleutbildade än andra har ofta föga att göra med utbildningen i sig, även om åtskilliga förstår lär sig en del värdefullt. Många har viss glädje av den signaleffekt som gynnar personer med extra lång utbildning: de får ibland förtur. Vissa utbildningar, inom till exempel vård och naturvetenskapliga ämnen, är helt nödvändiga för yrkesutövandet, men i andra fall är relationen mellan utbildning och yrkesutövande mindre självklar, till exempel för många som läser företagsekonomi.

Många upplever det i alla fall som att högskola signalerar något fint och känner att man måste ta sig upp i utbildningsväsendet för att duga. Och eftersom man noterar att de med högskoleutbildning (åtminstone fram till i dag) klarar sig bättre, tror många att det är en universell framgångsformel. Problemet är att den endast fungerar för ett begränsat antal och på bekostnad av andra. För dem som inte har en examen eller har en examen från ett lärosäte med lägre status är nedturen desto svårare – man hamnar allt lägre under ribban.

Vi får också en arbetsmarknad där allt fler har en, i förhållande till krav och viktiga egenskaper, felaktig profil. Höga och oinfriade förväntningar och anspråk gör också att många inte fungerar så väl. Att få ett ganska okvalificerat arbete efter lång studietid är förstas otillfredsställande. Goodhart dokumenterar denna utveckling utförligt, framför allt med data från Storbritannien, men han anför också en hel

del internationella jämförelser. Trenden är likartad i till exempel USA, Frankrike och Tyskland – och inte minst i Sverige.

SJÄLV HAR JAG i ett antal skrifter tagit upp likartade teman som de Goodhart berör. Tidigare uppfattades samhället som en pyramid, men den bilden stämmer inte längre. I dag kan man snarare likna det vid en ballong, vilket jag bland annat föreslagit i *Extra allt* (2019). I ballongsamhället befinner sig förvisso en hel del på samhällets botten och ganska många har det riktigt gott ställt, men det mest utmärkande är den mycket stora medelklass som bildar ballongens tjocka midja. Denna medelklass betecknar Goodhart som kunskapsklassen, för vilken "huvud" är centralt. I denna klass trängs en mängd yrkesgrupper som i regel inte producerar något konkret, utan ägnar sig åt mer eller mindre viktig symbolverksamhet. Man jobbar med planer och prat, med ettor och nollor, med att skapa efterfrågan och underhållning, med människoförbättring och management, med varumärkesbyggande och verksamhetsförändring. Undervisning, ekonomi och juridik sysselsätter många i denna klass.

Med målet att göra så många som möjligt till en del av medelklassen och tillförsäkra dem en plats i solen tillämpas bland annat a) (över)utbildning, b) inrättande av yrken och positioner, c) certifiering och auktorisation samt d) titelinflation. Eftersom mycket av detta inte handlar särskilt mycket om reellt kvalificerat eller produktivt arbete får vi ballongsamhället – stort, synligt och uppblåst, men tomt på innehåll. Hit hör jobb av tvivelaktigt värde som skapas som svar på utbudet av utbildad arbetskraft (till exempel coacher, konsulter och andra förbättrare) och intetsägande legitimeringar. Allt detta sker på bekostnad av "hand- och hjärta"-yrken som har svårare att lägga sig till med statusförhöjningsattribut, eftersom de inte har så lätt att klättra i utbildningssystemet.

I *Pseudoarbetet* (Gyldendal 2018) beskriver socialantropologen Dennis Nørmark och filosofen Anders Fogh Jensen pseudoarbete som sådant jobb som folk utför – ibland energiskt – men som inte tillför något. Man utvecklar policyer eller fyller i blanketter som ingen bryr sig om. Man deltar i ritualistiska möten. Många verksamheter har i dag ett stort inslag av sådant pseudoarbete. I dessa finner vi kunskapsklassens folk. Mycket pseudoarbete omges ofta av status och höga löner. Viktiga arbeten inom till exempel hantverk, industriproduktion, service, omsorg om barn, sjuka och gamla är däremot ofta lågavlönade och har låg status. Nørmark och Fogh Jensen nämner att om man vill ha en

managementkonsult som utlovar ledarskapsutveckling står en mindre armé genast till tjänst, men om man har behov av en hantverkare är det ofta svårt att finna en som kan infinna sig i närtid. Och svårigheter att rekrytera och behålla folk till äldreomsorg är en *evergreen*.

I pyramidsamhället var statusen fastlagd och på grund av begränsningar i mobiliteten var ens position ingen dom över en som person. Goodhart påpekar att för några decennier sedan – när de flesta var arbetare – kunde man känna stolthet över sina förtjänster, arbetsinsatser och den egna klassens kultur. Fysiskt arbete och att åstadkomma något konkret hade ett värde och man jämförde sig inte så mycket med kontorsarbetare. Yrkesstolthet och dygder vid sidan av färdigheter som är associerade med "huvud" är nu på rask tillbakagång. Status är, vid sidan av extraordinära prestationer inom kultur och näringsliv, i väldigt stor utsträckning fråga om "huvud"-arbete och indirekt ett förkastande av kärnan i praktiskt "hand- och hjärta"-arbete.

Men som en arbetsterapeut sade under en föreläsning som jag höll: "Att vara arbetsterapeut är ett praktiskt arbete, jag förstår inte varför vi under utbildningen skulle läsa alla dessa artiklar på engelska." Och de flesta poliser jag har pratat med menar att för de flesta är att vara polis ett praktiskt arbete, ett hantverk, inte ett akademiskt yrke. Men starka krafter vill utlova tjusighet genom en ofta grovt missbrukad standardformel: betona "huvud", högskolefiering är lösningen.

GOODHART MENAR ATT hyllandet av "huvud"-arbete i förhållande till "hand- och hjärta"-arbete medför en grundläggande skevhet i samhället. Vi får en stor "bättre vetande"-klass som breder ut sig på bekostnad av de som gör viktigt arbete. Hantverk och omsorg måste uppgraderas och det görs inte genom att ytterligare framhålla formell utbildning som allena saliggörande. Värduutbildningar i högre grad bör betona omsorg och nedtona boklig kunskap. Goodhart påpekar hur lätt det är att viktiga men mindre synliga och spektakulära insatser hamnar i skymundan: "Jämfört med teknologiavhängiga akutspecialiteter är det svårt att mäta framgången ifråga om att göra en mycket gammal människas vardag mindre miserabel eller ensam" (s. 216, min översättning). Ett problem ur jämställdhetssynpunkt är att många yrken som domineras stort av kvinnor – förskollärare, och olika typer av jobb inom vården – inrymmer mycket "hjärta" men som av statusskäl i stället ska inrymmas i "huvud"-kategorin. Poängen med högskola är ju att det handlar om det senare, det uppstår därför lätt en skevhet i

kvalificerandet: akademisk kunskap prioriteras. Eftersom könsobalansen ifråga om status är ett problem så är trycket starkt på att utforma utbildningar och omvandla arbeten där "hjärta" borde vara viktigt till "huvud"-yrken. Goodhart framhåller att ur denna aspekt skulle fler män inom omvårdnad vara önskvärd. Inom byggsektorn kunde mer resurser och större intresse för vackra byggnader i offentliga miljöer vara en statushöjare. Även satsningar på lärlingsprogram vore viktigt, menar Goodhart. Att dessa inte är särskilt populära är förstås ett problem och hänger till stor del samman med den stora betoningen på vikten av högskoleutbildning.

EN BÄTTRE BALANS mellan "huvud", "hand" och "hjärta" är således mycket angelägen. Högskolefieringen och den förstärkningen av statussymboliken är mycket populärt bland politiker men ansvarslost i förhållande till det problem med obalans som Goodhart lyfter fram. I stället för breddad rekrytering till högskolan vore kanske minskad rekrytering och partiell avakademisering av en hel del yrken vägen framåt. Självt menar jag att en ordentlig minskning av högskoleutbildningen troligen skulle ha en god effekt. Om andelen personer som genomgår högskola skulle minska kraftigt, till förmån för andra utbildningsvägar skulle akademiska utbildningar inte längre vara normen att ensidigt luta sig mot.

► Mats Alvesson är verksam vid Lunds universitet och ägnar sig bland annat åt lednings-, organisations- och dumdumhetsforskning. Han har bland annat utkommit med en trilogi på temat dumhet, bestående av: *Tomhetens triumf*, *Dumhetsparadoxen* och *Extra allt*.

LITTERATUR

Alvesson, Mats. *Extra allt – Hur samhälls- och människoförbättrandet slår tillbaka* (Fri Tanke 2019).

Alvesson, Mats. *Tomhetens triumf* (Atlas 2019, 3:e upplagan).

Arum, Richard & Josipa Roksa. *Academically Adrift – Limited Learning on College Campuses* (University of Chicago Press 2011).

Goodhart, David. *Head, Hand, Heart – The Struggle for Dignity and Status in the 21st Century* (Penguin Books Ltd 2020).

Nørmark, Dennis & Anders Fogh Jensen. *Pseudoarbejdet – Hvordan vi fik travlt med at lave ingenting* (Gyldendal 2018, 10:e upplagan).

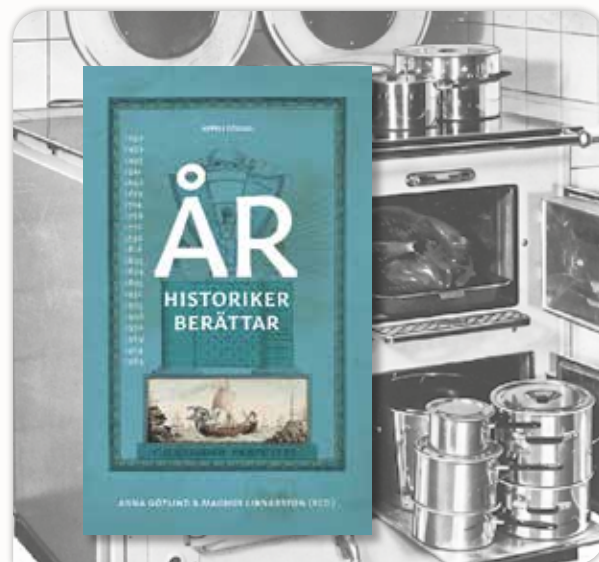
Fyrklöver för historieälskare



Hushållsbok för Stensböle gård

Recept, råd och huskurer från 1700-talet
MÄRTHA NORRBACK (UTG.)

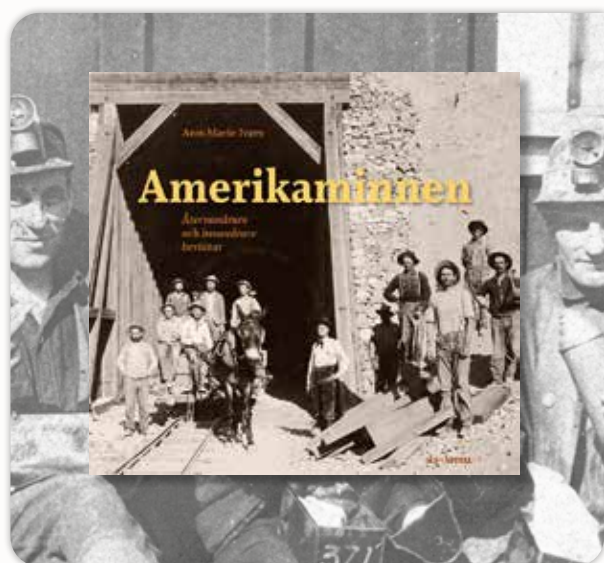
Barbro Hästeskos hushållsbok visar att 1700-talets herrgårdshushåll var en hel värld för sig. För adelskvinnan som ledde hushållet var en receptbok oundgänglig.



År - Historiker berättar

ANNA GÖTLIND & MAGNUS LINNARSSON (RED.)

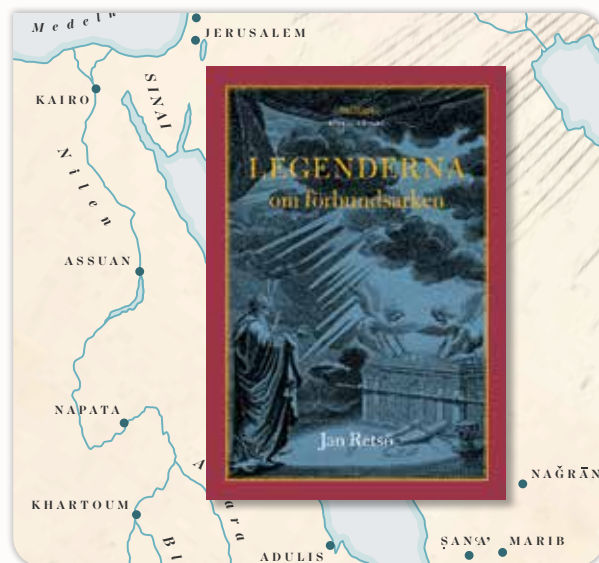
Från 1250 till 1983. Tjugoen historiker lyfter fram tjugoen årtal och ger liv åt öden och händelser ur det förflutna. Berättelser om det lilla och det stora, fest och vardag, från sju århundraden av svensk historia.



Amerikaminnen

Återvandrare och invandrare berättar
ANN-MARIE IVARS

Trettio gripande och dramatiska berättelser från österbottningar som under det tidiga 1900-talet sökte lyckan och ett nytt liv i det stora landet i väster.



Legenderna om förbundsarken

JAN RETSÖ

Vad hände med den israelitiska förbundsarken som omtalas i Gamla testamentet? Med kistan och stentavlorna med de tio budorden skrivna av Guds finger? Spåren bjuder på en svindlande resa i tid och rum.



SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

Böckerna finns att köpa i din fysiska och digitala bokhandel.



APPELL FÖRLAG

OM JAG SOM skönlitterär författare blev ombedd att tala om vad som är mitt viktigaste yrkeskunnande, skulle jag inte tveka. Svaret skulle bli: att klara av att inte veta. Att det är svårt att skriva en habil roman utan språkkänsla, gestaltningsteknik, fantasi och inlevelsekraft säger sig självt, men i ett konstnärligt syftande skrivarbete är alla dessa färdigheter ändå meningslösa, om den som besitter dem inte också har förmågan att hantera oviss-
het.

Vad är det egentligen för någonting som jag har hållit på med i min ensamhet i drygt ett år? Kommer någon att förstå det här? Kommer det över huvud taget att gå att läsa? Vad är det? Är det bra? Är det en bok? Är det jag har framför mig det sämsta som någonsin skrivits, eller värre: är det kanske ingenting? Kommer jag att behöva slänga alltihop, borde jag rentav göra det nu med en gång?

Tillståndet av osäkerhet och ovisshet koncentreras med andra ord i den konstnärliga skapandeprocessen, men är det inte, när man tänker närmare på saken, ett tillstånd som präglar långt mycket mer av den mänskliga tillvaron än så, inte minst mötet med andra människor? Så fort jag öppnar mig för den andre, förklarar jag i en grundläggande bemärkelse kontrollen över vad som ska följa härnäst.

Och det är just i denna belägenhet som filosofen Jonna Bornemarks bok *Horisonten finns alltid kvar* tar sin utgångspunkt. Den horisont som åsyftas ingår i en bild av vetenskap och kunskapsökande, praktiker som Bornemark menar – snarare än att förstås som ett pussel, i vilket det vi ännu inte vet utgör saknade bitar – bör liknas vid en upptäcktsfärd genom en vidsträckt skärgård. För varje ny ö vi upptäcker och kan foga till vår bild av världen, kommer nya, ännu inte kartlagda att dyka upp längs synranden, och oavsett hur långt vi färdas, kommer vår seglats att ske mot fonden av en horisont som vi aldrig slutgiltigt kan nå.

Vi lever i dag, argumenterar Bornemark,

med ett kunskapsbegrepp som saknar ödmjukhet inför icke-vetandet. Horisonten har stängts ute med en mur, utanför vilken på sin höjd filosofi och religion kan sträcka sig, medan vetenskapen segervisst lägger under sig skär på skär i de inre regionerna, i övertygelsen att vi, inom vetandets på så vis beskurna domäner, snart kommer att veta allt.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

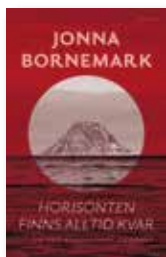
Jonna Bornemark

*Horisonten finns alltid kvar
– Om det bortglömda omdömet*

VOLANTE | 220 S. | ISBN 9789189043282

KONSTEN ATT FÖRHÅLLA SIG TILL ICKE-VETANDETS HORISONTER

Recensent *Helena Granström*



DET KUNSKAPSBEGREPP VI lever med i dag saknar ödmjukhet inför icke-vetandet. Det menar Jonna Bornemark, som i sin nya bok undersöker vad den samtida synen på kunskap innebär för de professionella verksamheterna och omdömet roll inom dem. Exempelen är huvudsak-

ligen hämtade från vård-, omsorgs- och utbildningssektorn, sektorer inom vilka det enligt Bornemark vuxit fram en kultur där de grundläggande uppgifterna blivit underordnade administrativa mål. Boken innehåller viktiga iakttagelser och för dem vilkas yrkesutövande dagligen hindras av diverse utvärderingsarbete är den sannolikt relevant, men *Horisonten finns alltid kvar* känns sammantaget som en bok tillkommen i alltför stor hast.

Förstått som en strategi för att avgränsa de områden där vetenskapen har någonting att bidra med från dem där den faktiskt inte har det, kan detta murbyggande i förstone framstå som tämligen oproblemiskt. Men, menar Bornemark, det finns någonting djupt bekymmersamt i synen på detta att inte veta som "något vi genast kan och bör lämna" snarare än "något vi ständigt måste relatera till och som

påverkar hur vi handlar". Den rådande kunskapssynen medför också, framhåller författaren, en strikt betoning av det generella framför det enskilda och situationsunika – också i de sammanhang där det enskilda och situationsunika är helt centralt.

JONNA BORNEMARK FICK sitt publika genombrott med boken *Det omätbaras renässans* 2018, en bok där hon i dialog med tre renässansfilosofer – René Descartes samt de mindre kända Giordano Bruno och Nicolaus Cusanus – skärskådade samtidens övertro på mätbarhet och abstraktion. Boken var en lyhörd läsning av arbetslivet och den så kallade New Public Management-doktrinen genom dessa tänkare, centrerad kring en distinktion lånad från Cusanus, nämligen den mellan förnufts två delar, *intellectus* och *ratio*. Medan *ratio* är den del av förnuftet som behärskar mätande och regelstyrning, är *intellectus* roll mer prövande, mer medveten om icke-vetandets horisonter om man så vill. Vad är det egentligen som behöver mätas? Hur ska reglerna egentligen utformas och vilka syften fyller de? I vilka situationer bör man till varje pris följa reglerna och när är det lika avgörande att man låter bli?

Tesen i *Det omätbaras renässans* var att vi lever i en tid då ett enögt *ratio*, på bekostnad av ett mer vidsynt och reflekterande *intellectus*, tillåtits ta överhanden som förnuftstänkandets representant. Och Cusanus dubbelbegrepp återkommer även i *Horisonten finns alltid kvar*, som i många avseenden är en utveckling – och i viss mån en upprekning – av centrala teman från den tidigare boken. Och även om det finns ett kunskapsteoretiskt driv hos Bornemark, är hennes centrala fokus mer handgripligt också i denna bok, nämligen hur upptagenheten vid bestämbarhet, säkerhet och fullständig kunskap format ett arbetsliv där manualisering, standardisering och formaliserad pappersexercis i allt högre grad kommit att bli nav för de professionella verksamheterna.

Bornemark visar, med exempel hämta-

de huvudsakligen från vård-, omsorgs- och utbildningssektorn, hur en kultur vuxit fram i vilken de grundläggande uppgifterna – att vårda, fostra och förmedla kunskap – kommit att underordnas administrativa mål som ofta helt saknar relation

gammal vårdbehövande dam på ett professionellt och oerhört konstruktivt sätt, men icke desto mindre mycket mänskligt – är tankeväckande. Damen snäser av sköterskan som assisterar henne vid ett toalettbesök ("Din gräsugga!") och sköterskan,

hand episteme, den abstrakta, absolut giltiga kunskap för vilken en av fysikens ekvationer skulle kunna göras till emblem. I andra hand sätter vi vår tro till techné, hantverkskunnandets eller ingenjörskonstens kunskap, men i en utarmad bemärkelse; felaktigt tolkar vi hantverkskunnandet som något som alltid går att översätta i en flerstegsmanual, utifrån tanken att samma formaliserbara handlingar alltid och överallt kommer att åstadkomma ett identiskt resultat. När det gäller den tredje kunskapsformen, fronesis, menar Bornemark att det är här den samtida kulturens verkliga blindhet finns. Fronesis är just en beskrivning av en kunskap som varken går att översätta i en abstrakt formel eller i en konkret slutprodukt. Det handlar helt enkelt om att utföra en uppgift väl: att bemöta en äldre människa på ett respektfullt sätt, att vårda ett barn med ömhet och tydlighet, att förmå att känna in stämningen i en högstadielklass och anpassa sin undervisning efter den. Det är med andra ord en kunskapsform vars innebörd skapas inuti den specifika situationen, inte en som kan användas för att mäta den utifrån.

Och i denna bemärkelse står Aristoteles fronesis alltså i direkt konflikt med den arbetslivets manualisering som orsakat vad Bornemark träffande benämner som en syftesförskjutning, "en förskjutning från kärnverksamheten till att visa upp kärnverksamheten utåt, till andra som inte är

”Den centrala uppgiften för kärnverksamhetens professionella blir därmed 'att skapa ett underlag att visa upp, inte aktiviteterna i sig'. Och rörelsen från kärnverksamhet till manualisering är, menar Bornemark, en ofrånkomlig konsekvens av rörelsen från situationsanpassat till generellt, av viljan att formalisera och standardisera allt.”

till verksamhetens kärnuppdrag. "Den manualiserande klassen", med författarens ord, formulerar utvärderingsformulär, effektivitetskrav och handlingsplaner, i en utsträckning som dels tar både ekonomiska resurser och yrkesspecialisternas kompetens i anspråk, dels i allt högre grad förflyttar ansvaret för professionella handlingar och beslut från den enskilda utövaren till – ja, vem då? "Jag följde bara reglerna" betyder i de allra flesta fall: "Det finns inget mänskligt ansvar att utkräva här."

Men i en verksamhet med uppdrag att rädda sjuka människors liv, att ta hand om små barn eller att lära ungdomar att orientera sig i samhället, är ansvar inte ett begrepp som lättvindigt kan lämnas därhän. Detsamma gäller begrepp som omsorg, empati och lärande, för att inte tala om bildning, delaktighet och medmänsklighet; begrepp som alla, skriver Bornemark i *Det omätbaras renässans*, "kräver en närvaro i det situationsunika och en lyhördhet inför det man inte vet". Ytterligare ett sådant begrepp är "omdöme". I *Horisonten finns alltid kvar* är det just omdömet som står i centrum, det professionella omdömet, som – just på grund av omdömets natur – aldrig kan vara detsamma som det situationsberoende eller objektiva. Att omdömets betydelse har kommit att tonas ned i samtiden är också direkt kopplat till idén om att vara professionell är detsamma som "att inte vara subjektiv". Det är en hållning som Bornemark alltså på ett övertygande vis ifrågasätter, men inte genom att förespråka en subjektivitet som blint följer sin magkänsla. Tvärtom handlar det om att kunna använda sina känslor som grund för att med tankens hjälp nå fram till det rätta sättet att handla, i stället för att placera känsla och tanke i opposition till varandra. I synnerhet en anförd berättelse ur arbetslivet – där en undersköterska använder sin irritation mot en ilsken

som plötsligt känner att hon fått nog av denna återkommande behandling, blir så arg att hon går ut ur rummet och lämnar damen sittande på toaletten. När hon strax kommer tillbaka anlägger hon inte – som hon vanligtvis gör och vilket denna äldre kvinna av allt att döma avskyr – vårdgivarens milda och lätt förminskande attityd ("Såja, såja, låt mig hjälpa dig nu"). I stället slår hon upp toalettdörren med orden "Tjenare din gamla skata, sitter du här?" Varvid den gamla damens ögon glimmar till och situationen öppnar sig på ett helt nytt sätt.



► Jonna Bornemark.

UTÖVER CUSANUS VÄLJER Bornemark i sin nya bok ännu en filosofisk ledsagare, nämligen Aristoteles, vars tre kunskapsbegrepp *episteme*, *techné* och *fronesis* kan hjälpa oss att tydligare få syn på det samtida arbetslivets problem. Vårt samhälle premierar, om vi ska tro Bornemark, i första

närvarande i situationen". Den centrala uppgiften för kärnverksamhetens professionella blir därmed "att skapa ett underlag att visa upp, inte aktiviteterna i sig". Och rörelsen från kärnverksamhet till manualisering är, menar Bornemark, en ofrånkomlig konsekvens av rörelsen från

situationsanpassat till generellt, av viljan att formalisera och standardisera allt.

DET ÄR ONEKLIGEN en viktig iakttagelse, väl värd att upprepa och försöka ge ökad spridning i det arbetsliv där behovet av den knappast tycks gå att överskatta. Ändå är min känsla att *Horisonten finns alltid kvar* i alltför hög grad är en pendang, en applicering av några nya filosofiska begrepp

”Jag lovar mig själv att jag, i min nästa romankris, ska tänka på det.”

på ett tankematerial som hos författaren i allt väsentligt sedan länge legat klart. Till intrycket bidrar också en något otydlig komposition, ett oklart tilltal och påtagliga brister i förlagets språkgranskning och korrekturläsning, liksom alltför många karikerat didaktiska vändningar av typen ”Det här kan tyckas konstigt och abstrakt, men låt mig illustrera med ett konkret exempel”. Det känns sammantaget som en bok tillkommen i alltför stor hast, vilket möjligen ändå inte gör den så mycket mindre relevant för de människor som dagligen befinner sig i verksamheter, där de förväntas att genom en aldrig sinande ström av journaler, skalor och blanketter utvärdera den verksamhet som de inte längre har några rimliga förutsättningar att sköta, på grund av alla utvärderingsformulär de måste fylla i.

Till slut är det nästan bara konsten som tycks stå fri från manuleringsivern – fast snart kanske inte heller den, i en tid av identitetspolitik, massunderhållning och instrumentalisering även av kulturkonsumtion. Men konsten, menar i alla fall Bornemark, ”är en intellectuspraktik och hjälper oss att stå i relation till horisonter av icke-vetande”, vilket väl är att förstå som att den som sitter och förtvivlar i en oöverblickbar utskärgård av hala kobbar ändå ska skatta sig lycklig. Man hade kunnat sitta och förtvivla i ett mottagningsrum övervakad av en manuelltörstande mellanchef med effektiviseringsuppdrag och uppfattningen att omsorg är en mätbar storhet. Jag lovar mig själv att jag, i min nästa romankris, ska tänka på det.

► Helena Granström är författare, fil. mag i teoretisk fysik och fil. lic i matematik.

Michel Foucault
Sexualitetens historia.
Band IV – Köttets bekännelser

(*Histoire de la sexualité 4 – Les aveux de la chair*)

ÖVERS. JIM JAKOBSSON

DAIDALOS | 402 S. | ISBN 9789171735966

ENASTÅENDE UPPSLAGSRIK UTFORSKNING

Recensent **Johan Sehlberg**

EFTERHAND FLYTTADES Michel Foucaults fokus i *Sexualitetens historia* från frågan hur vetandet om sexualiteten tar form och hur maktsystemen reglerar sätten på vilka den utövas, till hur individerna formar sig själva som begärande subjekt i den sexuella erfarenheten.

Nu föreligger det fjärde och sista bandet i detta verk, *Köttets bekännelser*, i en utmärkt översättning av Jim Jakobsson.

FILOSOFI & PSYKOLOGI



ETT ÄR EFTER publiceringen av det första bandet i *Sexualitetens historia*, *Viljan att veta* (1976), förklarade Michel Foucault att hans önskan skulle vara att utarbeta denna historia som ”ett långt andetag som korrigeras alltefter det fortskrider, lika öppet för de reaktioner som det provocerar fram som för de konjunkturen det korsar på vägen och,

kanske också, för nya hypoteser.” (*Sexualität und Wahrheit*, 1977) När det fjärde och sista bandet i *Sexualitetens historia* slutligen sammanställts och publicerats och nu föreligger i en på alla sätt utmärkt svensk översättning av Jim Jakobsson under titeln *Köttets bekännelser*, går inte annat än att konstatera att han förblev denna önskan trogen. Och att detta utmynnade i en enastående uppslagsrik utforskning inte bara av sexualitetens historia, utan framför allt av de olika sätt, de olika tekniker, praktiker och relationer, genom vilka de som i varje fall erfar denna sexualitet som sin, formar sig själva som subjekt.

Köttets bekännelser är emellertid kanske inte så mycket ett bokslut över Foucaults företag att skriva en sexualitetens historia som fortsättningen på ett arbete som fortfarande pågick. Det är ett rikt och fascinerande material som Foucault finner hos kyrkofäderna. Och den betydligare stramare stil som utmärker hans senare arbeten till trots, tror jag inte någon kan ta miste på att han utforskar det med en exceptionellt stor lust och nyfikenhet. Foucault kan som få andra smitta sin läsare med den glädje som själva forskningsarbetet skänker honom! Men den postumt bearbetade texten presenteras samtidigt utan inledande eller avslutande kommentarer och i en relativt förtätad form. Foucault återknyter endast undantagsvis och då oftast knapphändigt till de övergripande teorier, problem och frågeställningar som orienterar själva forskningsansatsen som sådan. För att hitta en relevant inledning till det övergripande arbetet med att skriva den västerländska sexualitetens historia, till dess teoretiska utgångspunkter, syften och metoder, måste man i själva verket söka sig tillbaka till det andra bandet i serien, *Njutningarnas bruk* (1984), vilket i sin tur markerar ett antal förskjutningar i förhållande till den inledande *Viljan att veta*.

Kort sagt finns det anledning till en tillbakablick för att bättre få syn på det teoretiska och historiska sammanhang, i vilket *Köttets bekännelser* och Foucaults arbete med kyrkofäderna och deras syn på bikt och botgöring, dop, jungfruskap och äktenskap måste förstås.

När *Viljan att veta* publiceras i december 1976 presenteras denna som det första bandet i en serie om sammanlagt sex planerade band ämnade att undersöka den västerländska sexualitetens moderna historia. Det är en undersökning som enligt Foucault skall ske, inte i termer av en naturhistorisk redogörelse för fortplantningsbeteenden, en medicinhistorisk katalogisering av sexuella praktiker eller en idéhistorisk utläggning av de föreställningar som kringgärdat dessa beteenden och praktiker, utan i termer av den särskil-

da "erfarenhet" som tillkommer den moderna "sexualiteten" och det spel mellan makt och vetande, mellan diskurser, institutioner, lagar och regler, som gör denna erfarenhet möjlig.

Tvärtom den allmänt vedertagna uppfattningen att sexualitetens erfarenhet sedan 1800-talet i huvudsak skulle vara en erfarenhet av förtryck, förbud och en kvävande tystnad som skulle påkalla en förment naturgiven sexualitets frigörelse, vill Foucault visa två grundläggande saker: dels att det egentligen inte finns någon sexualitet oberoende av maktförhållandena att frigöra, dels att sexualiteten under samma tid i själva verket blir föremål för en aldrig sinande ström av tal, av diskurser som alla gör anspråk på att trots allt utsäga sexualitetens sanning. Det moderna samhällets kännetecken är enligt Foucault med andra ord inte könets förtryck, utan att "ständigt tala om det, samtidigt som de framhäver det som hemligheten". I korthet utgår *Viljan att veta* därmed från samma principer som den undersökning av fängelsets och inspärningens historia som presenterades i *Övervakning och straff* året före, men analysen förlängs nu till sexualitetens fält. Liksom i fallet med fängelsets och brottslingens genealogi är makten enligt Foucault förvisso disciplinär i relation även till sexualiteten

och den begärande människan, men också väsentligen mer produktiv än repressiv. Snarare än att endast reglera uttryck och praktiker som redan skulle tillkomma en given natur, skapar och frigör makten i samspel med viljan att veta å ena sidan nya sätt att både begripa och behärska sina objekt, å den andra också nya sätt för dessa objekt att tänka och känna, tala och handla, begära och njuta just som subjekt.

Makt, vetande och sexualitet är för Foucault kort sagt oupplösligt förbundna med varandra. Och sexualiteten framstår för Foucault vid denna tid därför också som en utmärkt ingång till en undersökning av de makt-vetandeförhållanden och mekanismer som definierar den i *Viljan att veta* berömda analysen av den särskilda "biomakt" som kännetecknar det moderna samhällets vilja att gripa in i och reglera själva livet.

NÄR FOUCAULT i inledningen till *Njutningarnas bruk* på nytt anger de tre "axlar" efter

vilka sexualiteten måste utfrågas inom ramen för den historieskrivning han är i färd att genomföra, så rör den första av dessa frågan hur vetande om sexualiteten uppstår och tar form, den andra hur maktsystemen reglerar sätten på vilka den utövas, och den tredje hur individerna upptäcker, erkänner och formar sig själva som begä-



► Augustinus (354–430 e.Kr.). Målning av Philippe de Champaigne.

”Köttets bekännelser är emellertid kanske inte så mycket ett bokslut över Foucaults företag att skriva en sexualitetens historia som fortsättningen på ett arbete som fortfarande pågick.”

rande subjekt i denna sexualitets erfarenhet. Om de första två frågeställningarna och deras relation präglar ansatsen i *Viljan att veta* i synnerhet, står det omedelbart klart vid tidpunkten för publiceringen av *Njutningarnas bruk* och *Omsorgen om sig*, det andra respektive tredje bandet i *Sexualitetens historia* som båda utkommer 1984,

strax innan Foucaults död, att det nu framför allt är den tredje frågeställningen gällande begäret och det begärande subjektet som orienterar undersökningarna. Denna förskjutning, till vilken *Köttets bekännelser* utan tvekan också hör, är på flera sätt avgörande för fortsättningen på Foucaults projekt och den vändning mot företrädesvis "etiska" frågeställningar som äger rum under hans sista år.

För det första är det alltså inte längre fråga om att primärt kartlägga de "yttre" betingelser under vilka sexualiteten som möjlig erfarenhet bildas och regleras, utan om de olika sätt på vilka individens relation till och erkännande av sig själv som ett begärande subjekt utarbetas. Eftersom det begärande subjektet i allmänhet uppenbarligen föregår framväxten av det synnerligen moderna sexualsubjektet, måste Foucault, för att kunna genomföra sin genealogiska undersökning av "hur den moderna individen kunde komma att uppfatta sig som sexualsubjekt", följaktligen först undersöka "hur den västerländska människan under århundradenas lopp har kommit att erkänna sig som begärande subjekt" över huvud taget. Detta är med andra ord skälet till den till synes plötsliga vändning från den moderna tiden till antiken som först framträdde i dessa två band av *Sexualitetens historia*.

I sökandet efter ungefärliga motsvarigheter till den moderna sexualitetens erfarenhet sökte han sig i *Njutningarnas bruk* följaktligen ända tillbaka till det grekiska 400- och 300-talet f.Kr. och tänkare som Platon, Aristoteles och Xenofanes, medan han i *Omsorgen om sig* rör sig via Epikuros fram till det romerska 100-talet e. Kr och stoiker som Galenos, Lukianos och Plutarchos. I *Köttets bekännelser*, slutligen, tas så ytterligare ett kronologiskt steg framåt genom studiet av kyrkofäder som Klemens av Alexandria, Johannes Cassianus och Augustinus. Och i skuggan av den skenbara tystnaden efter *Övervakning och straff* (1975) framstod denna vändning till en början som både överraskande och förvirrande för många av Foucaults läsare. Men senare års utgivning av Foucaults föreläsningar vid Collège de France har i stället avslöjat denna antika vändning som varken särskilt plötslig eller tillfällig. Tvärtom präglas snart sagt hela Foucaults tänkande efter 1976 av ett intensivt arbete med

i synnerhet antikt material. Det modifierar därmed bilden av honom som inriktad framför allt på de moderna tankesystem som utforskades i genombrottsverken *Vansinnets historia* (1961) och *Orden och tingen* (1966).

För det andra sker här även en förskjutning av själva sexualitetens roll i under-

”Tvärtom präglas snart sagt hela Foucaults tänkande efter 1976 av ett intensivt arbete med i synnerhet antikt material. Det modifierar därmed bilden av honom som inriktad framför allt på de moderna tankesystem som utforskades i genombrottsverken *Vansinnets historia* (1961) och *Orden och tingen* (1966).”

sökningarna. Om könet och sexualiteten i *Viljan att veta* stod i förgrunden som en privilegierad utgångspunkt för att studera den moderna maktens ”dispositiv” och ”mekanismer”, befinner den sig i de efterföljande banden snarare i bakgrunden. Sexualiteten framstår nu endast som ett av flera möjliga områden där betydelsen av den rika flora av ”självtekniker” eller ”självpraktiker” som Foucault upptäcker i det antika materialet kan undersökas med avseende på subjektets konstitution och problematisering av sig självt som ”ett moraliskt subjekt för sexuell uppförande.”

För det tredje förskjuts även sanningens betydelse. Redan i *Viljan att veta* hade Foucault kort intresserat sig för exempelvis bikten just som en ”köttets bekännelse”: ett slags disciplinär maktteknologi och sanningssägande, varigenom inte bara individens brottsliga handlingar, utan fullständiga sanning om sig, all hennes åtrå, begär och frestelser, kan omsättas i tal och på så vis tvingas ut i ljuset som ett möjligt föremål för vetande, kontroll och regleringar. I de undersökningar av den tidigkristna erfarenheten av köttet som utforskas i *Njutningarnas bruk*, *Omsorgen om sig* och nu *Köttets bekännelser* har sanningen och sanningssägandet förvisso fortfarande en helt väsentlig roll, men förhållandet till

sanningen är inte längre ett förhållande till någonting yttre, utan till någonting inre som endast det begärande subjektet självt kan vinna tillgång till genom de asketiska och etiska övningar som det också tar form som sådant.

KORT SAGT ÄR det i ljuset av dessa övergripande förskjutningar som materialet i *Köttets bekännelser* måste förstås. Manuskriptet har av redaktörerna delats upp i tre större kapitel med ungefär lika många delkapitel. I det första, ”Framväxten av en ny erfarenhet”, behandlar Foucault i huvudsak dopets betydelse och framväxten av en bekännelse- och botgöringspraktik i den tidiga kristendomen. I det andra, ”Att vara jungfru”, undersöks jungfruskapet och kyskhetsdygden i förhållande till antikens måttlighetsdygd och som ett sätt, inte att fördöma sexualiteten, utan att närma sig Gud. I det tredje och sista, ”Att vara gift”, får vi en redogörelse för hur problemet med sex inom äktenskapet hanterats och, kanske framför allt, en utläggning av hur Augustinus sammansatta teori om libido, och lustens införlivande i subjektets själva struktur där, utgör ett avgörande ögonblick i det begärande subjektets genealogi och dess problematisering av sig själv inte bara som underkastat begär utan också moralens och rättens lagar. Sammanfattningsvis innebär kristendomen enligt Foucault alltså inte så mycket en ”övergång från en tolerant kod till en sträng, restriktiv och förtryckande för de sexuella handlingarna”, utan framför allt framväxten av ”köttet” som en ny form av erfarenhet, grundad i nya former av ”självkunskap och självförvandling”, utövade i en ny relation till sanningen och rätten.

Strikt taget, och mot bakgrund av de föreläsningar vid Collège de France som materialet faktiskt är hämtat ifrån, tillför *Köttets bekännelser* kanske egentligen inte så mycket nytt till bilden av Foucaults sena tänkande. Och ändå! Redan i sig är det ett material fyllt av fascinerande tankar och glädjrika möjligheter. Och att nu dessutom få ta del av detta som en del av *Sexualitetens historia* kastar följaktligen nytt ljus inte bara över de här studierna av kyrkofäderna, utan möjligen också över den ”sanningens historia” som i de allra sista föreläsningsserierna – *Styrandet av sig själv och andra* (1981–1982, sv. övers. 2015) och *Modet till sanning* (1983–1984, sv. övers. 2015) – fick honom att återvända till den grekiska antiken med ett antal briljanta uppslag ännu en gång.

► Johan Sehlberg är fil. dr i filosofi vid Södertörns högskola.

P C Jersild

Hur vill du dö?

– Om makten över livets slut

FRI TANKE | 264 S. | ISBN 9789189139923

SKA LÄKARE BOTA TILLVARONS ALLMÄNNA JÄVLIGHET?

Recensent Johan Frostegård

P C JERSILDS bok består till stor del av tillbakablickar och minnesbilder, som ofta är mycket läsvärda. Både personliga och yrkesmässiga skäl verkar spela en viktig roll för Jersilds engagemang i dödshjälpsfrågan. Men det är märkligt att han, som framträtt som en kritiker av den moderna medicinen, anser att medicinens verksamhetsområde ska öka. Kanske kan ställningstagandet för dödshjälp förstås som ett slags pågående studentrevolt.

FILOSOFI & PSYKOLOGI



P C JERSILD ÄR en utmärkt skönlitterär författare, framför allt av romaner, med höjdpunkter, som *Grisjakten*, *Barnens Ö*, *Babels hus* och min favorit *En Levande själ* som kom 1980. Han har också skrivit flera självbiografiska böcker, som *Professionella bekännelser*, *Medi-*

cinska memoarer, *Den stökiga psykiatrin* samt även *Fem hjärtan i en tändsticksask*, som Jersild refererar till i den aktuella boken *Hur vill du dö?* Jersild har även skrivit populärvetenskap, eller om man så vill sakprosa. Självt tycker jag att hans bok *Darwins ofullbordade* (1997) är en god och lättläst sammanfattning av evolutionsteorin och vad den kan innebära.

Den aktuella boken *Hur vill du dö?* anknyter på flera sätt till de självbiografiska böckerna, och består till rätt stor del av tillbakablickar och minnesbilder som ofta är mycket läsvärda. Läsaren får ta del av erfarenheter från 60-talet, när Jersild en period arbetade som vanlig läkare med patienter, och från 70-talet när han var lärare i socialmedicin och samlade material till *Babels hus* men lämnade läkaryrket 1977. Sedan kom han igen i ett slags läkarroll, men nu i Statens Medicinsk-etiska råd (Smer) från slutet av 80-talet och ett par tre decennier framåt, där han varit en mycket aktiv ledamot i många år som något av en dödshjälpsaktivist.

Självt har jag, något motvilligt, dragits in i dödshjälpsdebatten igen, efter flera års nästan totalt uppehåll, och har liksom tidigare hamnat på motsatt sida som PC Jersild i frågan. Filosofiprofessorn och utilitaristen Torbjörn Tännsjö har varit en av mina andra motståndare i debatten. Detta sagt som något av en varudeklaration, en *disclaimer* som det ofta heter i medicinska publikationer. Senast debatterade vi på *Dagens Nyheter*s Kultursida (23 november 2020, med flera repliker). För mig blev ett skäl att lyfta frågan igen hanteringen av covid-19 i Sverige, där man gett palliativ vård i stället för dropp, syrgas, kortison och blodförtunnande mediciner, till äldre och andra sårbara människor, i många fall drabbade av sjukdom, men ändå med potential att bli bättre av behandling. I stället har de genom direktiv – detaljerna om ansvarsförhållandena får utredas – inte fått sådan vanlig sjukvård av rätt enkelt slag. Man kanske kan kalla detta dödshjälp, menar jag. Åtminstone illustrerar detta problemen med dödshjälp, och visar på riskerna samt hur snabbt det kan bära utför.

Jag tänkte ändå försöka följa ett råd av en mentor, tillika känd immunologiprofessor, som när jag började forska inom immunologi i hans laboratorium som medicine kandidat på 80-talet, sa till mig: ”Johan, tänk alltid att det kan vara de andra som har rätt!” Jag ska alltså göra ett försök att se på Jersilds nya bok utifrån ett sådant perspektiv: har han faktiskt kanske rätt? I sådana fall bör man börja med motståndarens bästa argument, och i Jersilds fall är det att dödshjälp som en möjlig utväg för personer som fått diagnosen

amyotrof lateral skleros, ALS, som drabbar ett fåtal och som med viss rätt har kallats Djävulens sjukdom. Symtomen drabbar musklerna, ofta i händer och armar först, och man riskerar att efterhand förlora alltmer av musklernas funktion och behöver till slut hjälp med allt. Värst är detta om andning och sväljning försvaras vilket leder till svåra symtom och lidande.

Jersild berättar om en studiekamrat, kardiologen Lars Mogensen, som drabbades av ALS, där sjukdomen började med typiska symtom i form av svaghet i armarna. Som många läkare gör engagerade sig Mogensen i sin sjukdom, läste in sig på den och funderade på möjliga forskningsprojekt. Långt ifrån alla agerar dock på det

”Åtminstone illustrerar detta problemen med dödshjälp, och visar på riskerna samt hur snabbt det kan bära utför.”

sättet, och det är för övrigt välkänt bland läkare att kollegor inte alltid är de enklaste patienter man kan ha. Somliga blir nihilistiska och det kan sluta med att de använder något preparat som de skrivit ut till sig själva för att slippa livet, medan andra blir pockande och krävande och ifrågasätter behandlingen.

Jersild och Mogensen återknöt bekantskapen sedan ungdomens dagar och de diskuterade medicinsk etik, där Mogensen dock inte tycks ha gått på Jersilds linje om dödshjälp, trots att han hade ”Djävulens sjukdom”. Han var aktiv in i det sista och blev bekant med den världsberömda fysikern Stephen Hawking, som levde med ALS i många år och gjorde viktiga upptäckter, trots det svåra handikappet. Hawking skrev dessutom en internationell bästsäljare om sitt ämnesområde och är på sätt och vis ett argument mot att ALS skulle vara särskilt viktigt när man diskuterar dödshjälp. Mogensen dog innan han hann uppleva att inte kunna svälja och få svårt att andas. Livet är ett lotteri konstaterar Jersild: ”någon drar en vinstlott, en annan en nit.”

Även andra namngivna personer med ALS nämns i boken, och i ett fall som Jersild tar upp avslutade läkaren som led av sjukdomen sitt liv med tabletter han skrivit ut åt sig själv.

MEN INNAN JAG drar några slutsatser huruvida patienter med ALS bör få rätt till döds-

hjälp finns det annat att diskutera och fundera på som kanske också kan kasta ljus över Jersilds dödshjälpsdebatterande, som pågått i flera decennier. I sin självbiografiska bok *Fem hjärtan i en tändsticksask* är tändsticksasken det lilla egna hemmet i Norra Ängby där Jersild växte upp med föräldrarna och två äldre syskon. Brodern fick tuberkulos med svåra komplikationer. Även Jersild fick sjukdomen, och måste göra ett studieuppehåll under sina tidiga läkarstudier, liksom många författare, kan man tillägga. Bland läkarförfattare som drabbades av tuberkulos finns Anton Tjechov, en tydlig inspirationskälla för Jersild, som liksom den store ryssen har en stor förmåga att skriva enkelt och glasklart.

Den nio år äldre systemen spelar en viktig roll i boken. Hon tog hand om Jersild när han var liten och deras mamma inte orkade med, såg till att han läste läxor och kom in på gymnasiet. Självt hoppade hon av skolan, men läste senare in en fil. kand och arbetade bland annat inom socialtjänsten. Som gift med en överläkare spelade hon en viktig social roll.

Som gammal försökte systemen vid tre tillfällen ta sitt liv, trots att hon hade gott stöd av anhöriga och, som det förefaller, inte led av mer än vanliga ålderskrämpor samt depression. Jersild ställer frågan om det hade varit rätt av honom att skriva ut giftpiller till systemen så att hon på det sättet hade kunnat avsluta sitt liv. Men han ger inte något svar. Jersild citerar läkaren som hade ansvar för systemen efter hennes självmordsförsök som berättade att: ”han på kort tid haft tre gamla kvinnor i min systems ålder som också försökt ta livet av sig med förklaringen att de ansåg sig färdiga med livet”. Men ändå tycks Jersild inte dra slutsatsen att äldre kan drivas till att vilja få dödshjälp när deras villkor försämrats, både när det gäller vård och pension, och när synen på äldre i största allmänhet i Sverige av i dag lämnar mycket övrigt att önska.

INTE BARA PERSONLIGA utan också mer yrkesmässiga skäl verkar spela en viktig roll för Jersild när det gäller dödshjälp. Här handlar det om ett slags fadersuppror, där han tycks se sig som en förkämpe för det nya, moderna och radikala i motsats till gamla mossiga, patriarkala medicinska auktoriteter. En sådan är i fokus i boken, förutom Hippokrates själv, nämligen Gunnar Biörck som var professor i medicin vid Karolinska Institutet och överläkare vid Serafimerlasarettet mellan åren 1958 och 1980.

Jersild beskriver en lång konflikt med Biörck, som enligt Jersild hade goda vänner bland skånska slottsherrar, samt var livmedikus, och införde *Grand Round*, alltså

ett slags storronder som var utmärkta undervisningstillfällen. Men hos Jersild framställs detta snarast i negativ dager, och man får veta att Biörck hade sina later och uppträdde som kung i eget rike, där Grand Round är med som ett exempel. Biörck var en intressant person, som Jersild noterar, inte bara den gravallvarlige och stele man som höll presskonferenser om gamle kungens hälsotillstånd när denne låg på sitt yttersta. Biörck var även författare och hade, när Jersild sökte sig till Serafimerlasarettet, gett ut en sjukhusroman. Jersild deltog i en protest mot Biörck som ville ha oannonserad tenta för att testa studenternas kunskaper. Jersild och hans kumpaner ville kunna förbereda sig och skrev till slut

vara inkännande och empatiska i mötet med – det är som om de även ska bota tillvarons allmänna jävlighet, som drabbar somliga människor mer än andra. Denna jävlighet ska botas med giftpiller. Just detta varnade för övrigt Biörck för, dödshjälp utförd av läkare utökar läkarens maktområden på ett anmärkningsvärt sätt, vilket jag håller med om. Med tillägget att den utökade makten dessutom i dag skulle riskera att överföras på sjukvårdens verkliga makthavare, som inte är läkare.

Jersild beskriver hur Smer försökte smugla in dödshjälp i en utredning om vård vid livets slut. Jersild skriver: "Men det fanns förstås också en taktisk tanke bakom, att förslaget skulle te sig mer ap-

kommer att pressas till att agera för den lönsamma dödshjälp om sådan införs i Sverige. Vi har ju som sagt sett hur lätt det gick att av resursskäl låta bli att ge vård till äldre med botbar covid-19, som i stället fick hjälp att dö. Dessutom kan man glömma att det i praktiken kommer att bli möjligt för läkare att säga nej till att ge dödshjälp till en patient som ber om att få det.

En annan svaghet i boken är när Jersild gör ner gamle Hippokrates, genom att påstå att Hippokrates och läkaretiken är generellt emot abort, och att detta är något de som vill behålla den traditionella läkaretiken och rentav återinföra läkareden, smusslar under mattan.

Den traditionella läkaretiken är mycket tydlig i att dödshjälp inte ska ges av läkare. Redan i den Hippokratiska läkareden heter det: "Jag skall icke ge någon gift, även om jag blir ombedd, ej heller ordinera något sådant; ej heller skall jag ge någon kvinna fosterfördrivande medel."

Men fosterfördrivande medel som det hette på den tiden, var farliga även för den havande kvinnan, och abort i största allmänhet var högst riskabelt. Det finns även exempel på Hippokratiska skrifter där tips ges hur en kvinna kan framkalla missfall vid en önskad graviditet. Att Jersild försöker sänka läkaretiken på det viset är inte imponerande.

BLAND ARGUMENTEN FÖR dödshjälp är det starkaste att det rör sig om en sista utväg vid otillräcklig symtomkontroll. Men då ska man notera att detta rör människor i ett slutstadium i livet, med svåra symtom som smärta och andnöd. Detta är inte relevant för den helt övervägande delen av dem som i Jersilds argumentation skulle bli aktuella för dödshjälp. Med tanke på att vi numera även kan tillåta terminal sedering, där man får sova in i döden vid just svår smärta och andnöd minskar detta argument i betydelse. För att återkomma till frågan om dödshjälp för personer som drabbats av ALS, så menar jag att god palliativ vård bör kunna räcka även här, men då måste denna byggas ut mer än på många håll i dag. Det betyder alltså att jag trots att jag funderat noga på frågan om det är "de andra" som har rätt, ändå kommer fram till att jag inte tycker det: argumenten räcker inte alls till. Dödshjälp är helt enkelt alldeles för riskabelt.



► P. C. Jersild.

tentan, men utan att ange sina namn, då blev den ju diagnostiskt prov bara, utan att enskilda läkarstudenter kunde identifieras. Detta blev startpunkten för en flera decennier lång vendetta mellan Jersild och Biörck. Själv tror jag att detta kan bidra till att förklara Jersilds ensidighet i dödshjälpsfrågan. Han tycks alltså uppfatta det som något av ett fadersuppror, ett slags pågående studentrevolt, om än lågaktivt. Själv har jag som medicinstudent bara hört Biörck föreläsa en gång, då var han riksdagsledamot och pensionerad professor i medicin sedan några år – en utmärkt föreläsare och en konservativ herre som var emot hjärndödsbegreppet – och inte oväntat även emot dödshjälp.

EN MÄRKLIG OCH något paradoxal uppfattning hos Jersild, som framträtt som kritiker av den moderna medicinen, inte minst i böcker som *Babels hus*, är att medicinens verksamhetsområde ska öka. Läkare ska inte längre bara befatta sig med sjukdomar och sjuka människor, vilka de förstås ska

titligt för regeringen som kunde stegra sig inför begreppet dödshjälp".

Men regeringen upptäckte detta och den trojanska hästen släpptes inte in. Själv tycker jag att det är problematiskt när en myndighet som Smer blir aktivistisk. Rätt mycket av boken handlar om Jersilds verksamhet vid Smer, där han sänds ut på al-lehanda uppdrag, som att intervjua olika nyckelpersoner i Holland, där ju dödshjälp drivits mycket långt numera, och ges till människor med psykisk sjukdom, demens och även vid vanlig ålderdom.

Jersild redogör för argument för och emot dödshjälp, men liksom Smer missar han helt den väldiga utveckling som skett i sjukvårdens organisation de senaste decennierna, där läkaren fått en alltmer perifer roll och makten flyttats – genom New Public Management och pinnräkning, hårdföra ekonomiska metoder som årliga besparingar på någon eller några procent, eller genom styrning från internationella riskkapitalister, aktieägare och allt mäktigare företag. Vi kan räkna med att läkare

► Johan Frostegård är professor i medicin vid Karolinska Institutet, överläkare och författare. Hans senaste romaner med sjukhusmotiv är *Det nya sjukhuset* (2019) och *Kameran ljuger* (2020).

Sven-Eric Liedman

Från Platon till demokratins kris

BONNIERS | 363 S. | ISBN 9789100182885

TJUVPEN FÖRDELAS OLIKA MELLAN TÄNKARNA

Recensent **Henrik Lundberg**

SVEN-ERIC LIEDMANS BOK har tjänat som introduktionsbok till de politiska idéernas historia från flera årskullar av studenter alltsedan den första versionen kom ut 1972.

Den har kritiserats för att ha bidragit till en ideologisering av samhällsvetenskap och humaniora. Man måste nog ge kritikerna rätt i att det åtminstone ibland skymtar fram en tendens i framställningen, men Liedmans bok är en god hjälp för den som vill orientera sig i de politiska idéernas historia.

FILOSOFI & PSYKOLOGI



AR 1941 UTKOM den första stencilerade upplagan av Arne Næss sedermera klassiska lärobok *Endel elementære logiske emner*. Boken kom att ingå som kurslitteratur för den så kallade *examen philosophicum* i Norge i över 40 år. I boken, som heter *Empirisk*

semantik på svenska, presenteras Næss så kallade saktlighetslära. Boken är, sitt namn till trots, en lärobok i argumentationsanalys snarare än i logik. I och med att examen *philosophicum* är en obligatorisk examen som studenter måste avlägga innan de kan gå vidare med studier i andra ämnen, kom i princip alla norska studenter under dryga fyrtio år att drillas i saktlighetsläran. De tränades i färdigheter som att precisera och definiera begrepp, skilja mellan analytiska och syntetiska satser, göra översikter över pro- och kontraargument, skilja mellan rationell diskussion å ena sidan och förkunnelse och propaganda å den andra samt att identifiera vanliga felkällor i resonemang. *Endel* kom att lämna ett stort avtryck i norsk intellektuell liv. Næss talade själv om den betydande injektion av saktlighetsläran i "det norske folkelegemet", som boken gav upphov till. Om normmännen därmed är mer sakliga än andra folk får väl dock ännu så länge gälla som en öppen fråga.

Finns det någon motsvarighet till Næss lärobok på svenska? Den enda jag kan komma att tänka på är Sven-Eric Liedmans *Från Platon till Lenin* som publicerades för första gången 1972. Boken har sedan dess utkommit under sju nya titlar av vilka den senaste är *Från Platon till demokratins kris*. Liedmans *Från Platon till...* har inte som Næss bok varit obligatorisk kurslitteratur för samtliga grundstudenter, men har under snart femtio år tjänat som introduktionsbok till de politiska idéernas historia för flera årskullar av studenter i idéhistoria och statsvetenskap. Både *Endel* och *Från Platon till...* har, naturligt nog, fått utstå en hel del kritik. Næss kulturkonservativa kritiker ville på sin tid att studenterna under studierna för examen *philosophicum* skulle bekanta sig med Västerlandets andliga skatter, såsom Platon, Aristoteles och Thomas av Aquino, i stället för att ägna sig åt tomma och sterila övningar i argumentationsanalys. *Från Platon till...* har framför allt ådragit sig kritik från liberalt och konservativt håll. Kritikerna har menat att alltför litet plats i framställningen ges åt liberala och konservativa tänkare.

I två artiklar på *DN Debatt* 2010 (18/7 och 19/7) hävdade den liberale debattören och författaren Svante Nycander att liberalismen har osynliggjorts i svenskt intellektuell liv. Vi tar de mänskliga fri- och rättigheterna och rättsstaten för givna, säger han, samtidigt som den liberala tradition från vilka de har sprungit förnekas. Liedman utsågs av Nycander till en av de medskyldiga till denna kollektiva bortträngningsprocess. Han menar att Liedman i sin flitigt använda lärobok presenterar en missvisande bild av liberalismen för studenterna. Kritiken består framför allt

i att vissa liberala tänkare inte behandlas, till exempel Kant och Tocqueville, samt att de mänskliga rättigheternas historia inte tas upp. Det sistnämnda förhållandet hänför Nycander till att den unge Marx i *Om judefrågan* fnös åt den franska revolutionens deklaration om de mänskliga rättigheterna. Liedman har över huvud taget bidragit till en ideologisering av svensk samhällsvetenskap och humaniora, menar Nycander. *Från Platon till...* har, kunde kritiken sammanfattas, inneburit en betydande injektion av hälsofarlig marxism i den svenska folkroppen.

I artikeln "Från Platon till papperskorpen" i *Axess* 4/2016 reagerar den moderate ledarskribenten Fredrik Johansson med

”Från Platon till... har, kunde kritiken sammanfattas, inneburit en betydande injektion av hälsofarlig marxism i den svenska folkroppen.”

hetta på Liedmans lärobok. Han uppger att han under en stor del av sitt liv vistats i kretsar "där bara omnämmandet av Liedmans bok är påtagligt blodtryckshöjande". Johansson har, säger han, flera vänner som ställt till med högljudda scener på seminarier och föreläsningar när det liberala och konservativa tankegodset i boken presenterats. Liksom Nycander är Johansson missnöjd med det utrymme liberala tänkare ges. Han efterlyser tänkare som Hayek, Popper och Isaiah Berlin. Johansson menar också att Burke snarare än Hegel borde ha fått representera konservatismen.

SOM STUDENT LÄSTE jag aldrig från *Från Platon till...* Den nuvarande sjunde versionen av boken är därför den första jag läser. Jag har heller inte i detalj haft möjlighet att kartlägga hur de olika utgåvorna skiljer sig från varandra. I förordet framgår att *Från Platon till demokratins kris* är den version som är mest omarbetad. Nästan allt som behandlar tiden efter 1945 är nyskrivet. Det motsvarar ganska exakt 100 sidor. Förutom de liberala tänkare som diskuteras i tidigare utgåvor, Mill och Spencer, återfinns nu också Hayek. Men även Milton Friedman finns på plats. I de nyskrivna avsnitten finns likaså den kontinental kristdemokratin och socialliberalismen representerade. Även om en läsare med borgerliga preferenser skulle måhända vilja invända mot Liedmans presentation

av detta material, kan man inte gärna säga att det saknas.

Men nog måste man ge kritiken rätt i att det åtminstone ibland skymtar fram en tendens i framställningen. Det märks inte minst i hur de intellektuella tjuvnypen fördelas bland tänkarna. Liedman påpekar att oupplysta folk enligt John Stuart Mill inte kan tillerkännas politiska rättig-

”Det är numera politiken snarare än religionen som sätter hjärtan i brand.”

heter. Mill var en ”god imperialist bland imperialister”. Diskussionen av Mill och Spencer avslutas tillika med ett berömt comprometerande citat av Mill som ”som citerades ofta av hans socialistiska motståndare”. Men liknande problematiska inslag finns förstås hos Marx utan att de för den skull läggs honom till last i *Från Platon till...* Marx motståndare brukar, precis som Nycander gör, hitta ammunition i ”Om judefrågan”. Det är emellertid inte ett besvärande citat om mänskliga rättigheter som avslutar Marxdiskussionen, utan en försäkran om hur intellektuellt krävande marxismen är och hur lätt den är att för enkla och missförstå. Marx syn på mänskliga rättigheter torde i själva verket vara lika svärförenlig med vår tids moraliska tänkande som Mills syn på icke-europeiska folk är. Vilken 1800-talsmänniska levde, när allt kommer omkring, i allt upp till dagens moraliska standard?

Den kritiska receptionen av *Från Platon till...* har, som framgått, uteslutande intresserat sig för modern tid. Men innan Liedman kommer dit har han hunnit behandla bland andra Platon och Aristoteles, stoicismen, Augustinus, Thomas av Aquino, Hobbes, Locke och Rousseau. (Næss kulturkonservativa kritiker hade med all sannolikhet hellre satt upp *Från Platon till demokratins kris* på litteraturlistan än *Endel elementære logiske emner*). Den diskussion som förs på dessa sidor är både lärd och intressant att ta del av.

LIEDMAN SKRIVER INITIERAT om bland annat Thomas av Aquinos uppfattning om den naturliga lagen. Enligt Thomas finns det en naturlig moralisk lag som är given i och med skapelsen och som därmed i princip är tillgänglig för alla förnuftiga människor oberoende av den specifika uppenbarelsen i bibeln. Enligt denna tankegång, som också återfinns i stoicismen, måste

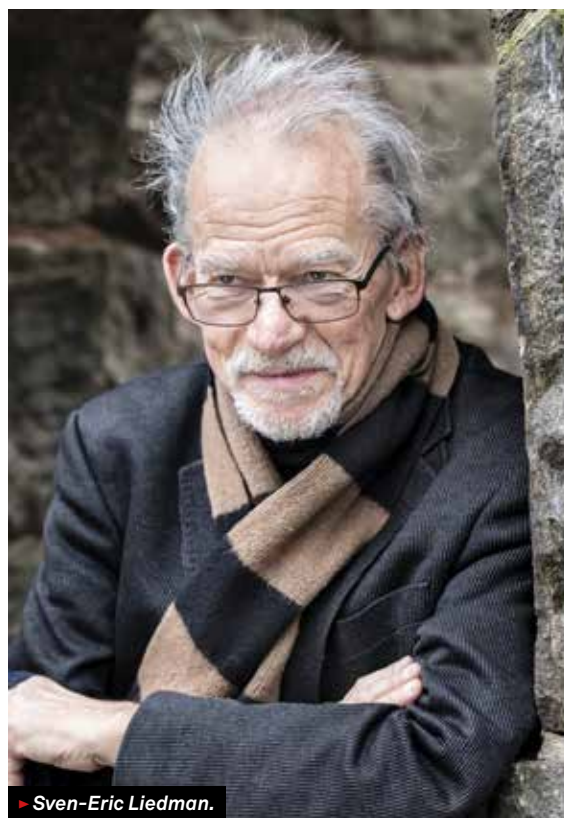
mänsklig lagstiftning ytterst falla tillbaka på den naturliga lagen. Det går emellertid inte att på ett enkelt sätt deducera mänsklig lagstiftning ur den naturliga lagen. Man skulle kunna säga att den naturliga lagen är allmängiltig, men inte standardiserad. Naturrätten kom, som Liedman visar, så småningom att sekulariseras. En av anledningarna till sekulariseringen var Luthers uppfattning att förnuftet var så pass skadat av arvsyndan att den inte på egen hand, oberoende av uppenbarelsen, kunde träda i kontakt med den gudomliga lagen. Under första hälften av 1600-talet kom Hugo Grotius att hävda att de naturliga morallagarna är giltiga ”även om Gud inte fanns”. En brytning med en specifikt kristen tolkning av den naturliga lagen ägde nu rum. Grotius omvandlade också naturrätten till att handla om individens rätt. Samhällets främsta uppgift är enligt Grotius att värna individens rätt.

Liedman diskuterar Hobbes och Lockes tänkande som två olika exempel på en politisk individualism enligt vilken staten har som uppgift att skydda individen. För Locke är rätten och lagen mer fundamentala än staten. Den naturliga lagen finns även oberoende av politiska institutioner. För Hobbes existerar det emellertid ingen rätt eller lag oberoende av staten. Rättigheter och skyldigheter existerar bara inom ramen för en politisk ordning. På ett intressant vis för Liedman läsaren från Thomas via Hobbes och Locke in i dagsaktuella problem och diskussioner, till exempel om flyktingars rättigheter. Liedman formulerar inte själv dessa frågor, men texten förmår lösgöra egna tankar hos läsaren. Personligen uppskattar jag ett sådant historiskt framställningssätt mer än ett där exakt lika mycket bläck i rättvisans namn spills på såväl liberala som socialistiska tänkare. *Från Platon till demokratins kris* förmår på så sätt även påvisa det historiska perspektivets nödvändighet för att förstå samtidens intellektuella och politiska problem och diskussioner.

En annan intressant iakttagelse i boken är, om än inte okänd sedan tidigare, hur äldre tiders tänkande om samhället, rätten och historien ständigt förhöll sig till kristendomen. På 1500-talet bildade kristendomen den ram inom vilka politiska teorier skulle passas in. I dag har religionen fallit bort som organiserande princip i

den offentliga intellektuella diskussionen. I stället utgör 1800-talets politiska ideologier i hög grad det intellektuella medium genom vilka vi förstår samhället och historien. De politiska ideologierna konkurrerar envetet med varandra i offentligheten om att få utlägga den publika tolkningen av den sociala och politiska verkligheten. Inte minst har sociala medier bidrag till att höja intensiteten i diskussionen. Det är numera politiken snarare än religionen som sätter hjärtan i brand.

DEN SOM FÖLJER den politiska idéhistoriens långa lopp i *Från Platon till demokratins kris* uppövar snart en viss känsla för det tillfälliga och övergående i de politiska och intellektuella kategorier som vi uttolkar samhället och historien med. Många diskussioner skakar vi i dag på huvudet åt. Men gårdagens hetsiga diskussioner bildar också grundvalen för dagens. Helt och hållet försvinner sällan intellektuella kategorier och idéer ur historien. Många



► Sven-Eric Liedman.

av dem bevarar sin relevans för samtiden. Liedmans bok är en god hjälp för var och en som vill orientera sig i den komplexa problematik som utgör de politiska idéernas historia och för egen del skilja mellan användbart och förlegat.

► Henrik Lundberg är docent i sociologi vid Göteborgs universitet.

JANUARI SKAPADE BÖRJE Ekholm olyckliga rubriker världen över. Då avslöjades att Ericssons vd, genom en rad textmeddelanden till vår handelsminister, försökte förmå Sveriges regering att köra över Post- och telestyrelsens beslut att bannlysa Huawei från det svenska 5G-nätet. I bakgrunden låg hot från Peking om negativa påföljder för Ericssons närvaro på den viktiga kinesiska marknaden om Huawei stängdes ute från svenskt 5G, något som gjorde Ekholm nervös nog att i sin tur utfärda illa förtäckta hot om att Ericsson kunde lämna Sverige om regeringen inte "kliver in och tar ledarskapet" i frågan.

Ekholms agerande skulle ha platsat väl i den *Den dolda handen* av Clive Hamilton och Mareike Ohlberg. Dessvärre vore exemplet ändå inte särskilt utmärkande. För som boken med önskvärd tydlighet visar är Ekholm långt ifrån ensam om att falla för kinesisk påverkan och aktivt främja den kinesiska regimens intressen i Väst.

Att marknadskrafternas utbredning gjort partistaten i Kina mäktigare än någonsin står redan utom tvivel. Förhoppningarna att bringa reformer till landet genom handel har dessutom blivit inverterade. Det är nu i stället regimen som förändrar oss, eftersom västerländska företag blivit "vapen i Pekings händer". Avgörande för denna utveckling, menar författarna, är att omvärlden inte förstår kommunistpartiets allomfattande roll i det kinesiska samhället. Militären är underställt partiet snarare än nationen. Statliga kinesiska medier ägs de facto inte av staten utan av kommunistpartiet, som även tillsätter cheferna vid de statliga företagen.

Partiet är en centralorganisation med förgreningar överallt och total kontroll över näringslivet. 2016 lät president Xi Jinping veta att landets statliga företag ska fungera som "viktiga krafter" för att implementera partiets agenda. Året därpå infördes en ny underrättelselag som gör alla landets företag skyldiga att utan omsvep förse myndigheterna med information.

Alla stora och medelstora företag i Kina, inklusive utlandsägda bolag, måste nu upprätta particeller. Mot denna bakgrund beskrivs löften från Huawei om att företaget skulle trotsa order från Peking om att installera bakdörrar eller lämna ut information som "skrattretande". Eller som Xi Jinping citeras säga i ett tal vid den viktiga 19:e partikongressen 2017:

POLITIK & SAMHÄLLE

Clive Hamilton och Mareike Ohlberg

Den dolda handen

– Hur Kinas kommunistiska parti underminerar västliga demokratier och omformar världen

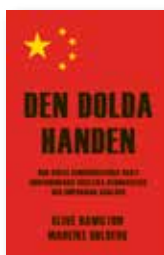
(*Hidden Hand – Exposing How the Chinese Communist Party is Reshaping the World*)

ÖVERS. JOEL NORDQVIST

DAIDALOS | 516 S. | ISBN 9789171736123

OSYNLIGT INFLYTANDE ÄR EN DEL AV PEKINGS ÖVERTYDLIGA PLAN

Recensent **Jojje Olsson**



FÖRHÖPPNINGEN OM ATT handel med Kina skulle förändra regimen har kommit på skam. Tvärtom är det nu Väst som förändras av det kinesiska kommunistpartiet. I Väst inser man oftast inte vilken allomfattande roll kommunistpartiet spelar i Kina och vilket grepp det har om verksamheter internationellt. Påverkan är ofta subtil och de ekonomiska incitamentet för aktörer i Väst att gå i regimens ledband är stora. Västvärlden måste formulera en aktiv motståndsstrategi för att försvara sina institutioner, hävdar Clive Hamilton och Mareike Ohlberg i sin minutiösa kartläggning.

"Regeringen, militären, samhället och skolorna, norr, söder, öster och väster – partiet styr allt".

Citatet kommer från Mao Zedong, diktatorn som Kinas nuvarande president ofta imiterar. Under Xis ledning använder sig partiet av Maos strategi för gerillakrigföring, som går ut på att ta kontroll över landsbygden för att omringa städerna.

Ett praktexempel på vad detta innebär i modern kontext gavs då kinesiska diplomater satte press på guvernörer i flera amerikanska delstater att i sin tur sätta press på Washington under handelskriget mellan Kina och USA. Att investera lokalt i delstaterna och sedan få över dem till sin sida mot centralregeringen är en taktik som uttalat bygger på Mao Zedongs text

Om långvarigt krig (1938). På ett likartat vis studeras maktstrukturerna i andra länder för att identifiera och bearbeta inflytelserika röster inom politik, näringsliv, medier, akademi och civilsamhälle.

Att Kinas regim vill sprida sitt politiska system har aldrig varit någon hemlighet. Det är faktiskt bara att lyssna på vad dess ledare säger internt. Redan i januari 2013, när Xi Jinping just utsetts till kommunistpartiets generalsekreterare, lovade han de 300 medlemmarna i partiets centralkommitté att Kinas politiska modell i slutänden kommer segra över den kapitalistiska, bara åhörarna är redo för "långvarig samverkan och kamp mellan de båda systemen".

DET ÄR VI själva som valt att inte ta denna utmaning på allvar. I stället lyssnar vi på propagandan som kablans ut i internationella sammanhang, och förlitar oss dogmatiskt på demokratins dragningskraft. "Att tro att [Pekings] ambitioner är dömda att misslyckas eftersom systemet inte är attraktivt", är dock enligt författarna ett stort misslag. Dels känner den viktiga målgruppen som världens utvecklingsländer utgör främst till Kinas ekonomiska framgångssaga. Dels är ekonomiska incitament tillräckligt för att redan nu få många i Väst att rätta in sig

i ledet. Otaliga exempel från Europa och Nordamerika – vilket är bokens geografiska fokus – radas upp som även får Börje Ekholm att blekna.

Volkswagens styrelseordförande Herbert Diess påstod i en intervju med BBC 2019 att han "inte känner till" fånglägren för etniska minoriteter i Xinjiang och uttryckte i stället extrem stolthet över före-

tagets verksamhet i regionen. Året innan sålde Volkswagen 4,2 miljoner bilar i Kina, och tyska biltillverkare sammanlagt 5,5 miljoner.

Det är USA och inte Kina som är "dagens största hot mot den internationella rätts-säkerheten", sade Jeffrey Sachs, aktad ekonomiprofessor vid University of Columbia, efter att Huaweis finanschef arresterades i Kanada i slutet av 2018 på grund av en amerikansk efterlysning. Senare uppdagades att Sachs hade nära band till Huawei, och under flera års tid hade uppvaktats av kinesiska myndigheter och energibolag.

"Finansinstitutionerna har varit Pekings mäktigaste försvarare i Washington", påminns vi om. Det var påtryckningar från Wall Street som slutligen fick Bill Clintons administration att stödja Kinas medlemskap i Världshandelsorganisationen, som i sin tur möjliggjorde landets exportboom. Uppmuntran till amerikanska kapitalförvaltare att köpa in sig i kinesiska företag har nu gett Peking enormt inflytande i USA:s finansvärld. För att hålla sig på god fot med Pekingregimen anställer banker och finansinstitut världen över hundratals barn och släktingar till dess företrädare. Det spelar mindre roll om de somnar på jobbet, eller alls dyker upp. "Man säger inte nej till en arvinge inom kommunistpartiet", framhöll en finanschef i en intervju med *Financial Times*, något som får författarna att fråga sig vad storbankerna gör mer för partitopparna än att anställa deras barn.

Investeringar är en annan hägring. De nya sidenvägarna, Kinas gigantiska infrastrukturprojekt, beskrivs som ett av regimens främsta redskap för marknadsföring i omvärlden. Projektet presenteras som ett initiativ för fred, harmoni och ömsesidiga vinstsamarbeten. Men återigen är retoriken annorlunda i interna diskussioner, där det talas om projektets roll för Kinas geostrategiska dominans. De nya sidenvägarna har inte bara lyckat så split inom EU. Den australiensiska delstaten Victoria anslöt sig 2018 till projektet, trots motstånd från Australiens centralregering. Delstatens premiärminister återgav villigt den propaganda som omger sidenvägarna och lovade störögt, lockad av lokala tillväxt-möjligheter, att Victoria ska bli "Kinas in-körspport i Australien".

MEN ALLT PÅVERKANSARBETE handlar inte om pengar. En partiorganisation vid namn Enhetsfronten har som uppgift att inpränta patriotism och kulturell identitet hos etniska kineser världen runt. Den kinesiska diasporan mobiliseras och dess återupp-repning av regimens uttalanden framställs ofta som representativ för alla kineser, även av utländska medier. Liksom Mao Ze-

dong liknar Xi Jinping Enhetsfronten vid ett "magiskt vapen" att vinna vänner och sympatisörer i utlandet med. Dess budget och befogenheter har ökat under Xis ledning. Utländska måltavlor bearbetas nu oftare oavsett etnicitet. En genomgående strategi är att bygga personliga relationer, som sedan kan användas för att motarbeta aktiviteter som kinesiska myndigheter ogillar.

De otaliga aktörer som ägnar sig åt enhetsfrontsarbete beordras att dölja sin anknytning till stat och parti i all kontakt

”Det var påtryckningar från Wall Street som slutligen fick Bill Clintons administration att stödja Kinas medlemskap i Världshandelsorganisationen, som i sin tur möjliggjorde landets exportboom.”

med utlänningar. Men som författarna tydligt visar, bedrivs påverkan utomlands som en förlängning av partiets politiska målsättningar. "Var särskilt uppmärksam på smicker och överdriven gästfrihet", rekommenderade MI5 i en skyddsmanual för affärsresenärer till Kina redan på 1990-talet. Den brittiska underrättelsetjänsten bedömde risken som stor för västerlänningar att utsättas för "längsiktig, lågintensiv bearbetning" i syfte att knyta vänskap, något som sedan kan skapa en känsla av förpliktelse när gentjänster efterfrågas.

Kinas underrättelsetjänst sägs vara tränad i konsten att odla vänskap. Fåfänga och personlig prestige är ofta drivkrafter nog: "Sinofiler [sic] och nykomlingar med fascination för kulturen är särskilt mottagliga", konstaterar Hamilton och Ohlberg. Personer som upplever att de får ett förtroende börjar agera budbärare. De uppmanar andra att visa förståelse eller vara nyanserade i förhållandet till Kina och att undvika uttalanden som kan "skada relationen" och leda till repressalier. Diplomater och akademiker smickras ofta med att de har en unik förståelse för Kina. De känner sig speciella då de får hålla tal, träffar viktiga personer eller får andra unika inblickar i ett annars slutet samhälle.

Boken nämner ett svenskt exempel i form av tidigare Kinaambassadören Anna Lindstedt, som i början av 2019 assisterade två kinesiska agenter i att försöka tysta Angela Gui, dotter till den kidnappade förläggaren Gui Minhai. Lindstedt hade under lång tid bearbetats av de så kallade affärsmännen, som hon med tiden utvecklade en personlig relation till.

Även toppolitiker snärjs in. Gerhard

Schröder, tysk förbundskansler 1998–2005, förklarade inför ett statsbesök i Peking att han var trött på att överlämna listor med politiska fångar till sina värdar, och ville i stället lyfta vapenembargot efter massakern vid Himmelska fridens torg 1989. Jean-Pierre Raffarin, Frankrikes premiärminister 2002–2005, uttryckte under ett av sina statsbesök stöd för en lag som gav Kina rätt att invadera Taiwan. Han skrev senare en bok som hyllar om Pekingregimens framgångar, som endast gavs ut på kinesiska av ett partiförlag.

Efter sin tid som rikskansler blev Schröder anställd som rådgivare av Kinas utrikesministerium. I dag är han verksam som medlare mellan europeiska företag och kinesiska tjänstemän. Raffarin å sin sida har chefsposter på flera kinesiska företag, och sitter i styrelsen för Boao Forum, Kinas motsvarighet till det Världsekonomiska forumet i Davos.

FÖRUTOM VÄLBETALDA UPPDRAG får föredettingar som visar lojalitet med Kina ofta behålla sin relevans inom intressegrupper i sina hemländer, där ekonomisk och politisk elit samlas för att kultivera banden till Kina. Stephen Perry, ordförande för 48 Group Club, den största brittiska gruppen av det slaget, har fått audiens hos självaste Xi Jinping, vilket brittiska diplomater bara kan drömma om. Regimens stöd skänker lojala organisationer och individer prestige och legitimitet. "Nästan alla tanke-medjor som arbetar med internationella relationer och ekonomi eller Asien får sponsormedel [sic] från Kina", enligt en granskning av Kinas inflytande i Europa som citeras i boken. Den kinesiska delegationen i EU uppges vara en av de största finansierarna. Huawei är en annan, som bland annat gett miljontals kronor till Brookings Institution, en av USA:s mest ansedda tankesmedjor. Jim O'Neill, ordförande för Chatham House, Storbritanniens främsta tankesmedja, har uppmanat brittiska regeringen att bli en betrodd partner till Kina. Han berömmar ofta Xi Jinpings tänkande och hyllar de nya sidenvägarna, gärna i statliga kinesiska medier.

För dem som vägrar moroten väntar piskan. Huawei skickade nyligen ett brev till Google, Boeing och andra sponsorer

av tankesmedjan Australian Strategic and Policy Institute, som släppt flera rapporter om bland annat kinesiska påverkan och inläsningen av etniska minoriteter i Xinjiang. Huawei varnade företagen för "det eventuellt skadliga" att förknippas med en "anti-kinesisk institution".

Kinas tankesmedjor framställs ofta som icke-statliga, obundna och fristående, men något sådant existerar givetvis inte under Xi Jinpings ledning. Boken citerar policydokument som ger vid handen att alla tankesmedjor måste "försvara partiets ledarskap" och "försvara partiets förvaltning av tankesmedjor". Icke desto mindre lyssnar västerländska institutioner hellre på det budskap som är menat för internationella mottagare och samarbetar gärna med dessa tankesmedjor. Något som – får vi veta genom flera exempel – ofta utmynnar i rapporter med västerländska huvudförfattare som stödjer regimens synpunkter.

I tider av besparingar har det enorma antalet kinesiska utlandsstudenter blivit en viktig inkomstkälla för många universitet. För att inte riskera denna, kompromissas det en hel del med den akademiska friheten, vilket under tecknad skrev uttömmande om i *Respons* nummer 3/2020. Donationer med kinesisk koppling är en annan källa, återigen inte sällan av Huawei, då en stor del av företaget imponerande forsk-

dollar till toppuniversitet som Harvard, från individer med nära band till kinesiska myndigheter

Enhetsfrontens arbete för att kontrollera kinesiska studenter tillåts pågå mer eller mindre öppet vid många utländska campus. Organisationen är även ansvarig för hundratals rekryteringsstationer som används för att värva så kallade "akademiska talanger" från västerländska till kinesiska institutioner.

Slutligen har tusentals forskare med kopplingar till Folkets befrielsearmé skickats ut för att lägga beslag på högteknologi i syfte att förbättra militärens stridsförmåga. "Västerländska universitet har varit häpnadsväckande naiva i sina kontakter med kinesiska företag och universitet och vill ofta inte medge riskerna ens när de ställs inför bevis", konstaterar författarna.

Även inom mediesektorn agerar Väst draglok åt regimen. I ett välbekant mönster nämner kinesiska medier inte kraven på total lojalitet mot partiet i samtal med potentiella utländska samarbetspartners. I stället framhålls medier som "broar" för att främja relationer och förståelse mellan länder. Retoriken resulterar i att västerländska institutioner ordnar kurser för att lära kinesiska journalister att navigera i det västerländska medielandskapet. Även om förhoppningen är att bidra till ökad pressfrihet i Kina hjälper det enligt förfat-

tala sig om obekväma ämnen. Utländska medier i Kina får dock inte anställa kinesiska medborgare annat än som assistenter. Trots den totala avsaknaden av ömsesidighet finner sig medier som *The New York Times*, BBC, Reuters och AP villigt för att legitimera kinesiska jippon som World Media Summit med sin närvaro. År 2018 lockade Media Cooperation Forum on Belt and Road, en konferens för de nya sidenvägarna, medier från 90 olika länder.

Likaledes skickar Facebook, Apple, Google och andra i Kina blockerade västerländska internetföretag sina högsta chefer till World Internet Conference, ett årligt spektakel där Kinas vision om respektive regerings totala kontroll över sitt eget intranät marknadsförs.

I all denna röra understryker författarna vikten av att skilja på kommunistpartiet och landet Kina. Partiets strategi för "kulturens globalisering" är inte utformad för att exportera den kinesiska kulturen, utan snarare "den röda kulturen" som består av partiets värderingar. Den kultur som västerlänningar möts av vid ovanstående eller andra evenemang, är den kultur som definieras av det maktfullkomliga partiet.

FÖRFATTARNA ÄR AKADEMIKER och forskare. Clive Hamilton är australiensisk professor och Mareike Ohlberg, som nu återfinns vid Asienprogrammet på German

Marshall Fund, var under många år verksam vid MERICS, en tysk tankesmedja med fokus på Kina. Deras bakgrund märks, eftersom boken på gott och ont är synnerligen akademisk i sin stil. Vad sägs exempelvis om ordlista, akronymer, källförteckning och register på över 160 sidor?

Det är sällan fel att vara noggrann, men ibland kan bokens ambitionsnivå och otaliga exempel leda till att den blir något rabblande. Vad bör man exempelvis göra med informationen "Frlansskribenten Jonathan Fon har berättat om hur hans debattartiklar som tidigare var enkla att få publicerade nu rutinmässigt refuseras", som fristående mening utan vidare förklaring?

Kanske ger denna lösryckta mening en fingervisning om bokens egentliga karaktär. Den är ett slags uppslagsverk för läsare som vill förstå hur Kinas

ljusskygga påverkansarbete egentligen bedrivs samt vilka som drabbas. Här är boken minutiöst detaljerad. Grafik visar hur pass koordinerat påverkan bedrivs. Läsaren bombarderas med namn inte bara på departement och institutioner som be-



► Alibabas vd Daniel Zhang talar vid World Internet Conference i Zhejiang-provinsen, november 2020.

ningsbudget på över 100 miljarder kronor enligt författarna går till utländska universitet. I utbyte får företaget "en stor skara elitanhängare" i form av professorer och chefer. Exempel ges även på donationer i storleksordningen hundratals miljoner

tarna snarare partiet att "finkalibrera sin propaganda och använda den mer effektivt runt om i världen".

De välfinansierade inhemska medierna anställer utlänningar – gärna med erfarenhet från företag som BBC eller CNN – att

driver påverkan, utan även på tjänstemännen som styr dessa och utövar inflytande i bakgrunden.

Olyckligtvis försvårar översättaren ibland förståelsen av detta. Det handlar inte bara om felstavning av exempelvis den kinesiska presidentens namn, utan

”Eftersom Kinas kommunistparti föredrar att verka i skuggorna måste dess aktiviteter ut i ljuset.”

även när det gäller att fänga innebörden i kinesiska propagandatermer. En av de viktigaste av alla sloganerna under Xi Jinping är *zhonghua minzu weida fuxing*, som bäst översätts till den kinesiska nationens eller till och med rasens återfödelse. I den svenska versionen av *Den dolda handen* används dock återkommande översättningen ”det kinesiska folkets stora förnyring”, vilket snarast för tankarna till demografi och ökade födelsetal. Sannolikt bygger detta på en missuppfattning av ordet ”revitalisation”, som ofta används på engelska. Konsekvensen blir att översättningen inte speglar den enorma ambitionsnivå som harangen innefattar.

DET ÄR EN ambitionsnivå som även kan ses i Pekings globala framfart för att stärka sin ställning i stora multilaterala organisationer som FN och samtidigt nöta ner mekanismer man upplever ofördelaktiga. Att bryta loss länder från existerande institutioner och dominera bilaterala relationer eller nya parallella grupper har visat sig särskilt effektivt. Peking har exempelvis lyckats skapa viss osämja inom EU genom forumet ”17+1”, där man sammanträder med länder i centrala och sydöstra Europa. Fokus ligger på de nya sidenvägarna och annat ekonomiskt samarbete. Det räckte för att Ungern och Grekland 2016 skulle stoppa ett gemensamt EU-uttalande om Kinas ockupation av Sydkinesiska havet. I mars 2017 hindrade Ungern även ett gemensamt fördömande av Kinas tortyr av rättsadvokater.

Även om Kinas underrättelsetjänst redan finns på plats i Europa – och dess polis patrullerar flera av kontinentens gator – är det osannolikt att kinesiska stridsvagnar kommer rulla in. Kinas ambition är inte att skjuta på oss. Regimen vill rasera den rådande världsordningen byggd på frihan-

del och demokratiska värderingar. I stället vill man etablera en auktoritär ordning, i vilken meningsmotståndare förföljs och förtrycks. Mänskliga rättigheter – som vi känner till dem – ska ersättas av ett kinesiskt koncept, där ”rätten till utveckling” övertrumfar allt. Multilateralism kommer innebära att andra stater agerar på det vis Kinas kommunistparti föredrar och att ekonomisk utveckling prioriteras före allt annat.

Författarna konstaterar torrt att den demokratiska världen inte kommer lyckas förändra Kina. Vad vi i stället bör fokusera på är att försvara våra viktigaste institutioner. Men i detta syfte duger inte prat eller önsketänkande; det krävs en aktiv motståndsstrategi. Regeringar måste acceptera tillfälliga kostnader för att avsluta det ohämmade utbytet med Kina.

Den största faran bedöms vara att påverkan och trakasserier ofta möts med tystnad. Eftersom Kinas kommunistparti föredrar att verka i skuggorna måste dess aktiviteter ut i ljuset. Medier, myndigheter, politiska ledare och akademiker har en skyldighet att uppmärksamma partiets verksamheter. Politiska, ekonomiska och akademiska eliter som stödjer Peking måste granskas och kritiseras offentligt. Det innefattar de aktörer som accepterar krav på censur – självcensur är nämligen den allra mest effektiva formen av censur.

Till och med akademiska skribenter kringskar sina texter med den kinesiska marknaden i åtanke. *Routledge Handbook of the Belt and Road* (2019), bestående av artiklar översatta från kinesiska och redigerade av vicerektorn vid Kinas största tankesmedja samt en professor vid Cambridge, framhålls som ett särskilt pinsamt exempel.

”I takt med att gränserna mellan kinesisk och internationell utgivning successivt suddas ut blir den kinesiska censuren allt mer normaliserad. Utländska läsare ser namnet på ett ansett förlag på en bok om Kinas och inser inte att innehållet är reglerat av Peking”, noterar författarna.

Detsamma gäller när Börje Ekholm försvarar Huawei. Utländska läsare ser bara namnet på en anedd företagsledare och förstår inte att hans uppbackning av Huawei beror på hot och påverkan från Peking. Att ta den kinesiska diktaturens parti mot demokratiska regeringar blir därmed alltmer normaliserat.

► Jojje Olsson är journalist och författare, bosatt i Asien. Han har rapporterat om Kina för över 100 svenska publikationer samt skrivit sex böcker om landet, bland annat *De kidnappade Kinasvenskarna* (2018) om Gui Minhai och Peter Dahlin.

Daniel Suhonen, Göran Therborn & Jesper Weithz (red.)

Klass i Sverige
– Ojämligheten, makten och
politiken i det 21:a århundradet

ARKIV FÖRLAG & KATALYS | 752 S.
ISBN 9789179243487

PÅ SPANING EFTER DET KLASSAMHÄLLE SOM FLYTT

Recensent **Klas Åmark**

I DENNA ANTOLOGI samlas ett stort antal forskare som från olika infallsvinklar vill visa att Sverige är ett klassamhälle, men att klassperspektivet mer eller mindre försvunnit från det offentliga samtalet. Den stora bredden är bokens styrka, men det saknas ett internationellt perspektiv som hade hjälpt oss att förstå vilket handlingsutrymme beslutsfattare i Sverige har haft.

POLITIK & SAMHÄLLE



AR 2013 BLEV den socialdemokratiska debattören Daniel Suhonen chef för tankesmedjan Katalys. Några år senare tog Suhonen tillsammans med den internationellt välkände sociologen Göran Therborn ini-

tiativet till projektet Klass i Sverige. Sedan dess har projektet publicerat 21 rapporter. Nu har dessa och andra studier samlats till en antologi med sammanlagt 26 kapitel, *Klass i Sverige – Ojämligheten, makten och politiken i det 21:a århundradet*. Ett stort antal forskare, framför allt sociologer och utredare, har tillsammans studerat en rad olika aspekter av det svenska klassamhällets förändringar sedan 1980.

Katalysgruppen vill visa att Sverige är ett klassamhälle, men att klassperspektivet mer eller mindre försvunnit från det offentliga samtalet. Arbetarklassen är fortfarande den största klassen slår de fast med emfas. Rapportörerna ger en bild av hur "världens jämlikaste land 1980" drabbats av en växande ojämlikhet, sammanfattad så här: "Botten går ut. Toppen drar ifrån. Mellanskikten präglas av rädsla att falla ner." Och orsaken till denna förändring mot ökande ojämlikhet är politisk. Den är ett direkt resultat av "den nyliberala motreformationen" – ett klasskrig uppifrån. Enligt Therborn öppnade socialdemokratin dörren till en högergir i Sverige och sedan sparkade Alliansregeringen upp den på vid gavel. Och receptet är lika politiskt som orsaksanalysen: det är möjligt att motverka ojämlikheten och skapa en större jämlikhet om arbetarklassen organiserar sig och slutar upp kring välfärdsstaten.

Hur ska man då se på de många rapporterna – är detta god vetenskap, eller är det fråga om politiserad rapportskrivning? De många professionella forskarna är på sitt sätt en garanti för den vetenskapliga kvaliteten. Typiskt för en Katalysrapport är dock att listan på den litteratur den bygger på är betydligt kortare än vad som är vanligt i modern samhällsvetenskap, i vilken författarna gärna gödslar framställningen med titlar på tidigare forskning. Det händer att jag blir störd av det som ser ut som en bristande beläsenhet, men det kan förstås vara så att författarna bara åberopar just den forskning de aktivt stöder sig på. Det finns en tydlig tendens i rapporterna: när det finns möjligheter att peka på olika utvecklingstendenser väljer författarna alltid den som tydligast visar på en växande ojämlikhet. Sedan är boken som helhet anmärkningsvärt inomsvensk; man saknar gång på gång ett internationellt jämförande perspektiv. Det leder till en risk för att författarna systematiskt överdriver tendenser till växande ojämlikhet i Sverige och att de bortser från strukturella förändringar av den globala kapitalismen som är svåra eller omöjliga att göra något åt med politiska beslut i ett enskilt land.

Det viktigaste i boken är de delar som handlar om Sverige som klassamhälle. Det finns kapitel om klassernas storlek och för-

ändringar av deras sammansättning sedan 1980. Möjligheterna för socialdemokratin att mobilisera arbetarväjlare är självklart en central del av Katalysgruppens politiska strategi. Skolpolitik, kriminalitet och hälsa är viktiga sakfrågor som studeras. Makten över den offentliga debatten och över medierna är betydelsefulla för dem som hävdar att klassperspektivet försvunnit från det offentliga samtalet. Arbetslivets brutalisering blir en central del av beskrivningen av den ökande ojämlikheten och dess konsekvenser för löntagarna.

ÅR 1980 ÄR en självklar utgångspunkt för analyserna av förändringarna i klasstrukturen. Att Sverige var som mest jämlikt det året är alla forskare eniga om, även jag. Sedan har den rikaste procenten tagit

Här får Katalysrapportörerna problem. Om man behåller den definition av arbetarklassen som till exempel Therborn använde i sin bok från 1981, *Klasstrukturen i Sverige 1930–1980 – Arbete, kapital, stat och patriarkat*, så har arbetarklassen minskat i omfång rätt mycket. Sociologen Göran Ahrne löser den gordiska knuten med ett enkelt hugg; han flyttar helt sonika över alla lägre tjänstemän till arbetarklassen och med den manövern kan han hävda att arbetarklassen nu utgör 49 procent av löntagarna. Och Suhonen kan i olika intervjuer triumferande hävda att arbetarklassen fortfarande är den största klassen. Förvisso finns det stora likheter mellan arbetarnas och många lägre tjänstemäns arbetsvillkor och löner, men vet de lägre tjänstemännen om att Katalys anser att de numera tillhör



► Daniel Suhonen vid lanseringen 2018 av rapporterna som ligger till grund för Klass i Sverige.

över en allt större del av landets förmögenheter, inkomstfördelningen har blivit mer ojämlig och skillnaderna i hushållens disponibla inkomster har växt mer än i andra OECD-länder (det senare beror nog på jobbskatteavdragen).

Den kvantitativa analysen av förändringarna av klasstrukturen är konventionell, snarast litet gammaldags. Den amerikanska sociologen Erik Olin Wright är fortfarande husguden som flera rapportörer lutar sig tungt mot. En tydlig tendens är att löntagarnas utbildningsnivå och kvalifikationer har ökat betydligt. Andelen högre och mellantjänstemän ökar medan andelen lägre tjänstemän minskar, samtidigt som de facklärdas arbetarna blir betydligt fler och de icke facklärdas färre. Bättre utbildning och färdigheter är den bästa åtgärden om man vill motverka ökande ojämlikhet, säger den franske ekonomen Thomas Piketty i sin bok *Kapitalet*.

arbetarklassen? Nej, det gör de inte, visar rapporten "Klass, identitet och politisk mobilisering". Frågar man löntagarna om deras klasstillhörighet följer de i sina svar den fackliga organisationen i LO respektive TCO.

Om det finns en arbetarklass så måste det väl också finnas en borgarklass som äger företagen och som utövar den makt över arbetet som arbetarna inte har? Ägarmakten har genomgått en relativt genomgripande förändring sedan 1980-talet. Numera ägs cirka 40 procent av de svenska börsbolagen av utländska ägare. Och de svenska storföretagen har en omfattande verksamhet utomlands, så det är löntagarna i andra länder som bidrar till deras rikedomar. Kan man verkligen förstå klassamhället som en svensk historia, kan man undra inför sådana uppgifter.

Femton ägarfamiljer lyfts fram som en kärna i borgarklassen, med kända ex-

empel som familjen Wallenberg, Fredrik Lundbergs nyare imperium, familjerna Stenbeck och Ax:son Johnson. Familjerna Kamprad (Ikea) och Persson (Hennes & Mauritz) finns förstås också med. Samtidigt har det institutionella ägandet också växt mycket, inte minst när det gäller både privata och offentliga pensionsstiftelser. Det institutionella ägandet är ofta passivt

”Inkomstspridningen har förvisso ökat även i Sverige sedan 1980, men för Piketty är Sverige fortfarande ett anmärkningsvärt jämlikt land – en helt annan karaktäristik än den som dominerar i Katalysgruppen.”

samtidigt som det ställer stora krav på avkastning. Det offentliga ägandet minskar väsentligt, men är fortfarande stort om man inte bara räknar offentligt ägda företag, utan också all verksamhet i staten, regionerna och kommunerna. Men var finns ägarmakten i den offentliga sektorn? Det är elefanten i rummet i Katalysrapporterna, frågan de undviker. Är det möjligen så att de som sitter på ägarmakten är de förtroendevalda politikerna – ministrarna, regionråden, kommunalråden? Och blir det inte då så att klasskampen skär tvärs igenom det socialdemokratiska partiet?

Suhonen talar gärna om politiker som blir lobbyister i näringslivets tjänst när de lämnat politiken och det problemet skriver Sigurd Allern och Ester Pollack om i antologin. Det är förvisso ett viktigt problem, men berör inte frågan om vem som utövar ägarmakten i den offentliga sektorn.

Karl Marx tänkte sig en polarisering av klassamhället, med en allt rikare och mäktigare bourgeoisie och ett alltmer förtryckt proletariet. Sentida marxistiskt inspirerade samhällsvetare och historiker letar gärna efter sådana tendenser, vare sig de finns eller inte. På 1980-talet fördes det till exempel en stor debatt om ”arbetets degradering i det tjugonde århundradet”, inspirerad av en debattbok av Harry Braverman. Statistiken, som visar att andelen facklärd arbetare ökat betydligt i Sverige, visar att den tesen inte håller empiriskt.

Marxistiskt inspirerade forskare talade också gärna om professionernas försämrade läge. I *Klass i Sverige* skriver ekonom-

historikern Lovisa Boström om deklasseringen av typiska medelklassyrken som polis, lärare och sjuksköterska. Sociologen Gunnar Olofsson diskuterar de motstridiga tendenser som de professionella yrkesutövarna i bred mening är utsatta för. Å ena sidan ser han tendenser till begränsningar i deras möjligheter att bestämma över sitt eget arbete i kraft av de abstrakta kunskaper de besitter, å den andra strävar de efter att förbättra sina positioner med statusstrategier som är utmärkande för professionerna. Betoningen av motstridiga tendenser som drabbar mellanskikten är typisk för klassanalyser inspirerade av Erik Olin Wright.

ETT GENOMGÅENDE DRAG i denna tjocka bok är det inomsvenska perspektivet, bristen på jämförelser med utvecklingen i andra liknande länder. En forskare man kan använda för sådana jämförelser är Piketty.



► Karin Pettersson, Maja Allelin, Göran Therborn och Daniel Suhonen vid lanseringen 2018.

Han har samlat på sig den bästa jämförande statistiken över förmögenheternas och inkomsternas fördelning under 100 år, ibland mer, för ett antal länder, bland dem Sverige. Katalys finansierade utgivningen på svenska av Pikettys *Kapitalet*, där också Sverige tas upp, men det verket nämns inte i något av antologins 26 kapitel.

När Katalys förklarar den växande ojämlikheten i Sverige med rent politiska förklaringar, diskuterar Piketty strukturella förändringar av den globala kapitalismen. Han visar hur det skedde en betydande utjämning av förmögenheterna under världskrigsperioden 1914–1945. Därefter fortsatte utjämningen av både inkomster och förmögenheter fram till 1980. Sedan dess har skillnaderna växt, mest i de anglosaxiska länderna, mindre i de nordiska

länderna och Sverige. Inkomstspridningen har förvisso ökat även i Sverige sedan 1980, men för Piketty är Sverige fortfarande ett anmärkningsvärt jämlikt land – en helt annan karaktäristik än den som dominerar i Katalysgruppen. Och Piketty pekar ut strukturella faktorer i den globala kapitalismen bakom den växande ojämlikheten, faktorer som alltså är svåra att kontrollera och reglera för den politiska makten i ett enskilt land. Medan Katalysrapportörerna gärna skriver om de vacklande mellanskikten och letar efter progressiva grupper som kan tänkas samarbeta med arbetarklassen, lyfter Piketty fram en välbärgad medelklass som ärvt rätt betydande förmögenheter. Marxistiskt inspirerade forskare brukar ha svårt att förstå sig på en självmedveten medelklass.

Styrkan i boken *Klass i Sverige* är den betydande bredden när det gäller studierna av klassamhällets olika sidor. Det finns

också en teoretisk mångfald som är tilltalande, från en analys av ”formell respektive reell subsumtion” av skolväsendet, med en terminologi som gör kapitel 9, ”Skola för lönsamhet” av sociologen Maja Allelin, till det mest svårlästa i boken, till empiriska beskrivningar av klassamhällets olika aspekter som pekar än hit, än dit. ”Med klass kan man mena både det ena och det andra” säger sociologen Mikael Stigendal i sitt kapitel om klass i Malmö, och det håller man gärna med om när man läst boken.

► Klas Åmark är professor emeritus i historia och har skrivit fler böcker om fackföreningsrörelsens och välfärdsstatens historia.

Fredrik Charpentier Ljungqvist
**Corona – Ett historiskt perspektiv
 på vår tids pandemi**

DIALOGOS | 160 S. | ISBN 9789175043722

BOTEN RISKERAR ATT BLI VÄRRE ÄN SOTEN

Recensent **Sven Román**

ALLA SOM ÄR intresserade av corona, men framför allt journalister och politiker borde omedelbart läsa Fredrik Charpentier Ljungqvists bok. Han lyfter fram WHO:s många misstag, som att överskatta dödlighet hos sars-cov-2 och förorda nedstängningar, något som man så sent som 2019 inte ansåg hade någon plats i bekämpningen av pandemier. Han pekar också på att den ekonomiska kris som blivit följd av nedstängningarna kan medföra fler dödsfall i världens fattiga länder än pandemin.

POLITIK & SAMHÄLLE



NÄR JAG PRECIS läst ut historikern Fredrik Charpentier Ljungqvists bok *Corona – Ett historiskt perspektiv på vår tids pandemi*, så ljuder ordet hybris i mitt huvud. Människan vill inte acceptera naturens gång. Människan bestämde sig att till varje pris be-

kämpa sars-cov-2, kosta vad det kosta ville. Människan trodde att alla sjukdomar går att bota. Människan hade liksom de gamla antika gudarna drabbats av hybris.

Fredrik Charpentier Ljungqvist, docent i historia och kulturgeografi, har skrivit en lättläst, behändig och genomtänkt bok om coronapandemin. På drygt 150 sidor går han systematiskt igenom hur pandemin spreds i världen, hur bekämpningen bedrivits och hur dödlig sjukdomen är. Han gör upprepade jämförelser med tidigare pandemier i världshistorien och sätter därmed in coronapandemin i ett sammanhang. Alla intresserade av corona borde ögonbåj läsa boken, framför allt journalister och politiker.

Charpentier Ljungqvist inleder med en exposé över tidigare pandemier. Den största massdöden under mänskligens historia på grund av virus ägde rum på 1500- och 1600-talet. Det berodde på den europeiska kolonisationen av Nya världen, Nord- och Sydamerika, och var huvudsakligen en oavsedd konsekvens. Majoriteten av urbefolkningen utplånades för att de saknade skydd mot européernas sjukdomar. Den vanligaste dödsorsaken var smittkoppor, men mässling, kikhosta, tyfus, tuberkulos och influensa krävde ytterligare miljontals dödsoffer.

Tidigare pandemier har ofta haft en hög dödlighet. Under nämnda massdöd i Nya världen var dödligheten i vissa områden 90 procent, för pesten över 10 procent, och för många andra pandemier flera procent.

Sedan 1700-talet har världen drabbats av tio pandemiska influensor. Den i särklass mest allvarliga var spanska sjukan 1918–1920. Mellan 20 och 100 miljoner människor dog, oftast 15 till 35 år gamla. Media har jämfört covid-19 med spanska sjukan, men författaren tycker det är olämpligt, eftersom den dödade unga och helt friska personer och var avsevärt mycket dödligare.

På 1900-talet har vi haft ytterligare två pandemier, asiaten 1958–1959 samt Hongkonginfluensan 1968–1969. De skördade miljontals människoliv, men vid Hongkonginfluensan fanns partiell immunitet från asiaten. Charpentier Ljungqvist påpekar också att andelen över 65 år globalt är ungefär dubbelt så stor i dag som på 1950-talet och att skillnaden är ännu större när det gäller dem över 80 år.

DEN 31 DECEMBER 2019 informerade hälsovårdsmyndigheten i kinesiska Wuhan WHO om ett nytt virus. Det fick namnet sars-cov-2 och var besläktat med sars-cov eller sars, som hade ett utbrott 2002–2004. Här inleddes WHO:s många misstag, som lyfts fram av Charpentier Ljungqvist. Sars-cov-2 bedömdes vara lika dödligt som sars,

men är i själva verket betydligt mindre letalt och smittar lättare. På grund av att många smittade inte blir sjuka är det också i längden omöjligt att stoppa. WHO:s strategi med testning, kontaktspårning och isolering var därför inte långsiktigt hållbar. Det fungerar för ett virus med hög dödlighet och begränsad smittsamhet, såsom sars, mers och ebola. Fram till oktober 2019 ansåg WHO att nedstängningar inte hade någon plats i bekämpningen av en pandemi. Det blev sedan en huvudstrategi, trots att det saknar medicinsk grund. WHO gjorde ännu ett fatalt misstag.

”I världens fattigaste länder är den ekonomiska krisen ett större hot mot liv och hälsa än själva viruset.”

CHARPENTIER LJUNGQVIST VISAR att bekämpningen av viruset byggt på alarmistiska och illa byggda modelleringar och att åtgärderna varit kortsiktiga, oprövade och inte tagit hänsyn till vår historiska kunskap om pandemier. Databaserade modelleringar har aldrig tidigare legat till grund för pandemibekämpning. Så borde det ha förblivit. Modelleringarna stämde inte. I februari 2020 hävdade WHO att en femtedel av alla coronasmittade blir allvarligt sjuka. Många länder befarade en sjukvårdskollaps, och anpassade strategin utifrån prognosen. Men siffran var tiofaldigt överdriven. Det talades om en dödlighet på över en procent. Redan i februari sköts dessa siffror i sank, men utan konsekvenser. På kryssningsfartyget Diamond Princess upptäcktes i februari att coronan spred sig. Fartyget sattes under flera veckor i karantän, alla resande och all personal testades och dödligheten var 1,2 procent. Medelåldern var dock 58 år, betydligt högre än medelåldern i någon befolkning. Slutsats: den globala dödligheten är avsevärt lägre än 1,2 procent. WHO förde även vidare prognoserna från Londons Imperial College och Neil Ferguson. Enligt deras modell skulle Sverige med de åtgärder som vidtagits ha 52 000 till 183 000 döda före 30 juni. Det blev 5 000. Fergusons och hans kollegor överdrev med faktorn 10 till 36.

Imperial College hävdade också i mitten av mars att 4,4 procent av de insjuknade skulle behöva sjukhusvård och 0,9 procent

dö. Det var visserligen mer modesta siffror än WHO:s från februari, men fortfarande minst dubbelt för höga. Västeuropeiska länder planerade utifrån denna prognos, vilket var skälet till att det inte uppstod något vårdkaos. Det var exempelvis inte någon region i Sverige som tvingades gå upp i katastrofläge, den högsta beredskapsnivån.

Vid denna tid visste man att dödligheten inte handlade om procent utan promille. Analyser från Island visade ett mörkertal för antal smittade på 10 till 100. Epidemiologer och EU:s smittskyddsmyndighet ECDC uppskattade dödligheten till 0,3 procent. I oktober bedömde WHO att tio procent var smittade globalt, vilket innebär en dödlighet på 0,2 procent.

ten sedan 1960-talet till den högsta sedan 1930-talet.

Enligt författaren är den mest missriktade åtgärden av alla under pandemin skolstängningarna. Barn yngre än tio år blir sällan sjuka och barn mellan tio och 18 år får oftast en infektion med milda eller inga symtom och smittar därför betydligt mindre. Trots detta gick majoriteten av världens barn inte i skola våren 2020.

I boken tar författaren också tämligen utförligt upp den rättsliga grunden för de inskränkningar som genomförts i våra liberala demokratier på grund av pandemin. Påfallande ofta saknas rättsligt stöd. Han poängterar att många europeiska nationer har infört skarpare restriktioner än under den nazistiska ockupationen. I många fall

gen visste detta, men inte brydde sig om det. Kurz konstaterade att domstolarnas konstitutionella granskning "förmodligen kommer att äga rum vid en tidpunkt då restriktionerna inte längre gäller". Författaren anser att ett sådant uttalande är chockerande och visar på bristande respekt för konstitutionell rätt.

JAG HAR BARA några få invändningar mot Charpentier Ljungqvists bok. Han menar att en förklaring till skillnaderna i dödstal mellan de nordiska länderna är den mer omfattande smittspårningen och karantänen av misstänkta och konstaterade smittfall i övriga Norden. Jag anser att han bortser från flera förklaringar, bland annat att Sverige fick in betydligt mer smitta på

grund av stockholmarnas sportlov vecka nio 2020, smittspridning från länder som hade mer smittspridning än vad som var känt, exempelvis Storbritannien, Frankrike, Belgien och östra USA, två extremt milda influensasäsonger i Sverige före covid-19 och därför högre andel sårbara äldre samt en högre andel immigranter i Sverige än övriga Norden.

Författaren uttalar sig även tvivelaktigt eller felaktigt i några andra medicinska frågor. Han nämner inte att syrgas på gramma eller mask visat sig vara en betydligt bättre behandling än att söva ner patienten och ge syrgas via respirator och han skriver att "en realistisk uppskattning är att smittspridningen kan minska med en tredjedel med hjälp av munskydd om alla använder i det offentliga rummet", vilket det

saknas vetenskapligt stöd för. Charpentier Ljungqvist tonar också ner förekomsten av mutationer för sars-cov-2. Jag saknar också källhänvisningar. Författaren nämner många siffror och uppgifter och jag hade jag önskat referenser, helst med en internetadress, för att kunna kontrollera källorna. Det skulle ha ökat trovärdigheten.

JAG VILL SLUTLIGEN lyfta fram det som jag uppfattar som essensen i Charpentier Ljungqvists bok. Som jag anförut menar han att WHO initialt förblindades av de höga siffrorna om dödlighet och blandade samman bekämpningen av sars, mers och ebola med covid-19. Detta ledde till de felaktiga nedstängningarna i samhället, och trots att experterna redan i mitten av mars



► Skolor i Kashmir i Indien öppnades åter för elever den 1 mars 2021 efter ha varit stängda i 11 månader.

CHARPENTIER LJUNGQVIST PÅPEKAR att boken riskerar att bli värre än soten. I världens fattigaste länder är den ekonomiska krisen ett större hot mot liv och hälsa än själva viruset. Bara i Indien har cirka 120 miljoner människor förlorat sina arbeten på grund av landets extremt hårda restriktioner, som bara förskjutit smittspridningen några veckor och lamslog ekonomi och samhällsliv. Philip Thoms, professor i riskhantering vid University of Bristol, menar att om BNP sjunker mer än 6,5 procent under längre tid än ett år på grund av coronaåtgärder dör sannolikt fler av den ekonomiska depressionens indirekta konsekvenser än som räddas från död i sjukdomen. USA gick under våren 2020 på två månader från den lägsta arbetslöshe-

strider de nya lagarna mot konstitutionen. De mest flagranta juridiska snedstegen har skett i Österrike. Konstitutionsdomstolen förklarade i juli 2020 de flesta restriktioner under mars till maj 2020 som icke-konstitutionella både till utformning och för att de saknade lagstöd. De angav vad som var tillåtet att göra för enskilda i det offentliga rummet och för affärsidkare, men det framgick inte uttryckligen vad som var förbjudet att göra. Konstitutionsdomstolen "har med ovanligt stor tydlighet fastslagit att de flesta coronarestriktioner, så som de var utformade, inte hörde hemma i en demokratisk rättsstat och från första stund saknade rättslig grund". Charpentier Ljungqvist påpekar att Sebastian Kurz, förbundskansler och jurist, säkerli-

visste att dödligheten i covid-19 var i paritet med en svår influensa, fortsatte politiker och media att agera utifrån den inslagna vägen. Författaren anser att Sverige däremot agerade klokt, vi insåg att vi inte för första gången i världshistorien kan ha en strategi mot en infektionssjukdom som grundar sig på möjligheten till ett framtida

”Charpentier Ljungqvist hävdar att då politiker och allmänhet ansåg att dödligheten var så hög så blev det dock omöjligt att prata om flockimmunitet, även i Sverige.”

da vaccin och att vi delvis måste lita till utvecklingen av immunitet. Sveriges strategi var att platta till kurvan så att sjukvården inte skulle kollapsa och att skydda riskgrupper. När partiell flockimmunitet uppstår minskar smittspridningen, i bästa fall kommer ett vaccin tidigare och hjälper oss att uppnå tillräcklig immunitet snabbare, men det kan vi inte bygga en strategi på. Charpentier Ljungqvist hävdar att eftersom politiker och allmänhet ansåg att dödligheten var så hög blev det omöjligt att prata om flockimmunitet, även i Sverige.

Att flockimmunitet blivit ett närmast förbjudet ord bevisas av att WHO på sin hemsida i december 2020, efter utgivningen av Charpentier Ljungqvists bok, ändrade den sedan hundra år vedertagna och vetenskapliga definitionen av flockimmunitet. De angav tidigare, översatt från engelskan: ”Flockimmunitet är det indirekta skyddet från en infektionssjukdom som uppstår när en befolkning är immun antingen via vaccination eller immunitet utvecklad via tidigare infektion.”. Den nya definitionen lyder: ”Flockimmunitet, också känt som befolkningsimmunitet, är ett koncept använt för vaccination, varvid en befolkning kan bli skyddad från ett specifikt virus om ett gränsvärde av vaccination uppnås. Flockimmunitet uppnås genom att skydda människor från ett virus, inte genom att utsätta dem för det.”

► Sven Román är överläkare, specialist i barn- och ungdomspsykiatri.

David Epstein

Bredd – Därför lyckas generalister i en specialiserad värld

(Range – Why Generalists Triumph in a Specialized World)

ÖVERS. BITTE WALLIN

VOLANTE | 345 S. | ISBN 9789189043527

DE FLESTA AV OSS ÄR KANSKE GENERELLT MEDELMÅTTIGA

Recensent Patrik Lindenfors

DAVID EPSTEIN KONSTATERAR att många som lyckats inom ett givet fält har ägnat sig åt en bredd av aktiviteter och specialiserat sig sent i karriären.

Slutsatsen är att generalister lyckas bäst, även i en specialiserad tid som vår. Epstein fokuserar på förutsättningarnas roll, men i slutändan kommer man inte undan frågan om hur de medfödda egenskaperna spelar in. Alla har kanske inte en talang att upptäcka.

POLITIK & SAMHÄLLE



HUR GÖR MAN för att bli framgångsrik inom ett fält? Vad förenar individer som lyckats som till exempel idrottare, musiker, forskare, uppfinnare eller entreprenörer? Det vill David Epstein upplysa om i sin bok

Bredd – Därför lyckas generalister i en specialiserad värld.

Märkte ni hur försåtligt de två inledande frågorna är formulerade? Det verkade kanske som om det är två olika sätt att ställa samma fråga, men det är de inte. Den första frågar vad en person måste göra för att lyckas. Den andra handlar i stället om vad de som nått framgång har gemensamt. Att försöka förstå hur man lyckas genom att bara se på dem som redan lyckats är som att försöka förstå vem som håller sig frisk och vem som blir sjuk genom att bara undersöka friska personer. Vill man veta hur man gör för att nå framgång inom ett fält kan man inte bara se på de redan framgångsrika.

Förutom första kapitlet handlar *Bredd* nästan uteslutande om människor som lyckats. Vad har de gemensamt? Det är onekligen en intressant fråga i sig, men svaren går inte att använda som guide för den som vill lära sig hur man når framgång, eller för att till exempel reformera skolan. Med detta tillkortakommande ur vägen, vad säger forskningen om framgångsrika människor?

Ett sätt att beskriva vad som förenar människor som lyckats är att det handlar om gener och miljö i interaktion. Framgångsrika människor föds med användbara talanger och utsätts sedan för rätt utmaningar för att utveckla dessa. Medfödda egenskaper lämnar Epstein dock därhän, det är förutsättningarna han undersöker – det är ju (än så länge) de som går att göra något åt.

Den svenske psykologen K. Anders Ericsson har också undersökt vilka förutsättningar som leder till verklig expertis inom olika fält. Enligt Ericsson handlar det om träning, mer träning och ytterligare träning, inom det man specialiserat sig på. Det är från Ericsson vi har den så kallade 10 000-timmarsregeln, idén om att det krävs 10 000 timmars träning under 10 år för att bli expert på något, oavsett om man har talang eller inte. Med exempel som den geniale schackspelaren Bobby Fischer och popbandet The Beatles har hans forskningsresultat fått stor allmän spridning, inte minst genom journalisten Malcolm Gladwells storsäljande böcker *Blink* och *Outliers*. Men stämmer tesen verkligen?

EPSTEIN HÄVDAR i stället att det är generalister som lyckas bäst, även i en så pass specialiserad tid som vår. Medan många har hört talas om Tiger Woods närmast maniska fixering vid golf från en väldigt tidig ålder har förmodligen färre hört talas om Roger Federers mer vinglande väg till tennisens toppskikt. Federer spelade under uppväxten badminton, handboll, tennis, basket och fotboll. Han specialiserade

sig relativt sent på tennis och framhåller själv att hans mångfald av erfarenheter gett honom en fördel gentemot motståndare som specialiserat sig tidigt.

I de undersökningar där man faktiskt gör jämförelsen mellan människor som nått framgång och de som inte gjort det har Ericsson kommit fram till att de som lyckats ägnat mer tid per vecka åt specialiserad, målmedveten träning än de senare. Epstein konstaterar ungefär samma sak, men också att de som lyckats ägnat sig åt ett bredare urval av verksamheter tidigt i livet och specialiserat sig först sent i kar-

”Det finns en fruktansvärd arrogans hos människor som tror att de förtjänat sin framgång.”

riären. Enligt både Ericsson och Epstein är det som skiljer de två grupperna skillnad i träningsmängd, men Epstein påpekar att den skillnaden uppkommer först när de framgångsrika personerna väl specialiserat sig. Men är det så konstigt egentligen? Märker man att man är bra på något så är det klart att det blir roligare att öva och träna på det. Märker man å andra sidan att mer träning inte ger några ytterligare framsteg lägger man förstås av.

Det finns exempel på tidig specialisering som Tiger Woods och systrarna Williams, men i de flesta fall verkar det i stället handla om att barn efter mycket provande och letande till slut hittar sin talang och först då börjar fokusera maniskt på den. Utifrån detta argumenterar Epstein för vikten av att vara generalist och prova många saker. Men lärdomen kan lika gärna handla om att många har en talang för något och det handlar om att hitta detta något och sedan fokusera på det. Den som finner sin talang redan tidigt vinner på tidig specialisering, medan de som hittar den sent givetvis har en längre period av generell letande bakom sig.

Man kommer i slutänden inte undan frågan om alla har en talang att upptäcka. Kanske är de flesta av oss helt enkelt generellt medelmåttiga från födseln? Det är ju väldigt få förunnat att bli världsledande inom något alls. Och tänk om man har talang inom ett fält som inte finns? Vilken chans hade Tiger Woods och Roger Federer haft att lyckas innan välreglerade bollsporter uppfunnits och blivit en väg till framgång? Rimligtvis finns det många talanger runt oss som inte har någon korresponderande aktivitet att lyckas inom.

HUR DET ÄN är så är det befriande att läsa om vikten av att vara generalist efter att länge matats med vikten av fokus och specialistkompetens. Men Epstein kan förstås inte bortse från alla exempel på specialister som också lyckas väl med sina värv. Så hur syr han in det i sin berättelse?

Han citerar fysikern och matematikern Freeman Dyson som formulerade det så här, om ”fåglar” och ”grodor” inom matematiken:

Fåglarna flyger högt upp i luften och har en bred överblick över matematiken, ända bort till horisonten. De ser helst till begreppen som förenar våra teorier och länkar ihop skiftande problem från olika delar av landskapet. Grodorna håller till i leran nedanför och ser bara blommorna som växer omkring dem. De ser helst till detaljerna som utmärker varje enskilt objekt och löser ett problem i taget. Det är dumt att påstå att fåglar är bättre än grodor eftersom de kan se längre, eller att grodor är bättre än fåglar för att de ser mer på djupet. Vi behöver fåglar och grodor som arbetar tillsammans med att utforska den.

Världen är både bred och djup och vi behöver därför både specialister och generalister. Vilket som är viktigare vid vilken tidpunkt beror på omständigheterna och vilket problem det handlar om.

Som forskare finner jag de här avsnitten om forskning och uppfinning intressant. Här visar Epstein, återigen genom att rada upp positiva exempel, att problemlösning ofta handlar om att tillämpa kunskaper från ett område på ett annat. Newton förklarade en viktig aspekt av universum genom tankesprånget att samma osynliga kraft som verkar på ett äpple som faller till jorden också är den kraft som gör att planeter snurrar kring solen. Och många verkligt bra forskare verkar onekligen ha väldigt bred kunskap.

Visste ni till exempel att det är 22 gånger vanligare att en Nobelprisvinnande forskare är utövande musiker, skulptör, målare, grafiker, träslöjdare, mekaniker, glasblåsare, poet eller författare, än att andra forskare är det. Man kan tycka att dessa Nobelprisvinnare slösar med sina förmågor genom att inte ägna sig åt forskningen på heltid, men i realiteten, menar Epstein, släpper de genom sina sidoaktiviteter fram och stärker kreativiteten.

Epstein menar att många problem löses bäst med det som kallas lateralt tänkande, ett begrepp som myntades 1967 av psykologen Edward de Bono i boken *The Use of Lateral Thinking*. Begreppet är litet vagt, men det handlar i princip om att använda oväntade och ovanliga angreppssätt för att

lösa problem. Man kan tillämpa lärdomar från ett fält på ett annat, prova mer eller mindre galna och provocativa idéer, eller försöka formulera så många olika tänkbara lösningar på ett problem som möjligt.

Men här finns en fälla. Många av oss forskare får då och då mail från människor som påstår sig ha knäckt något problem eller motbevisat en viktig teori inom våra fält. Jag har flera gånger plågat mig igenom påstådda motbevis mot evolutions-teorin, inte sällan av människor som inte ens orkat sätta sig in i teorins grunder eller missuppfattat fundamentala delar av den. Galileos och Einsteins idéer betraktades måhända som galna av vissa under sin samtid, men det betyder faktiskt inte att alla galna idéer är av Galileos och Einsteins kaliber – tvärtom faktiskt, de flesta idéer som betraktas som galna är det också.

MEN HUR SKA man då göra för att lyckas – går det att hitta någon universell förståelse för hur man blir framgångsrik? Efter att ha läst Epstein och en del andra böcker i ämnet vill jag hävda att Leo Tolstoj ha kommit sanningen närmast. Han inledde berömt Anna Karenina med meningen ”Alla lyckliga familjer liknar varandra, varje olycklig familj är olycklig på sitt eget vis.” Samma sak verkar gälla för framgång: alla framgångsrika individer har haft turen att födas med en grundläggande talang som gjort att de dessutom svarat bra på övning, träning och hårt arbete. De har också haft turen att inga oöverstigliga hinder hamnat i deras väg. Misslyckas kan man däremot göra av många olika anledningar.

”Det är bara att jobba hårt”, tipsar de vilkas hårda jobb gjort att de nått framgång, något som motsägs av alla dem som tröstlöst slitit hårt för skitlöner hela livet. ”Det är bara att plugga hårdare och mer effektivt”, råder de som lyckats genom att plugga hårdare och mer effektivt, men inte de som kämpat tröstlöst med ett ämne utan att det någonsin ”klickat”. ”Det är bara att satsa på det man älskar”, säger de som lyckats med sin passion, något som trött kan avfärdas av dem som genuint älskat en konstform, men inte haft tillräcklig talang eller aldrig riktigt fått chansen.

Det finns en fruktansvärd arrogans hos människor som tror att de förtjänat sin framgång. Både talang och omständigheter är något man får, inget man skapar själv. Har du lyckats bra i livet? Grattis. Var nu litet ödmjuk och hjälp dem som inte haft samma tur.

► Patrik Lindenfors är forskare vid Institutet för framtidsstudier.

Romaric Godin

Klasskriget i Frankrike – Den auktoritära demokratins ekonomiska rötter

*(La guerre sociale en France**– Aux sources économiques de la démocratie)*

ÖVERS. JOHAN WOLLIN

DAIDALOS | 262 S. | ISBN 9789171736161

EKONOMISK LIBERALISM SAMVERKAR MED KULTURELL

Recensent **Johannes Heuman**

JOURNALISTEN ROMARIC Godin må ha rätt i att Emmanuel Macron präglas av marknadstänkande och en idealiserad syn på entreprenörskap. Men han avfärdar alltför lättvindigt Macrons progressiva sociala och kulturella program som en täckmantel för att genomdriva ekonomiska reformer. Kulturell och ekonomisk liberalisering hänger ihop.

POLITIK & SAMHÄLLE



UNDER EN PRESSKONFERENS 1966 fick presidenten Charles de Gaulle frågan om varför börsen gick så dåligt. Den då älderstigne generalen, iklädd dubbelknäppt kostym och ensam på ett podium i Elyséepalatset, viftade bort frågan och replikerade kort att

fransk politik inte låter sig styras av börsen. Journalisterna applåderade.

Den distanserade hållningen till marknaden skiljer sig mycket från hur dagens politiska ledare ängsligt sneglar mot börsens oförutsägbara nycker. Detta var dock inte ett uttryck för antikapitalism hos de Gaulle. Tvärtom var han alltid mån om näringslivet och den traditionella industrin. Presskonferensen ger snarare en antydning om ett särdrag i den franska politiska kulturen: idén om en stark stat, med betydande ekonomiska och sociala anspråk, omfattas i olika grad både av högern och vänstern. Episoden passar dock inte in i den franske journalisten Romaric Godins kritiska historieskrivning om Emmanuel Macron och den franska nyliberalismens ursprung i boken *Klasskriget i Frankrike – Den auktoritära demokratins ekonomiska rötter*. För Godin kom gaullismen snarare att skapa förutsättningarna för 1970-talets nyliberalism då den franska välfärdsstaten under generalens styre kom ”att ta ständigt nya steg i nyliberal riktning”.

Godin är ekonomijournalist på den vänsterorienterade nätbaserade nyhetssidan *Mediapart* och boken kom ut i Frankrike under hösten 2019. Den ger både samtida och historiska perspektiv på de sociala spänningar som utvecklats till våldsamma konflikter under Macrons presidentskap och som han bemött minst sagt resolut. Den granskande undersökningen av presidentens politik är mer än välkommen med tanke på den eufori som uppstod i västvärlden när Macron valdes till president 2017. Macron stod för öppenhet och tolerans, talade obehindrat engelska med utländska journalister, hyllade det europeiska projektet och hade en mjukare inställning till islam, trots att presidentkampanjen ägde rum i kölvattnet av de islamistiska terroristattentat. Kort sagt framstod han som motsatsen till Marine Le Pen.

Även om den franska politiken innehöll betydligt fler nyanser än Macron och Le Pen så var det i slutändan ändå denna motsättning mellan nationalisterna och progressiva som spelade en avgörande roll för utgången i valet 2017. Under sina hittills fyra år vid makten har Macron fört en mittenpolitik med en tydlig liberal underton, men också med socialdemokratiska inslag. Den politiska hemvisten är därför svår att ringa in. Historikern Jacques Julliard beklagade nyligen den nyckfulla politiska orienteringen: ”Ju mer han talar, desto mindre hör vi honom. Ju mer han förklarar, desto mindre förstår vi.”

Macrons numera återkommande tal till nationen är onekligen långa och ambitionen att bemöta invändningarna på alla fronter gör att det blir svårt att uppfatta den övergripande ideologiska linjen. Lagg

därtill att han lyhört har anpassat den politiska retoriken i laddade symbolfrågor. Han har under sin presidenttid till exempel gjort tydliga markeringar mot diskriminering och rasism, men varnade samtidigt nyligen för att det franska samhället har förfallit till att odla en offermentalitet. Den retoriska skickligheten inger ändå respekt, liksom den självsäkerhet med vilken den unge presidenten markerar mot

”Ett annat problem är att nyliberalism inte bara är ett analytiskt redskap utan också ett invektiv i beskrivningarna av Macrons politik. Om det inte går att skilja dessa två begrepps-användningar faller trovärdigheten.”

Erdogan, Trump eller de kinesiska ledarnas internationella maktanspråk.

Den svåra balansgången mellan olika väljargrupper, förenad med mittenpositionen, gör också att analyserna av den politiska gärningen går starkt isär. Godin riktar framför allt in sig på den ekonomiska politiken och beskriver en rad reformer som ska symbolisera presidentens nyliberala stålbad för det franska samhället: minskning av bostadsbidrag, förändrad beskattning av kapitalinkomster, minskade arbetsgivaravgifter, avskaffandet av delar av bostadsskatten och förändrad arbetsrätt. Reformtaket har dock saktats ned på grund av pandemin och andra prioriteringar.

NYLIBERALISM ÄR ETT svårfångat begrepp som fått ett stort genomslag både i den politiska debatten och den akademiska forskningen. I linje med aktuell forskning på området menar Godin att nyliberalism inte bara är en doktrin associerad med ekonomiska tänkare som Friedrich von Hayek och Ludwig von Mises utan också ett globalt paradigm som sedan 1970-talet bärs av ett mäktigt ideologiskt ramverk. Grundidén är att marknaden utgör de mänskliga relationernas mittpunkt och att hela samhället bör underkastas dess logik. Därtill spårar Godin den franska nyliberalismens rötter till franska revolutionen och 1800-talets liberala samhällsförändringar. Bilden kompliceras ytterligare av att det finns flera *nyliberalismer*. Denna

breda ansats gör det bitvis snårigt att avgränsa nyliberalism från liberalism och begreppets potential i den politiska analysen försvagas.

Ett annat problem är att nyliberalism inte bara är ett analytiskt redskap utan också ett invektiv i beskrivningarna av Macrons politik. Om det inte går att skilja dessa två begreppsanvändningar faller trovärdigheten. Historikern Jenny Andersson, som leder ett forskningsprojekt om nyliberalism i de nordiska länderna, pekar också på vikten av att hålla sig till en analytisk beskrivning av fenomenet (*Respons 1/2020*). Nu rör sig visserligen Godins framställning i gränslandet mellan forskning och polemik, men det är ändå beklagligt att karakteriseringen av Macrons ibland svår-fångade politiska orientering blir tendentiös när den ideologiska utgångspunkten byggs in i begreppsanvändningen.

Det råder annars ingen tvekan om att Macrons politiska föreställningsvärld präglas av marknadstänkande och en idealiserad syn på entreprenörskap. Reaktionen var starka när presidenten 2017 hävdade att Frankrike skulle bli en "start-up nation", vilket för tankarna till en nation som ska bäras upp av unga it-entreprenörer. Samtidigt har Frankrike fortfarande en välutvecklad välfärd och det högsta skattetrycket i Europa. Hur man än vänder och vrider på terminologin så framstår det inte som särskilt nyliberalt. Godins förklaring till varför den franska nyliberalismen aldrig slagit ut i full blom, utan i stället utvecklats till ett slags hybridmodell, beror på att motståndet från vänster till privatiseringar och nedskärningar i välfärden har varit starkare i Frankrike än i andra europeiska länder. Den politiska traditionen av återkommande manifestationer och strejker för att skydda arbetstagarna har helt enkelt skapat en stark motståndskultur. Här är det betydligt lättare att följa Godins historiska utvecklingar från 1800-talets klasskamp till Gula västarna i vår tid, även om inte alla pusselbitar finns med.

För Macrons ekonomiska politik är också del av ett större progressivt program som även innefattar sociala frågor, till exempel den omdiskuterade rätten för ensamstående kvinnor och lesbiska att få medicinsk hjälp för att få barn. Godin väljer konsekvent att tona ned eller bortförklara sådana initiativ som irrelevanta för att förstå presidentens politik. Till

exempel fastslår han att Macrons kamp mot diskriminering endast är en täckmantel för ekonomiska reformer och att "progressivism i mångt och mycket bara är ett spel för gallerierna". Denna tendensiösa sida av analysen leder fram till den överdrivna slutsatsen att Frankrike blivit en auktoritär demokrati, i vilka presidenten inte skyr några medel för att få igenom sina liberala reformer. De sociala spänningar, som grundar sig i växande ekonomiska och kulturella klyftor mellan de urbana franska storstäderna och eftersatta småstäder och landsbygd, utnyttjas enligt Godin hänsynslöst av presidenten för att tvinga fram reformer som gynnar nyliberalismens intressen.

I STÄLLET FÖR att bortförklara progressiviteten i Macrons politik borde Godin försöka förstå hur den samverkar med den ekonomiska politiken på ett liknande sätt som den australienska filosofen Jessica Whyte gör i sin bok *The Morals of the Market*

1960-talet. Han har en framtoning och ett språk som framför allt tilltalar yngre människor med goda ekonomiska förutsättningar i storstäder. I likhet med den ekonomiska liberalismen har den kulturella liberalismen slagit mot människor med låga löner och dåliga pensioner i mindre städer och ute på landsbygden. De har inte kunnat unna sig lyxen att engagera sig för den urbana medelklassens problemformuleringar och har blivit politiskt förbisedda. Att de är trötta på att uppfostas av rättänkande liberaler har inte minst varit tydligt under Gula västarnas protester mot höjda bensinpriser som började vid vägmondeller. Högre bränsleskatt var en del presidentens gröna politik.

Det ger också ytterligare en pusselbit till svårigheterna för Macrons liberalism; den kommer aldrig leda till den revolution som han utlovade i sitt idémanifest från 2016. Även konservativa röster inom den traditionella borgerliga sfären försvarade initialt Gula västarna mot Macrons poli-



► *Analyserna av Emmanuel Macrons politiska gärning går starkt isär.*

– *Human Rights and the Rise of Neoliberalism* (*Respons 1/2020*). Whyte menar att de nyliberala tänkarna har varit betydligt mer intresserade av moral och politik än vad som vanligtvis antas, eftersom fokus ofta ligger på de ekonomiska doktrinerna. Det går inte att enbart titta på den ekonomiska politiken för att förstå nyliberalismen och dess attraktionskraft inom den radikala centrumpolitik som förenar högern och vänstern.

Macrons maktutövning är i själva verket i samklang med en kulturell liberalisering som pågått i västvärlden sedan slutet av

tit. De är starkt kritiska till den globala kapitalismens dominans, EU-projektets växande politiska anspråk och idéerna om att Frankrike i ekonomiskt avseende ska förvandlas till en "start-up nation". Motståndet mot marknadstänkandet är inte enbart en vänsterfråga. Det visar också Charles de Gaulles presskonferens 1966.

► Johannes Heuman är lektor i historia vid högskolan i Jönköping.

BENGT JANGFELDT'S NYA bok *Immanuel Nobel & Söner – Svenska snillen i tsarernas Ryssland* kartlägger familjen Nobels öden i Ryssland från mitten av 1800-talet till revolutionen 1917. Historien är inte direkt okänd sedan tidigare, men den är svår att motstå. Den börjar i december 1838, när Immanuel Nobel, svensk uppfinnare och ingenjör, anlände till Sankt Petersburg. Han var "gravt socialt handikappad eftersom han varken kunde ryska eller något av de två andra stora språk som talades i den ryska huvudstaden – franska var societetspråket och tyska användes inom förvaltning, handel, hantverk". Men vid denna tid hade även svenskan hunnit bli ett viktigt språk i Ryssland – och de svenskspråkiga en betydande minoritet. Finland var sedan trettio år tillbaka en del av det ryska riket och i huvudstaden hade "en mycket sammansvetsad och mycket inflytelserik svensktalande elit" hunnit etableras. Immanuel Nobel välkomnades i denna skara, vars medlemmar ofta innehade höga positioner inom statsförvaltningen och militären och där åtnjöt stort förtroende. Via de finska kontakterna fick Nobel möjlighet att visa upp sina snillrika uppfinningar för statliga och militära myndigheter. Viktigast var inledningsvis hans undervattensminor, för vilka han fick bra betalt av regeringen. Med pengarna i hand kunde han etablera sig på mer permanent basis i Petersburg och dra igång en mer omfattande industriell verksamhet. Den blev en succé. Immanuel Nobel uppfinnar geväret som sköt snabbare och vägde mindre. Han automatiserade tillverkningen av vagnshjul. Han utrustade hotell och sjukhus med centralvärme och halverade samtidigt deras vedkonsumtion.

När Krimkriget bröt ut 1853 lades nobelska minor ut i tusental för att hindra fienden att närma sig Kronstadt och Sveaborg. Den nobelska verkstaden tog sig dessutom an utmaningen att omrusta ryska krigsfartyg med ångmaskiner. Men när tsar Nikolaj I 1855 efterträddes av sonen

Alexander II vände lyckan. Beställningar annullerades och ingångna kontrakt bröts i samband med den nye tsarens policy att förlita sig på utländsk teknik. Nobel hamnade i ekonomiska svårigheter som visade sig oöverbärliga. Företaget likviderades 1859 och Immanuel Nobel återvände till Sverige efter 20 år i Ryssland.

teriet. Tsaren och hans generaler lät sig övertygas eftersom kvaliteten var högre än vad de utländska tillverkarna kunde erbjuda. Men Ludvig väckte också stor respekt från fabriksarbetarnas sida, eftersom han på ett för Ryssland unikt sätt månade om deras hälsa, hygien och utbildning – och gav dem del i företagets vinst. Det svenska brukssamhället hade nått Ryssland.

HISTORIA

Bengt Jangfeldt

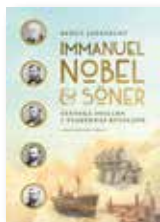
Immanuel Nobel & Söner

– Svenska snillen i tsarernas Ryssland

BONNIERS | 480 S. | ISBN 9789100185770

EXCENTRISKA SNILLEN I TSARERNAS RYSSLAND

Recensent Per Högselius



BENGT JANGFELDT'S BOK om familjen Nobels ryska äventyr ger fascinerande inblickar i en värld av geniala uppfinnare och riskvilliga affärsmän i en tid av uppbrott och dramatisk politisk förändring från mitten av 1800-talet till bolsjevikernas maktövertagande 1917. Även om hans medryckande berättelse om denna familjs kopplingar till rustningsindustri och oljeutvinning knappast är ny och i huvudsak upprepar en konventionell hjältehistoria, sällar den sig till den serie ypperliga "snillebiografier" som under senare år utgivits i vårt land.

Kvar i Sankt Petersburg blev hans söner Robert, Alfred och Ludvig. Alfred lämnade Ryssland efter ett par år medan Robert kom att bo periodvis i Ryssland. Ludvig blev kvar livet ut. Ludvigs tekniska snille matchade faderns, men dessutom visade han sig exceptionellt talangfull som organisatör och företagsledare. Han anlade en ny maskinfabrik, som vid sidan om civila beställningar levererade granater, geväret, kulspjut och maskiner till krigsminis-

teriet. Tsaren och hans generaler lät sig övertygas eftersom kvaliteten var högre än vad de utländska tillverkarna kunde erbjuda. Men Ludvig väckte också stor respekt från fabriksarbetarnas sida, eftersom han på ett för Ryssland unikt sätt månade om deras hälsa, hygien och utbildning – och gav dem del i företagets vinst. Det svenska brukssamhället hade nått Ryssland.

I NÄSTA FAS gick storebror Robert i bräschen. Under ett besök i Baku i kejsardömet sydligaste periferi blev han 1873 vittne till vad som artade sig till regionens första – men inte sista – oljeboom. Oljeindustrin dominerades på den tiden av USA, men Baku ruvade på de bästa fyndigheterna. Robert, som i likhet med Alfred var en skicklig kemist, grundade ett oljebolag som tog sig an utmaningen att tillverka fotogen (lysolja) av högre kvalitet än den amerikanska. Det lyckades. Ludvig, som blivit rik på maskinfabrikens framgångar, stod för finansieringen och 1879 grundades det legendariska Naftabolaget Bröderna Nobel. Bolaget skapade på kort tid ett gigantiskt system för utvinning och raffinering av råolja, men också för transport och distribution medelst pipelines, tankfartyg (världens första), tankvagnar och reservoarer. Nobelbolaget gick i frontlinjen för den tsarryska oljeindustrin och tog upp konkurrensen med Standard Oil på världsmarknaden.

Robert valde att lämna Baku redan 1880. Efter Ludvigs död 1888 tog sonen Emanuel över. Denne var inte som sin far och farfar något tekniskt snille som levererade uppfinningar på löpande band, men däremot behärskade han finansens värld som ingen annan. Det passade utmärkt för att leda de ryska Nobelföretagen, som nu hade mognat och växt sig stora. Emanuel blev god vän med finansministern och erbjöds av tsaren att bli rysk medborgare, vilket han accepterade. Men vid horisonten tornade molnen upp sig. Från 1903 skakades Baku av strejker. En ung Josef Stalin var en av organisatörerna när 40 000 arbetare i december



► Akvarell av Immanuel Nobel föreställande utläggningen av undervattensminor.

1904 visade sin vrede genom att bränna ner 36 av Bröderna Nobels oljeborrarn. Efter att oroligheterna spridits till Petersburg valde Emanuel att engagera sig politiskt. Han blev en drivande kraft bakom ett konservativt politiskt parti, "17 Oktoberförbundet", som bekämpade de nya socialistiska och revolutionära rörelserna genom att "förespråka ett statsskick med förankring i rysk tradition." Hans syster Marta chockade dock familjen genom att gifta sig med läkaren Georgij Oleinikoff, som i sin ungdom rört sig i kretsarna kring Lenins äldre bror Alexander Uljanov och terrororganisationen "Folkviljan".

Bolsjevikgruppen 1917 satte punkt för Nobels ryska företagsimperium. Bolagen nationaliserades och familjen flydde västerut. Allt var förlorat – nästan. I sista stund fick man till ett avtal med Standard Oil, som trodde att bolsjevikstyret i Ryssland skulle bli kortvarigt och därför tog risken att förvärva hälften av familjens aktier i Naftablaget.

JANGFELDT, EN AV våra främsta Rysslands-kännare, gräver djupare i denna historia än någon annan före honom. Boken är till sitt omfång och sin detaljrikedom något av en antites till hans tidigare verk om

svenskarna i Ryssland, den sparsmakade *Svenska vägar till S:t Petersburg*. Den inordnar sig därmed i den serie ypperliga "snillebiografier" som under senare år utgivits i vårt land, med Ingrid Carlbergs uppmärksammade bok om Alfred Nobel som en naturlig tvilling.

Immanuel Nobel & Söner är en lång och ordrik, men hela tiden medryckande berättelse. Hantverket är gediget och framställningen disciplinerad på ett sätt som säkert skulle ha väckt Ludvig och Emanuel Nobels gillande (men kanske inte Immanuels). Jangfeldt förtjänar också en eloge för att han tagit "snillena" på allvar. Han ryggar inte tillbaka inför de tekniska detaljerna i floden av märkliga uppfinningar; han öppnar teknikens svarta låda och möjliggör för läsaren att förstå vad det egentligen var som gjorde de svenska snillenas skapelser så attraktiva – och varför de ibland slutade i fiaskon.

Hans huvudintresse rör dock Nobel-familjens gåtfulla och ofta excentriska personligheter. Bokens förnämsta del är den första, där vi får följa Immanuel från barnsben till de sköra framgångarna i Ryssland. Immanuel Nobel ter sig som en av de märkligaste personer Sverige någonsin frambringt och vår främste uppfin-

nare sedan Christopher Polhems dagar. Jangfeldt tecknar, med större skärpa än Carlberg, som även hon djupdyker i Immanuels öden, porträttet av en rastlös konstnärssjäl, en man som knappt kunde läsa och skriva, men som alltid hade penna och linjal till hands, som tärde på sin sociala omgivning och vars hjärna hela tiden gick på högvärv. Hans skaparkraft och idériedom tycks ha varit gränslös. Till de hundratals uppfinningar som aldrig förverkligades hörde en likkista med inbyggd ringklocka, konstruerad för att en skendöd person som begravts och sedan vaknat upp skulle kunna göra sig hörd.

En annan av bokens många styrkor är den noggranna kartläggningen av familjens komplexa personnätverk. En intressant social aspekt är hur påfallande "svensk" familjen förblev intill det bittra slutet, trots att man då, 1917, kunde blicka tillbaka på närmare 80 års närvaro i Ryssland. Man umgicks ogärna utanför de svenskspråkiga kretsarna i Sankt Petersburg (och Baku), även om man för affärernas skull visste att bygga goda relationer med ryska regeringen. En följd blev att många petersburgssvenskar, inklusive Ludvigs hustru Edla, aldrig lärde sig ryska, trots att de levte hela sitt liv i landet.

BOKEN HAR BARA en svaghet: berättelsen är inte ny. Jangfeldt lägger sig påfallande nära tidigare Nobelskildringar, som släktkrönikören Marta Nobel-Oleinikoffs *Ludvig Nobel och hans verk*, Sigvard Strandhs *Alfred Nobel* (som titeln till trots även behandlar den ryska verksamheten ingående), Robert W. Tolf's *Tre generationer Nobel i Ryssland* och Brita Åsbrinks *Ludvig Nobel: "Petroleum har en lysande framtid!"*. Det är en besvikelse. Strategin förefaller ha varit att åter använda andras berättelsertrådar och sedan fördjupa dessa där så varit möjligt. Jangfeldts berättelse bjuder därmed på få överraskningar och upprepar först och främst

”Bolsjevikkuppen 1917 satte punkt för Nobels ryska företagsimperium. Bolagen nationaliserades och familjen flydde västerut. Allt var förlorat – nästan.”

en konventionell hjältehistoria. Bara i ett fåtal fall försöker han sig på att utmana den tidigare historieskrivningen, som när han argumenterar för att Robert Nobels bidrag till framgångarna med Bakubolaget – som vanligen ses som Ludvigs verk – har underskattats.

Även källmaterialet är till stora delar detsamma som i den redan existerande Nobellitteraturen: det består huvudsakligen av familjemedlemmarnas omfattande korrespondens och minnesskrifter. Det är ett ypperligt material, men många av breven och memoarerna som Jangfeldt citerar har redan citerats av Strandh, Tolf och Åsbrink. Många av illustrationerna har vi också sett förut. Eftersom bokprojektet "tillkommit på initiativ av Centrum för Näringslivshistoria" (CfN) kunde man ha förväntat sig att arkivmaterial från de ryska Nobelföretagen skulle ha kommit till användning, men så är inte fallet, så när som på någon enstaka fotnot. Det är synd, särskilt med tanke på att CfN ägnat stor möda åt att samla in och digitalisera ryskspråkiga arkivdokument om både maskinfabriken och oljebolaget. Det återstår att se om detta alternativa material i framtiden kan locka en ny generation historiker att nyansera berättelsen om de svenska snillena i tsarernas Ryssland.

► Per Högselius är professor i teknikhistoria vid KTH.

Marko Lamberg

Häxmodern

– Berättelsen om Malin Matsdotter

(Noitaäiti – Malin Matsintyttären tarina)

ÖVERS. ANN-CHRISTINE RELANDER

NATUR & KULTUR / SLS VARIA

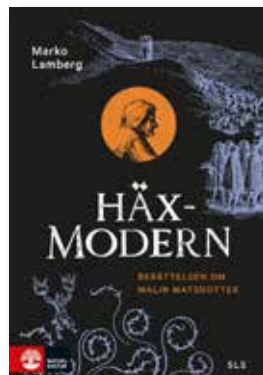
351 S. | ISBN 9789127171527

FORTFARANDE OKLART VARFÖR MALIN MATSDOTTER DÖMDES HÅRDAST

Recensent **Annika Sandén**

MARKO LAMBERGS BOK OM häxprocesserna i Stockholm 1676–1677 och Malin Matsdotter öde visar prov på en imponerande källbearbetning. Läsaren får nya ingångar i ett skrämmande universum som till synes aldrig upphör att fascinera. Den centrala tesen om rättegångarnas förankring i frågor om etnicitet, kultur och språkförbistringar förblir dock oprövad i studien.

HISTORIA



DE SVENSKA trolldomsrättegångarna under 1600-talet har förfärat och fascinerat sedan tiden de rasade och forskningen har sedan dess tagit sig an dem ur en mängd perspektiv; de anklagade har kartlagts liksom anklagarna, de straffrättsliga dimensionerna har

nagelfarits, de teologiska aspekterna har betonats, liksom de sociala, genusvetenskapliga och mentalitetshistoriska. Professor Marko Lamberg, docent i nordisk historia vid Tammerfors universitet och i gemenskaps- och samfundshistoria vid Jyväskylä universitet, tar i sin nyutkomna bok *Häxmodern – Berättelsen om Malin Matsdotter* ett nytt grepp om de dramatiska häxprocesserna i Stockholm åren 1676–77, nämligen att kultur- och språkskillnader spelade en avgörande roll för domarna som fälldes. Av de nio kvinnor i Stockholm som dömdes till döden, dömdes Malin Matsdotter hårdast av alla. Enligt Marko Lamberg hängde det ihop med att hon var finska.

Studien är kronologiskt upplagd och inleds med ett gripande porträtt av den enkla kvinnan Malin Matsdotter, född i Österbotten år 1610 eller 1613. När hon dog på bålet 1676 var hon änka för andra gången, drygt 60 år gammal och stockholmsbo sedan cirka 40 år tillbaka. Malin Matsdotter hade genom åren fött femton barn, av vilka Maria och Annika var de enda som hade överlevt, nu 19 och 20 år gamla. Malins första make hade dött åtta år tidigare under dramatiska former – dömd och avrättad för tidelberg. När döttrarna Maria och Annika 1676 angav sin mor för trolldom var Malin Matsdotter således en redan hårt prövad kvinna.

Marko Lamberg går därefter över till de stora häxprocesserna i Härjedalen och Älvdalen, för att sedan vända åter till Stockholm och Malin Matsdotter. Den detaljerade framställningen av trolldomsrättegångarna, stundtals i dialogform, låter oss ta del av det invecklade och komplexa förloppet från början till slutet: hur den tolvåriga Gävlepojken Johan Johanson Griis först upplyste stockholmarna om blåkullafärder inför storögda ögon, till domarnas framtvängande av bekännelser av de utpekade till hur tvivlen började leta sig in i rättssalarna, varpå domarna snart pressade vittnena att erkänna (lika hårt som tidigare) att de ljugit.

Häxmodern öppnar dörren till ett lika fascinerande som skrämmande universum, men ger samtidigt upphov till frågor och invändningar. Avsaknaden av noter gör det svårt att bedöma Lambergs läsning och bearbetning av källorna samt kommunikationen med den tidigare forskningen. Lamberg håller sig ofta sakligt och tillbörligt reserverad inför hur långt källorna bär, och för därtill många insiktsfulla och nyanserade resonemang om de inblandade i denna historia. Ibland förefaller sakframställningen emellertid ojämnt genomarbetad. En dödsdömd fick inte halsen avskuren, som det heter på ett ställe. Inte heller avhöggs häxor med svärd. På ett annat

ställe anges att tidelag förtegs och accepterades i tysthet av svenskar och finländare, men på sidan därefter anges att så många som 700 personer kan ha avrättats för tidelag mellan åren 1635 och 1778, två utsagor som kan sägas bestrida varandra.

Därtill rymmer texten generaliserande utsagor, ibland närapå raljanta, som att "domarna förefaller att hellre lyssna på lögnen än på sanningen". Eller att greve De la Gardie eventuellt önskade "roa sig lite i den grå vardagen" när han besökte en av de upprättade vakstugorna (oroliga föräldrar turades om att vaka över sina barn om näterna så att trollpackor inte skulle kidnappa dem i sömnen). Vittnesutsagorna om blåkullafärderna omnämns i texten som hjärnspöken, fantasifoster, skrönor och osanningar. Sådana formuleringar tar inte riktigt hänsyn till den tidens verklighetsuppfattning, i vilken övernaturliga fenomen var en del av tillvaron. Det var en besjälad tid. Verkligheten uppfattades bestå av olika skikt, i vilka goda och onda makter styrde eller spelade med. Djävulen stod alltid beredd att nästla sig in i Guds rike på jorden. Starka drömmar kunde ses som övernaturliga erfarenheter, själen kunde förflytta sig ut ur människans kropp och ta andra varelsers gestalt. Att i sömnen lämna sängen och flyga till Blåkulla var fullt möjligt.



► Häxor stjal mjölk från grannens ko. Medeltida målning från Sankt Lars kyrka i Lojo.

VARFÖR DÖMDES DÅ Malin Matsdotter hårdare än alla andra? Marko Lamberg kan vara något viktigt på spåren när han lyfter fram etnicitet som svar på kommissiorättens dömande; tidigmoderna stadsstyrelser misstänksamhet gentemot utsocknes är omvittnad. Främlingsfientlig-

heten var inte kontroversiell. Stadsstyrelser i riket var i regel skeptiskt inställda till främmande. Begick de brott var det inte ovanligt att de förvisades tillbaka till Arboga, Skänninge, Åbo eller den bygd som de en gång hade kommit ifrån.

Misstron mot just finländare menar Marko Lamberg hängde ihop med deras omvittnade trolldomskunskaper. Detta önskar man emellertid som läsare veta mera om. Först i bokens sista kapitel ("Malins eftermäle") redovisas tidigare forskning, som enligt Lamberg helt förbigått den etniska aspekten av det som hände i Stockholm. Lamberg framhåller dock den finske Rafael Hertzbergs avhandling från 1889 som "med rätta [menar] att de finska kvinnornas rykte som trollkonor medverkade till Malins öde". Hur då, vill man veta. Lamberg refererar inte innehållet i Hertzbergs studie, faktiskt inte heller sina egna tidigare studier om misstänklighetsområdet av finländare i Stockholm (angivna i källförteckningen), som kunde ha kastat ljus över hur föraktet tog sig uttryck. Kapitlet "Malins eftermäle" hade med fördel kunnat placeras inledningsvis i *Häxmodern* och getts ett långt större utrymme.

Marko Lambers tes om etniciteten fungerar som en utgångspunkt, men den prövas dock inte genom studien med illustrerande exempel på hur misstänksam-

heten mot de finska tog sig ut i praktiken. "Dessutom var de finskor", kan det heta, men utan närmare förklaring till vari det förklenande låg. Domarna själva talade ju aldrig i termer om härkomst. Lamberg skriver: "Det sägs aldrig högt, det protokollförs inte, att den enda anledningen till

att inte fria Agnis från hennes misstankar är hennes finska härkomst."

Marko Lamberg lyfter emellertid fram fler variabler bakom Malin Matsdotter öde, som att hon envist vägrade att erkänna sig skyldig. Några Blåkullafärder hade hon inte för avsikt att bekänna. Det var ju lögnen. "Jag är hellre i elden än lyssnar på sådant prat", var vad hon hade att säga om dottrarnas och de andras anklagelser.

I tidens rättstänkande spelade bekännelsen en avgörande roll, inte för den fällande

”Malin vägrade dock envist att bekänna. Enligt Lamberg hängdes då en påse krut runt hennes hals, i syfte att förkorta pinan. Domen om levande bränning var alltså inte okontroversiell, ens bland dem som hade fastställt den.”

domen (sex vittnen eller bekännelse krävdes för fällande dom), men för den dömdes själ. Även en dödsdömd och avrättad kunde invänta det eviga livet – om denne ångrade sitt brott. När Marko Lamberg resonerar om Malins grymma straff beaktas inte fullt ut den teologiska aspekten av rättstänkandet, i vilken bekännelse, ånger och bot (genom straffet) ägde en djup och väsentlig mening. Vid tiden för Malins rättegång på försommaren 1676 ifrågasattes ännu inte vittnesmålen. Bara några månader framåt i tiden skulle domarna börja tvivla på Blåkullafärderna och snart avfärda dem som lögnen, inte för att dessa plötsligt kommit att ses som villfarelser, utan för att domarna börjat tvivla på trovärdigheten av somligas vittnesmål. När Malin Matsdotter ställdes inför rätta lades ännu stor vikt vid vittnesutsagorna. Och vittnena var otaliga. Sålunda dömdes hon hårt, trots sitt nekande.

Flertalet domare kom dock snart att ifrågasätta Malin Matsdotter avrättningsform, skriver Lamberg. De uppfattade den trots allt vara i grymmaste laget. Om hon bekände sina brott, resonerade de, kunde hon "skonas" genom halshuggning. Men Malin vägrade. Kunde de kanske skrämna henne till bevekelse? Nypa henne med tänger så att hon svimmade? Kanske skulle hon mjukna när hon såg pålen mitt i bålet, eller när bödeln började fjättra henne vid den? Malin vägrade dock envist att bekänna. Enligt Lamberg hängdes då en påse

krut runt hennes hals, i syfte att förkorta pinan. Domen om levande bränning var alltså inte okontroversiell, ens bland dem som hade fastställt den.

KANHÄNDA VAR MALIN, mer än någonting annat, "typisk" som trolldomsanklagad. Det var huvudsakligen kvinnor som figurerade i dessa mål, både som utpekare och utpekade. I talet om Blåkullafärderna låg en pockande makt. En fattig, ogift ung kvinna kunde med vittnesmål mot änkor, hustrur och matmodrar få världen att vackla. Malin Matsdotter levde därtill ett okristligt liv. Ständigt var hon i bråk med sina döttrar och inte sällan med granarna. Hon svor och bannade, arbetade på helgdagar och kunde inte sina böner, vare sig på svenska eller finska. Det okristliga levernet var en graverande faktor; det gjorde henne mottaglig för Djävulen och hans listiga anhang och var sålunda ett indicium på hennes skuld. En brottsanklagad ansågs rent allmänt stå i förbund med Djävulen. Men om den anklagade bekände sitt brott upplöstes bandet dem emellan, varpå hotet från den onde kunde avväjas. Således fanns starka incitament från domstolarnas sida att beveka en anklagad till bekännelse. Men Malin vägrade, som sagt.

Att det var kvinnor som figurerade i trolldomsjakten stod klart redan vid tiden för när det hela begav sig. Domaren Urban Hjärne slog fast i sin sammanfattande promemoria att aktörerna varit kvinnor, men förklarar det inte mot bakgrund av social och ekonomisk utsatthet, utan mot kvinnors läggning och kynne. Kvinnor är stridslustna, skriver han, avundsjuka, ärelustna, skvalleraktiga, nyfikna, vidskepliga, lättledda – och envisa: en kvinna ändrar ogärna sin uppfattning hur oförnuftig hennes ståndpunkt än är. Antagligen uppfyllde Malin Matsdotter i hans ögon en lång rad av dessa egenskaper.

MARKO LAMBERG ÄR en rutinerad forskare. *Häxmodern* är resultatet av en imponerande källbearbetning och den prövade Malin Matsdotter får här en välförtjänt och in-kännande genomlysning. Men frågan om vad som slutligen avgjorde hennes fall dröjer sig kvar. Tesen om etnicitet prövas inte på ett transparent sätt genom studien och låter sig därmed varken verifieras eller avfärdas. Kanske kan domaren Urban Hjärne åter tas på orden, som i diskussionerna om Malin Matsdotters skuld och stränga straff sade till de andra: "Den här saken är ganska oklar och jag kan varken fria eller fälla".

► Annika Sandén är docent i historia och författare.

Peter Josephson &
Leif Runefelt (red.)

Historiska typer

GIDLUNDS | 269 S. | ISBN 9789178444311

TYPER SKAPAR ORDNING, TYP

Recensent **Lisa Öberg**

LUSTPRINCIPEN VERKAR HA varit drivande för skribenterna i denna både roliga och lärda essäbok som granskar typer från olika tider och hur de har förändrats. Några har funnits med sedan antiken, andra är relativt nyskapade. Boken visar den vetenskapliga essäns möjligheter att vara djuplodande i ett behändigt format.

HISTORIA



HIPSTERN. KULTURTANTEN. Två typer med varsin karaktär som vi kanske inte ens reflekterar över varför de finns. Men vilken funktion fyller typer som dessa i samhället? När föds de och när dör de? Och hur förändras en typ som är bestående? Det är frågor som en grupp forskare har gjort till startpunkt för en både rolig och lärd essäbok. Elva typer från olika tider och sammanhang artbestäms och dissekteras: Autodidakten, den barnlösa, bastarden, diletanten, encyklopedisten, epileptikern, Hermodseleven, klassresenären, knarkaren, medelsvensson och slutligen – ny för mig – modedockan. Som av en händelse är den första och sista essän författade av

bokens redaktörer Peter Josephson och Leif Runefelt, båda idéhistoriker från Södertörns högskola. Som utgångspunkt tar de att typer skapas i varje samhälle. Utan sådana skulle samhället bestå av ett ogripbart och ohanterligt antal udda individer, men när människorna grupperas på något sätt skapas ordning i myllret. En sådan ordning består av typer.

Enligt egen utsago har lustprincipen drivit redaktörernas arbete, men även de medverkande författarna tycks det. Skribenterna presenterar varsin typ som fascinerat dem i något källmaterial som de tidigare utforskat. Detta öppna förhållningssätt har fått till resultat ett brokigt typgalleri från bakgård och salong, från 1600-tal till 2000-tal. De två typer som ligger närmast i tid är "klassresenären" och "knarkaren" som har det gemensamt att deras kreatörer är kända. Klassresenären skapades av journalisterna Kari Molin och Britt Ågren hösten 1990, även om begreppet klassresa hade myntats något tidigare inom etnologin. Men med *Dagens Nyheter*s artikelserie och den uppföljande boken *Klassresan* spreds begreppet klassresenär till vardagssvenskan och ordboken där det får förklaringen "person som avancerat socialt".

"Knarkaren" är litet äldre. Den figuren ska ha uppfunnits av författaren Birgitta Stenberg och poeten Paul Andersson i Stockholm på 1950-talet. De två kompisarna behövde ett ord som beskrev vad de njöt av till den grad att käkarna "knarade" eller "knirkade" som osmorda gängjarn. Tydligt hade amfetaminruset, särskilt då preparatet Maxiton, den effekten att tandraderna pressades mot varandra med ett välbekant oljud som följde. Knark var alltså från början, enligt berättelsen, ett onomatopoetiskt ord. Men en parallell berättelse om ordets uppkomst gör gällande att preparatanvändarna behövde ett kodord som bara de förstod, men inte polisen. Och så var knarket fött och med det även knarkaren.

Men det är inte bara journalister och författare som uppfinner nya typer. Duktiga marknadsförare har inte varit oskyldiga. Om det vittnar kapitlet om Hermodseleven, ett begrepp som kanske måste förklaras i dag. Företaget Hermods började 1899 efter amerikansk idé att erbjuda utbildning för dem som inte hade råd eller praktisk möjlighet att bli elev vid en högre skola eller ett läroverk. Kurserna gavs i stället på distans, "per korrespondens" som det hette, och Hermods blev därmed ett så kallat korrespondensinstitut.

Från början var Hermodseleven en man, men så småningom även en kvinna. Syftet med studierna förändrades också med åren. Först gav Hermods unga människor

möjlighet att förverkliga flykten från landsbygd till stad som så starkt präglade första halvan av det svenska 1900-talet. Med tiden blev den egna, privata resan mot högre bildning och förverkligande av personliga drömmar minst lika viktigt och i det enskilda fallet förenades förstas ofta bildningsresan med klassresan. Företaget Hermods blev ett fenomen med mycket högt förtroende på marknaden och i samhället och år 1950 sysslade häpnadsväckande tio procent av svenska folket med studier per korrespondens på fritiden. Företagets egen utveckling personifierande i mycket samma framgångssaga som deras annonser utlovade.

TILL SKILLNAD FRÅN Hermodseleven har en annan typ i boken existerat i evighet, eller i varje fall sedan antiken, nämligen "epileptikern". I boken skärskådas typen i 1900-talets minst sagt kyliga ljus. Då förbands epileptikern som typ med psykiatriska diagnoser, överdriven religiositet, men även genialitet. Som ett av flera exempel på olika uppfattningar om vem epileptikern egentligen var framträder professor Erik Ask-Upmark, som ansåg att den epilepsidrabbad inte sällan hade karaktär av en otäck dubbelnatur. Enligt honom hade epileptikern Gud på läpparna, djävulen i hjärtat, ena handen vänligt framsträckt till hälsning, medan den andra höll en kniv dold bakom ryggen. Att en sådan demonisering av en patientgrupp kunde förekomma i ett föregivet vetenskapligt verk är förstas chockerande. Men det är också tänkvårt i ljuset av att många nu levande fick sin inställning till sjukdomen präglad av de mest bisarra fördomar.

"Det barnlösa paret" är en annan typ som ofta konstruerades på ett nedvärderande sätt, särskilt under mellankrigstiden när födelsetalen sjönk och begreppet födelsestrejk kom i svang. Mannen och hustrun som påstods ha valt att skaffa bil i stället för barn hängdes ut i pressen. Men allra mest hänades den barnlösa kvinnan som påstods ha god ekonomi även utan "likalön" och kunde "resa, köpa böcker, gå på teater och över huvud odla det egna lilla jaget". Lyxhustrun etablerades som en fiktiv trop, vanligare på insändarsidan och på vita duken än i verkligheten, medan den barnlöse äkte mannen inte typiserades på samma sätt.

Men även män har förstas schabloniserats och blivit typer. Fem av de historiska typer som beskrivs i antologin är företrädesvis manliga. Det gäller autodidakten, bastarden, dilettanten, encyklopedisten och herr Medelssvensson. Gemensamt för dem är att de beskriver något av en berg- och dalbana statusmässigt. Dilettanten – i det här fallet framför allt amatörmusikern

i en orkester – kunde under en period ses som en blivande konstnär, för att några årtionden senare bli marginaliserad som halvlärd och ytlig. Även den självlärd, autodidakten, har tidvis varit hyllad, tidvis hånad, ibland till och med samtidigt blivit betraktad som både trotsig och servil, lättledd och arrogant.

Just förändringar av stereotyper utforskas i flera bidrag i denna samling som – det måste framhållas särskilt – bevisar den vetenskapliga essäns möjligheter och attraktivitet genom att vara djuplodande i ett behändigt format.

TILL SIST ETT par ord om "modedockan". Det är en kvinnlig figur som uppkom på 1700-talet som ett fysiskt föremål, men utvecklades till en misogyn metafor. Urtypen var en liten modell av en moderiktig



► Modedocka från sent 1800-tal.

kvinnor som visade damplaggens skärning och silhuett kommande säsong, inklusive tygkvaliteter och färgnyanser. I stället för mönster och tygprover från Paris skickades alltså en miniatyrfigur iklädd en trendig ensemble inklusive accessoarer. Denna "modedocka" bytte med tiden innebörd och blev en pejorativ benämning på kvinnor som brydde sig mycket – om sitt utseende. På 1900-talet fick modedockan en manlig mojtje vilken som typ kallades modelejon, dandy eller snobb. Uttrycket modedocka har faktiskt levt kvar tills i dag, även om media också har börjat använda anglicismen "fashionista". Se där en ny typ, en "bubblare", i samhällets oupphörligt föränderliga galleri av typer.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

Erik Bengtsson

Världens jämlikaste land?

ARKIV FÖRLAG/A-Z FÖRLAG
271 S. | ISBN 9789179243371

DAGS ATT AVFÖRTROLLA DEN SVENSKA MODELLEN?

Recensent Lars Magnusson

ERIK BENGTTSSON HÄVDAR att den svenska jämlikheten under 1900-talet inte byggde på långa historiska linjer, utan på fackföreningarna och politisk mobilisering av arbetarklassen.

Svagheten i Bengtssons resonemang är att han behandlar Sverige isolerat från omvärlden. Vi finner nämligen samma utjämnande trender i nästan hela den industrialiserade världen. Han kan ha rätt i att vi inte var så speciella under 1800-talet, men vi var det kanske heller inte under 1900-talet.

HISTORIA



UNDER DENNA SVENSKA pandemi-höst utbröt en medial debatt i Göteborgs-Posten och den nätbaserade Arena Debatt mellan ekonomhistorikern Erik Bengtsson och de båda historikerna Henrik Berggren och Lars

Trägårdh. Tyvärr kom den i första hand att fokusera på i vilken mån Bengtsson pådylat Berggren och Trägårdh åsikter i boken *Är svensken människa?* (2006) som de inte vill kännas vid. Bengtsson hävdade att de båda historikerna tonat ned klasskonflikternas roll i Sverige och idylliserat ”den gamla goda tiden” (den ironiska titeln på historikern Sven Ulric Palmes bok från 1956 där han ville hävda något liknande). Jag kan faktiskt förstå att de blev putta. Social kamp och stark upplevelse av underordning formuleras och bekämpas på skilda sätt i olika samhällen. Det är dessutom anakronistiskt att tro att känslan av klassorättvisor inte kan förenas med en politisk kultur som bygger på långa historiska trådar tillbaka i tiden.

Samtidigt kom den mediala debatten att skymma de viktiga frågor som Bengtsson vill väcka och som förtjänar mer forskning och debatt. I grunden handlar hans bok *Världens jämlikaste land?* om frågan varför Sverige blev ett mycket jämlikt – kanske rentav det mest jämlika – landet mått i förmögenhet och inkomster bland de västliga industriländerna under 1900-talet. Det är förstas en viktig poäng som Bengtsson gör när han betonar att denna jämlikhet inte i första hand handlade om rötter tillbaka till något slags idyllisk bonde-demokrati eller givmild patriarkalism under 1800-talet och tidigare. I första hand berodde utvecklingen av inkomster och förmögenheter på hur industrialismens genombrott såg ut i vårt land och hur den efterhand utvecklades. Bengtsson hävdar att facket och den politiska mobiliseringen av arbetarklassen i den reformistiska socialdemokratins spelade den helt avgörande rollen. Men är det riktigt så enkelt?

Bengtssons text drivs fram av ett starkt socialt patos och han hänvisar till sina egna rötter i ett förindustriellt fattig-Sverige. Dock slår han delvis in öppna dörrar här. Den moderna historieskrivningen om Sverige ser i detta avseende mycket annorlunda ut än för något sekel eller halvsekel sedan. Mot denna bakgrund blir hans polemik övertydlig och kanske något missriktad – som när det gällde Berggren och Trägårdh. Att folkrörelsernas uppkomst under slutet av 1800-talet och demokratins genombrott 1919 haft stor inverkan på utvecklingen av jämlikhet i Sverige är något som de allra flesta bedömare håller med om i dag. Att återigen påpeka detta kan dock ha sina poänger. Svensk historieforskning har under de senaste decennierna kanske för mycket koncentrerat sig på att framhäva den andra sidan av folkhemsbygget med rashygien och en socialingenjörsmässig ambition att ”lägga livet till rätta”. Genom att bara tala om sådant har vi kanske tenderat att glömma bort

den mera positiva sidan av den politiska demokratin och folkrörelsernas roll.

DET FINNS OTVIVELAKTIGT mycket att diskutera med utgångspunkt i Bengtssons bok. På ett förtjänstfullt sätt tar han upp frågan om orsakerna bakom inkomst- och i synnerhet förmögenhetsutvecklingen i Sverige sedan slutet av 1800-talet. Som bekant kan vi se hur ojämlikheten först minskar kraftigt fram till 1980-talet för att därefter stiga igen, kanske inte till sådana nivåer som på 1800-talet men ändå högst

”Bengtssons text drivs fram av ett starkt socialt patos och han hänvisar till sina egna rötter i ett förindustriellt fattig-Sverige. Dock slår han delvis in öppna dörrar här. Den moderna historieskrivningen om Sverige ser i detta avseende mycket annorlunda ut än för något sekel eller halvsekel sedan.”

påtagligt. Bengtssons diskussion om orsakerna till detta tar i hög grad sin utgångspunkt i den franske ekonomen Thomas Pikettys teorier och den empiriska forskning som han lockat till, inte minst hos Daniel Waldenström och andra när det gäller det svenska fallet.

Det är bra att ta sin ansats i tydliga teorier. Men att ta för överdrivet stort intryck kan också leda till att man blir väl ensidig och sluten mot alternativa tolkningar. Nationalekonomen och ekonomhistoriker som diskuterat och forskat kring inkomst- och förmögenhetsutveckling har för det mesta lagt stor vikt vid marknadskrafternas roll: arbetslöshetens utveckling, tillgång och efterfrågan på olika typer av arbetskraft har spelat en nyckelroll för inkomsternas utveckling. Fördelningen mellan kapital och förmögenheter å ena sidan och arbetsinkomsternas andel i nationalinkomsten å andra sidan har ofta förklarats av kapitalets ökade roll i en modern (post)industriell ekonomi. Utan tvivel har de ibland kanske tryckt för mycket på detta och blivit hemmablinda i sin läsning till dominerande ekonomiska teoribildningar. På samma sätt blir kanske Bengtsson väl ensidig när han i stället så starkt lyfter fram (socialdemokratisk) facklig kamp och inkomstutjämnande politik som huvudsåret (typ inkomst- och förmögenhetsbeskattning) för att förklara varför Sverige blev ett relativt sett jämlikt land under delar av 1900-talet.

OM DETTA KAN man fortsätta diskutera och kanske utveckla mera sofistikerade teoretiska angreppssätt i vilka även politik och social makt kan inkluderas. En generell invändning man kan ha när det gäller Bengtssons tes är dock att han i så hög grad behandlar Sverige i isolering från världen i övrigt. Hans tanke att Sverige hamnade så långt ut på den pendel som drev mot minskade inkomst- och förmögenhetsskillnader nästan överallt kan mycket väl bero på facklig mobilisering och utjämnande politik. Samtidigt var ju den huvudsakliga

trenden likadan i nästan hela den industrialiserade världen och följer tidsmässigt samma kurva. Även i andra länder än Sverige kom förmodligen politik och fack att få en viktig utjämnande inverkan.

Bengtsson är förstas medveten om detta, eftersom han hänvisar till den amerikanske nationalekonomen Simon Kuznets resonemang om inkomsternas U-kurva (först minskade och sedan stigande sådana) rent generellt efter det industriella genombrottet. Sverige var kanske annorlunda, men hur mycket egentligen? Och när inleds denna utjämnning? Kanske måste man skilja här när det gäller inkomsternas och förmögenhetens utjämnning tidsmässigt och koppling till politiken? Var verkligen den solidariska lönepolitiken särskilt utjämnande först på 1950-talet? Här finns fortfarande många frågetecken att reda ut. Kanske är det till och med dags att börja avmytologisera – eller för att tala med Max Weber ”avförtrolla” – detta ständiga tal om en ”svensk modell” i de mest skiftande sammanhang. Om jag förstår Bengtsson rätt så menar han att Sverige faktiskt inte var så unikt under 1800-talet. Frågan blir då om vi var så mycket mera speciella under 1900-talet som Bengtsson vill hävda?

► Lars Magnusson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

Henrik Ranby

Åkdon, blick och landskap
– Om relationer mellan kommunikationer, kulturmiljö och landskapsyn med huvudexempel från Kullahalvön, Skåne

MAKADAM | 676 S. | ISBN 9789170613098

FORDONENS UTVECKLING PÅVERKAR SYNEN PÅ LANDSKAPET

Recensent **Pär Blomkvist**

HENRIK RANBYS BOK spänner över en rad expertområden. Boken tyngs av de långa redovisningarna av material, som kan påminna om en excerpt-samling, men Ranby har gjort mycket grovarbete för den som vill forska vidare. Bokens starkaste bidrag är analysen av relationen mellan landskapsyn och fordonsutveckling, som säkerligen kommer att inspirera till vidare forskning.

HISTORIA



ALLT TAL OM att forskning inom humaniora går mot en allt snävare specialisering motsägs med råge av Henrik Ranbys monumentala bok *Åkdon, blick och landskap – Om relationer mellan kommunikationer, kulturmiljö*

och landskapsyn med huvudexempel från Kullahalvön, Skåne. Det är en i bokstavig mening stor bok, med närmast encyklopediska ambitioner och vilja att täcka in så många områden som möjligt. Boken, som liknar en väldigt tjock och tung (cirka 2,5 kg) *coffee table*-bok, är på 676 sidor i dubbla spalter med cirka 600 ord/sida, vilket ungefär motsvarar drygt 1 200 A4-sidor text. Den är nog ingen kioskvältare, men det är klart, skulle man kasta boken mot en kiosk, skulle kiosken förmodligen välta.

En verklig tillgång är ett fantastiskt rikt bildmaterial med allt från bilder på åkdon, stationshus, bensinmackar, kolorerade turistbroschyrer, tågtidstabeller samt ett omfattande kartmaterial. Boken spänner över en hel rad expertområden, av vilka jag bara känner till ett fåtal. Allt detta sammantaget gör det i närmaste omöjligt att göra rättvisa åt boken i en recension som denna och i det följande tar jag upp blott ett litet urval av allt som kunde sägas.

Boken täcker in åtskilliga hundra år. Vi får lära oss om åkdon, blick och landskap från forntid till renässans och från renässans till industrialism i de två första kapitlen (som bygger på sekundärlitteratur). Tredje kapitlet har samma tematik under industrialismen, men med fokus på Skånes och Hallands järnväg 1885–1972. Vi får veta vilka lokomotiv, vilken sorts vagnar som användes, hur banvallen byggdes och hur stationshusen designades och dessutom stifta bekantskap med tvärbanans omgivning. I kapitel fyra går Ranby ännu djupare in i det lokalhistoriska materialet och skildrar Höganäs–Mölle järnväg 1910–1963. I nästkommande kapitel byter vi infrastruktur och koncentrerar oss på landsvägen och dess mångskiftande åkdon 1885–1972. Här får vi en fordonsexposé som börjar med cykeln, som följs av motorcykeln, mopeden, bilen och slutligen bussen. Här ryms också bland annat en ytterst noggrann genomgång av bensinstationer och bilverkstäder i Kullabygden. I det sista kapitlet dras de många trådarna samman och Ranby presenterar sina huvudsakliga resultat och argumenterar för åkdonens plats i kulturarvskonstruktionen.

Som den kortfattade genomgången antyder är forskningsuppgiften gigantisk, med inte mindre än fem uttalande syften. För det första vill Ranby dokumentera kommunikationsmiljöer och sammanställa kunskap från olika källor om transportsystemen (tåg, landsväg) på Kullahalvön. Här kommer ett dominerande drag i boken till synes: det antikvariska, bevarande och kartläggande (Ranby arbetade som stadsantikvarie i Höganäs 2001–2014). Till detta ska läggas det mycket tydliga lokal- och regionalhistoriska temat. Det andra syftet är att utveckla, och här kommer ett

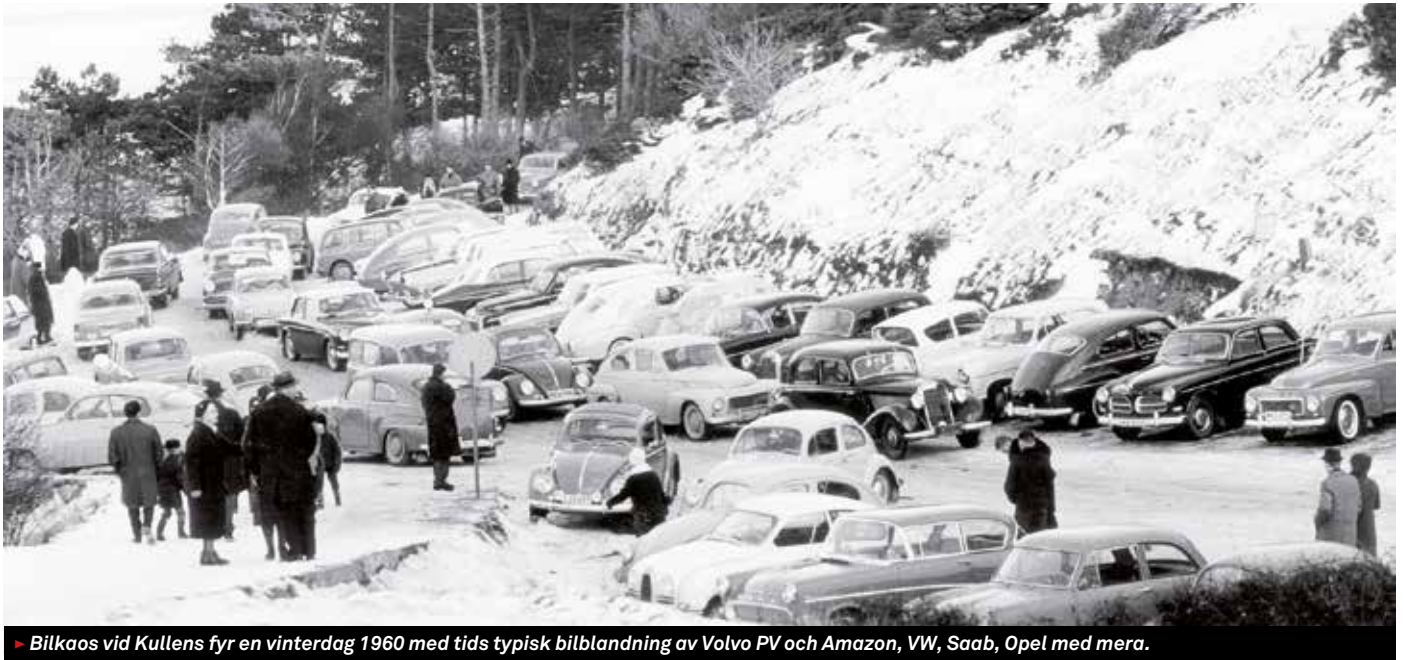
för mig nytt begrepp, ”vehikulogin”, alltså läran om fordonen/åkdonen. Ranby vill ”tydliggöra sambanden mellan åkdonen, precisera deras olika särarter och tolka dem i termer av kontinuitet och modernitet”. Syfte nummer tre är också mycket omfattande: ”att presentera nya perspektiv och skapa fördjupad förståelse för den industrialiserade landsbygdens landskap, kulturmiljöer, landskapsupplevelse, design och visuella kultur.” Målet är att vi ska lära oss förstå de landskapsmiljöer vi möter i dag för att bättre kunna hantera dessa kulturmiljöer i framtiden. Ett fjärde syfte är att föra in ett utökad inslag av idéhistoriska, konst- och litteraturvetenskapliga ansatser i kulturmiljöforskningen. Detta innebär att en stor mängd källor från kartor, konst, bild och litteratur används mycket flitigt. Det femte och sista syftet är mera prosaiskt: att skapa ett fördjupat underlag för regional och kommunal samhällsplanering.

De metoder som använts är många och källmaterialet är mycket stort och vittförgrenat. I en nästan skrämmande omfattande referenslista redovisas det enorma material som Ranby använt för att uppfylla sina syften och svara på de många forskningsfrågorna. Bara förteckningen över arkiv och museer som bidragit med material skulle räcka till flera doktorsav-

”Den är nog ingen kioskvältare, men det är klart, skulle man kasta boken mot en kiosk, skulle kiosken förmodligen välta.”

handlingar i historia. Materialet från elektroniska resurser är inte mindre omfattande. Dessutom är listan på ”periodica” (dags- och veckotidningar), film (38 titlar), fotografier, kartmaterial och tv samt inte minst den skönlitteratur som använts, helt enkelt vansinnigt imponerande. Henrik Ranby verkar till synes ha gått igenom allt som finns i fråga om primär- och sekundärkällor.

DET FINNS INTE plats för en systematisk genomgång av hur källor och litteratur använts, inte heller kan jag påstå att jag har tillräcklig kunskap för en sådan uppgift. Men två saker framstår tydligt. För det första har Ranby, antagligen beroende på den väldiga omfattningen av materialet, en tendens att bara redovisa allting rakt upp



► Bilkaos vid Kullens fyr en vinterdag 1960 med tids typisk bilblandning av Volvo PV och Amazon, VW, Saab, Opel med mera.

och ner. Som läsare saknar man en mera konsekvent diskussion om källvärdering och källanvändande. Vilka källor passar och kan verkligen ge svar på de frågor som ställs? Denna sorts frågor saknas inte, men döljs under mängden av information som i ärlighetens namn blir en aning jämntjock. Det sistnämnda för in på den andra kommentaren runt hanteringen av källor och litteratur. I en – i och för sig vällovlig – ambition att redovisa och kartlägga, blir texten i långa stycken i själva verket mera lik en excerptsamling. Läsaren får sig till livs alltför många, och ofta extremt långa, citat och utdrag ur både kommunala protokoll och skönlitteratur. Detta följer antagligen av undersökningens första syfte att dokumentera och sammanställa kunskap om kommunikationsmiljöer och transport-system på Kullahalvön. Det antikvariska, bevarande och kartläggande blir för den allmänintresserade läsaren ibland en belastning, eftersom framställningen ganska ofta drunknar i detaljer och redogörelser för alla upptänkliga spår och redovisande av läsefrukter.

Jag, som själv forskat en aning om vägbyggnation och landsvägstrafik, kan ibland sakna en del referenser och ämnesområden som kanske borde tagits med i framställningen. Var är den enskilda vägens historia till exempel? Men detta är anmärkningar på marginalen, speciellt med tanke på det väldiga material som Ranby faktiskt gått igenom.

I STÄLLET ÄR det tre mera principiella aspekter som jag vill avsluta med. Den första gäller, föga förvånande med tanke på det hittills anförda, bokens omfång när det gäller kronologi (fortiden till 1970-tal),

de vitt skilda forskningsområden som ska täckas in och den rent fysiska textmassan. På samma gång som jag blir djupt imponerad av Henrik Ranbys arbetsinsats, kan jag inte låta bli att kritisera författaren för hans oförmåga att sovra och sortera. Uttrycket "kill your darlings" är inget för denne forskare. Man får intrycket att Ranby velat vända på varje sten och följt varje impuls till ytterligare en delundersökning. Nu kan man med fog hävda att de delar som utgör vad jag tidigare kallade en samling excerpts och noggranna kartläggningar (till exempel bensinstationerna i Kullabygden, redovisning av bilmodeller och ägare, stationsbyggnader längs Höganäs–Mölle järnväg) kan visa sig vara väl så nyttiga. För den som vill forska vidare har författaren gjort en massa grovarbete i arkiven och dammsugit allt som finns mellan pärmarna i skönlitteraturen. Men likväl tyngs hans egen bok av dessa långa redovisningar. Det antikvariska och bevarande tar udden av analysen bara genom sitt omfång.

Den andra aspekten gäller bokens fokus på lokalhistoria, om relationer mellan kommunikationer, kulturmiljö och landskapssyn med huvudexempel från Kullahalvön, Skåne. Jag upplever att det finns en spänning mellan flera av bokens mera generella syftesformuleringar och forskningsfrågor och Kullahalvön som studieobjekt. Detta gäller speciellt de teknikhistoriska avsnitten gällande fordonen – åkdonen. Genomgången av de generella dragen i teknikutvecklingen får stå i skuggan av den lokalhistoriska redovisningen av åkdonens förekomst just i denna del av Skåne. Det blir inte tillräckligt intressant för andra än de med specialintressen

i Kullabygden. Detsamma gäller till viss del redovisningen av arkitektur och design av stationshus och bensinstationer. Framställningen stannar upp i redovisningen och uppräknigen av lokala förhållanden.

För det tredje, och avslutningsvis, vill jag beröra "blicken", den som finns i huvudtiteln: *Åkdon, blick och landskap*. Relationen mellan fordonsutveckling och landskapssyn är riktigt intressant. Även om denna analys till viss dels kommer i skymundan av allt annat redovisat material, är detta nog bokens starkaste bidrag. Här kommer Ranbys bakgrund som konstvetare kombinerat med hans starka intresse för vehikulogin till sin fulla rätt. Hans diskussioner om kommunikationernas betydelse för kulturmiljön och den förändrade landskapssyn som kommer till uttryck i transportslagens utveckling, kommer säkerligen att ge inspiration till vidare forskning och fortsatta samtal. Det är inte primärt mitt eget område, men som intresserad av fordon och infrastruktur finner jag denna aspekt mycket spännande. Det är svårt att avgöra vad de historiska aktörerna egentligen "såg" och hur deras blick på landskapet, deras landskapsupplevelse, den visuella kulturen, förändrades av teknikutvecklingen. Detta medger Henrik Ranby, men han lyckas ändå utvinna mycket spännande både ur kvarlämnade fysiska artefakter (spår, byggnader, åkdon) och från en närmast ofattbar kännedom om skönlitterära skildringar av resor med allehanda åkdon genom historien.

► Pär Blomkvist är fil. dr historia och docent i industriell dynamik och arbetar som lektor vid Mälardalens högskola.

Maja Bondestam

**Människans metamorfos
– Ålder och den mognande
kroppens politik, 1580–1850**

NYA DOXA | 429 S. | ISBN 9789157806253

BEGREPPET VUXEN HAR EN SNÅRIG HISTORIA

Recensent **Cecilia Rosengren**

SYFTET MED Maja Bondestams ambitiösa studie är att spåra den genomgripande förändring i synen på vuxenhet som den moderna tiden förde med sig. Utifrån olika perspektiv problematiserar hon vuxenheten genom närläsningar av ett rikt och skiftande material. Att följa Bondestams vindlande spår handlar i mångt och mycket om att få syn på sig egen ålder och moderna vuxenidentitet.

HISTORIA

VAR ÄR DE vuxna i rummet frågade Ulf Kristersson när han installerades som moderat partiledare år 2017. Åtskilliga har undrat över dessa vuxna. Vilka åsyftades? Att ordet "vuxen" låg i tiden avslöjar en snabb sökning i Kungliga Bibliotekets databas över digitaliserade svenska dagstidningar: antalet träffar år 2012 är knappt 3000, men år 2015 användes ordet ungefär 40 000 gånger. Och på den nivå ligger "vuxen" fortfarande i den mediala offentlighet som dagstidningarna utgör. Det är något med vuxenheten som oroar. Man kan anta att Kristersson förmodligen avsåg ett antal föredömliga kvaliteter oavsett ålder när han önskade fler vuxna, men säkert inte de asylsökande individer som Migrationsverket genom medicinsk åldersbestämning bedömer vara 18 år och därför juridiskt sett också vuxna i Sverige. Sedan 1974 är myndighetsåldern enligt svensk lag just 18 år, inget annat, och rättslig handlingsförmåga förväntas av var och en som passerat

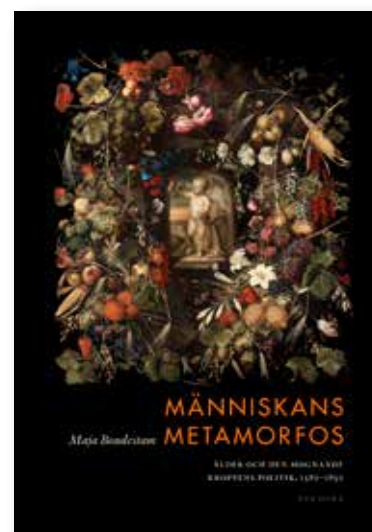
åldersstrecket. Paradoxalt nog är dagens arbetsföra vuxna samtidigt uppmanade att se sin vuxenhet i termer av ett ständigt vuxenblivande. Arbetsförmedlingen och andra myndigheter uppmanar oss att vara inställda på "ett livslångt lärande", så att vi kan förbli attraktiva på en arbetsmarknad där kompetenskraven ständigt förändras. Så när är man vuxen? Vad innebär det att vara vuxen? Vem avgör vem som är vuxen? Är innebörden i att vara vuxen under omförhandling? Hur kan man förklara vuxenheten i relation till de kulturhistoriskt mångbottnade kopplingarna mellan ålder och politik, kropp och makt?

I sin ambitiösa studie *Människans metamorfos. Ålder och den mognande kroppens politik, 1580–1850* tar sig idéhistorikern Maja Bondestam an sådana frågor. Fokus ligger nu inte på dagens situation, utan som boktiteln avslöjar i stället med skärpan inställd långt tillbaka i historien. Med det långa tidsperspektivet från tidigmodern till modern tid skapas dock en resonansbotten för vårt tids svängningar i synen på ålder, mognad och växande. Vuxen var inte detsamma under tidigt 1600-tal som under 1800-talet eller i dag. Syftet med boken är att spåra innebörden i den genomgripande förändring i synen på vuxenhet som den moderna tiden förde med sig. Genom att undersöka vuxenhetens modernisering hoppas författaren också kunna besvara frågor om makt, förutsättningar för politisk handling och förändrade sociala relationer i en bredare bemärkelse. Det är bokens viktigaste uppgift, eftersom "myndigheter, privilegier, patriarkala relationer, emancipation, framtidsutsikter, självbestämmande, agens, rörelse, förändring, kön, stånd, klass, revolution och demokrati har, menar jag, utmejslats, förhandlats och fått legitimitet i relation till ålder".

I dialog med tidigare kulturhistorisk forskning, inte minst svensk idéhistorisk tradition, argumenterar Bondestam för att representationer av ålder, växande och mognad är politiska i sig och uttryck för ideologier. Hon ansluter sig till synen på sekelskiftet 1800 som ett slags brytpunkt för modernitetens genombrott, i termer av framtidorientering och emancipation. I mångt och mycket bekräftar hennes undersökning idén om denna period i historien som en övergångstid, eller *Sattelzeit* som den tyske begreppshistorikern Reinhart Koselleck kallade den. Han är för övrigt en tänkare som Bondestam hämtar inspiration från, även om hans teoretiska program inte följs i detalj. Hon menar att begreppet vuxen skulle ha kunnat kvala in som ett historiskt omtvistat grundbegrepp, men väljer hellre att se vuxen i termer av språkbruk.

Språkbruket är, menar Bondestam, inte

en sekundär effekt av ett socialt sammanhang, utan en fundamental del av detta. Språket formar identiteter, makt, relationer och verklighet. Därför blir hennes metodologiska val något som fjärrmar henne från mer sociologiskt orienterade studier som till exempel Philippe Ariès undersökningar av barndomens historia. Bondestam har medvetet valt att dröja kvar "i de historiska källornas formuleringar,



i stället för att direkt försöka översätta främmande termer till modern svenska". Det resulterar i en språkbruks historia med stor känslighet inför de enskilda ordens semantiska och historiska kontext. För det mest fungerar det bra. Läsaren ges en insikt i det tidliga djupet och det främmande som på något sätt fortfarande är verksamt i sin historiska närvaro. Det är roligt och lärorikt.

Men för den som inte snabbt fattar och minns vad övermage, timlig, otidig, bekväm, full man, mognande man, oförvandlig, varm eller nim betyder kan texten ibland förvirra. "Full man" skulle till exempel med fördel ha kunnat kursiveras. Jag förstår ju att det betyder vuxen i någon bemärkelse, men textställena om de fulla männen blir litet komiska. Att män beskrivs som varma är begripligt om man har humoralpatologin klar för sig, men hade kanske behövt kommenteras tydligare. På det hela taget gillar jag dock Bondestams sätt att följa språket nära, och att som läsare få komma i kontakt med svenska ord som var vanliga förr, men nu svårligen förstås, som övermage: "ett föräldralöst barn eller en gammal bräcklig människa som underhölls av fattigvården [...] tillsammans med barn över 7 år, vett-

villingar och personer utan egendom kallades även kvinnor i lagstiftningen före 1800-talet för övermagar”.

BOKEN HANDLAR DOCK inte om övermagar. Mycket forskning har redan, skriver Bondestam, ägnats dessa marginaliserade personer och grupper. Hennes bidrag är i stället att relativisera och historisera den kropp som vi vant oss vid att betrakta som historiens subjekt – den vuxne, myndige och mogne mannen. Sju nedslag i svensk historia görs, kronologiskt placerade i varsitt kapitel. Utifrån olika perspektiv problematiseras vuxenheten genom när läsningen av ordböcker, furstespeglar, juridiska handböcker, medicinsk litteratur, föreläsningar, levnadsteckningar, hälsoböcker. Det är ett mycket rikt och fascinerande material och stundtals invecklat. Jag saknar ett index, eller personregister, som hade kunnat göra boken lättare att orientera sig i.

Det första exemplet beskriver reflektioner om ålder och den mognande kroppens politik i slutet av 1500-talet. I Per Brahes *Oeconomia eller Hussholdzbook för ungt adelsfolk* framgår att vuxen är den som kan visa upp den typ av duglighet och vett som förväntas av en adlig familjefar och hushållsföreståndare. Här är åldern en ändamålsenlig och rörlig kategori, ett resultat av fostran, erfarenheter, förkovran, bildning, resor och umgänge. Vid vilken ålder vuxenheten inträdde varierade, vanligast någon gång mellan tolv och tjugo års ålder. En fullvuxen person var den som hade nått sitt ändamål. Den aristoteliska tankegången är tydlig, ändå nämner Bondestam inte Aristoteles. Kanske är hans namn för uppenbart i sammanhanget? Intressanta noteringar är att själva ordet vuxen endast förekommer som adjektiv i Brahes bok, och att det inte går att urskilja en föreställning om de vuxna som en enhetlig grupp i samhället. Även om herrar, fruar och myndigt folk tilltalas så är adressaten en konkret individ, som är mottaglig för omvärldens förändrande kraft.

Forsius livsspegel *Speculum vitae humanae* får representera 1600-talets mer dystraton. Det är den kristna människans korta stund på jorden som beskrivs. Vad är den mot evigheten? Alla människor vandrade samma väg – pilt, yngling, full man, gubbe, infirmus – uppför livets trappa och sedan nedför. Bondestam tolkar Forsius vuxenhet, eller mognad, som ett sätt att infoga sig i den gudomliga ordningens tydliga livsfaser och förmågan att ta vara på den lilla tid som finns tillbuds för att lära sig om själens helande. För 1600-talets människor vävdes så domedagens närhet och hela historiens skröplighet samman med det individuella åldrandet, men det gällde

att rädda så många själar som möjligt från evig fördömmelse.

Under 1700-talet vänds blicken åter mot den växande individen. Bondestam studerar i de följande kapitlen såväl juridiska som medicinska dokument för att komma åt idén om myndighet. I diskussionen om lägsta ålder för äktenskap vägde kronologisk ålder lätt. Det handlade mer om kroppslig och själslig mognad. När läsningen visar att den tidigmoderna perioden var betydligt mer flexibel avseende mognadsbestämningar än vad forskningen tidigare gjort gällande. Laga ålder för äktenskap mättes efter förmåga, och var

”Det resulterar i en språkbrukshistoria med stor känslighet inför de enskilda ordens semantiska och historiska kontext. För det mest fungerar det bra. Läsaren ges en insikt i det tidsliga djupet och detfrämmande som på något sätt fortfarande är verksamt i sin historiska närvaro.”

man förmögen att råda över sig själv och sin egendom, var man myndig. Det är här de övermaga individerna kommer in, alla de som aldrig kunde nå den vuxnes mognad – kvinnor, skröplingar, fattiga...

Naturrettens genombrott gjorde att myndighet kan uppfattas som något mer abstrakt och för alla män lika. I frihetstidens Sverige gör man så rent hus med övermagar och mogade män (inte kvinnor) – från 1721 är myndighetsålderns lagstadgad till 21 år; 1734 års lag föreskriver för första gången lägsta ålder för äktenskap, 21 år för män och 15 år för kvinnor. Bondestam drar slutsatsen att dessa beslut ingår en rörelse från ett mer konkret vuxenbegrepp till ett mer abstrakt; i princip krävs inga mognadsprov längre för att inträda i de vuxnas värld. Denna förändring var på många sätt frigörande för den enskilde, men samtidigt innebar den att staten genom lagstiftning och byråkrati erhöll ett starkare grepp om just individen, och att vuxenheten i staten normerades på ett mindre dynamiskt sätt än i det tidigmoderna Sverige. Bondestams läsningar hämtar stöd i Michel Foucaults beskrivning av biopolitiken som det moderna samhällets

funktionssätt, friheten beledsagas av övervakning och kontroll in på livet. Den nya mer abstrakta vuxenheten visade dock på en frihet som fler kunde göra anspråk på, vilket skapade en grogrund för politisk mobilisering och utrymme för individer som tidigare aldrig skulle getts möjlighet att betraktas som vuxna. Vuxenheten fanns liksom slumrande i oss alla, något som Immanuel Kant fängade i sin berömda uppmaning 1784: Ha mod att lämna din självpålagda omyndighet! Denna aspekt av vuxenbegreppets modernisering belyser Bondestam med berättelsen om torparsonen Johan Schierland som föddes utan armar och ben, men likväl lyckades ta sig fram och upp i livet.

I DEN MEDICINSKA 1700-talslitteratur som Bondestam sedan studerar framträder ett biologiskt vuxenbegrepp som kunde omfatta både män och kvinnor. Linné menade att både män och kvinnor kunde vara manliga, eller manbara, i termer av fertilitet och för släktets fortlevnad. Puberteten var avgörande för förvandlingen från barn till vuxen. Idén om en könsöverskridande manlighet fick inget fäste, i stället blev mannen ensam bärare av det manliga och den vuxnes attribut, med friskt skägg och grov röst. Bondestam ser i språkbruket att ordet vuxen nu, vid sekelskiftet 1800, har ersatt det mer kvalitativa uttrycket ”manlig ålder”. Den nya befolkningsstatistiken, som räknade med ett operersonligt vuxenbegrepp som var mer förutsägbart, universellt giltigt och tydligare reglerat än den tidigmoderna lokalt förhandlade åldern, förstärkte vuxenhetens genuskodning. Att kunna tala om ålder som en tom abstraktion blev politiskt viktigt för att det öppnade för tankar om generell representation och utbytbart, som också innebar att var och en blev vuxen på sitt vis. En sådan frihet var för många svår att acceptera, vilket framgår av de olika normaliserande logiker för vuxet beteende som Bondestam ser utvecklas under 1800-talet.

En lärdom man kan dra efter att ha läst ut *Människans metamorfos* är att historien är mer komplicerad än man tror. Begreppet vuxen, som på en nivå verkar enkelt, visar sig vara en snårig historia med invecklat språkbruk i rörelse inom politiska, juridiska och medicinska diskurser. Att följa med i Bondestams vindlande spår är fascinerande; i mångt och mycket handlar det om att få syn på ens egen ålder och moderna vuxenidentitet. Det är en tanke som slå mig, mitt i det som Linné kallar lövfällningens tid, eller var det slasktiden?

Det våras för Rachel Carson

av David Larsson Heidenblad

KLASSIKERN



RACHEL CARSONS BOK *Tyst vår* anses ha banat väg för den moderna miljörelsen. Kopplingarna till vår tids folkliga mobilisering och gröna vändning finns förvisso där men är inte alldeles uppenbara. Där Carson och hennes generation av experter oroade sig för förgiftningen av människans totala miljö centre-ras dagens debatter kring hela människosläktets framtid. Icke desto mindre är det glädjande att Carsons på sin tid banbrytande bok görs tillgänglig för en ny generation svenska läsare.

MIN BOKHYLLA FINNS det gott om nötta och tummade miljöböcker från 1960- och 1970-talet. De flesta är utgivna i pocketformat och har dramatiska titlar som *Till dem som vill överleva* och *Gränser för vår tillvaro*. Några av böckerna, som Hans Palmstiernas *Plundring, svält, förgiftning* och Gösta Ehrenswards *Före – efter, en diagnos*, trycktes på sin tid i massupplagor och översattes till många språk. Om ni själva, eller era föräldrar, har någon av dem i bokhyllan är det alltså inte så konstigt. Detta var böcker som en gång i tiden satte stora avtryck i samhällsdebatten och grep djupt in i människors liv. För de moderna miljörelsernas framväxt var böckerna helt centrala. I dag är de så gott som bortglömda allihop. De läses endast av miljöhistoriker som jag.

Men det finns ett lysande undantag: Rachel Carsons *Silent Spring*. Boken gavs ut i september 1962 och vållade enorm debatt i USA om användningen av kemiska bekämpningsmedel, särskilt DDT. Boken översattes raskt till svenska som *Tyst vår*. I mars 1963 gavs den ut på Tidens förlag och nya upplagor trycktes 1966, 1969, 1970 och 1979. Därefter har svenska läsare fått hålla till godo med begagnade exemplar och engelska nytgåvor.

Detta har nu ändrats genom Volantes beslut att publicera en stilrent formgiven klassikerutgåva som rakt av återger Roland Adlerberths originalöversättning från 1963. Det är ett öde som är få fackböcker från tidigt 1960-tal förunnat, men alls inte oförtjänt. *Tyst vår* har litterära kvaliteter och dess civilisationskritiska grundbudskap är inte mindre aktuellt i dag.

Carsons bok har med tiden fått en stark symbolisk plats i det allmänna historiemedvetandet. Det finns i dag en utbredd uppfattning om att *Tyst vår* och debatten kring den gav upphov till de moderna miljörelserna. Riktigt så enkelt är det dock inte. I själva verket finns det ganska stora skillnader mellan debattvägarna som rasade i början på 1960-talet och den gröna vändning som skedde åren kring 1970. Vid den första tidpunkten var det experter, vetenskapsmän, myndighetspersoner och industriföreträdare som debatterade med varandra. De sökte inte mobilisera allmänheten eller bilda nya politiska organisationer, inte heller var det i allmänhet tal om att mänsklighetens överlevnad var hotad. Det var vilda fåglar, som den amerikanska vita havsörnen, som oron i första hand kretsade kring, inte kommande generationer av människosläktet.

Carson själv inskräppte förvisso i *Tyst vår* att "förgiftningen av människans totala miljö" kunde visa sig lika ödesdiger för mänskligheten som ett fullskaligt kärnvapenkrig. Hon vände sig mot att de kemiska bekämpningsmedlen gick under namnet "pesticider", som om det bara var skadeinsekter som drabbades av dem. Carson ansåg att "biocider" var en bättre beteckning, eftersom medlen utgjorde en fara för allt levande. Hon varnade för att människor kunde drabbas av cancer och att arvsanlagen kunde rubbas. Bokens poetiska titel anspelade på en skrämmande framtid då våren ankom, men ingen fågelsång hördes. Om så skedde var det "inga häxkonster, inga fiendeaktioner" som var orsaken. Nej, människorna skulle endast ha sig själva att skylla. Den art som gjorde sig till herre över naturen och rubbades dess balans gjorde så på egen risk.

FRÅN DAGENS UTBLICKSPUNKT kan det tyckas självklart att Rachel Carsons vetenskapliga varningsrop slog an och bidrog till att skapa förändring. Hotet var reellt och DDT kom senare att förbjudas. Men de flesta debatt- och varningsskrifter – då som nu – går betydligt mer blygsamma öden till mötes. Människors uppmärksamhet är en begränsad resurs och dessutom är den i regel kortvarig. Så hur gick det då till när *Tyst vår* lyckades tränga igenom bruset? Och vad var det som gjorde att just Rachel Carsons budskap fick fäste?

För att besvara dessa frågor behöver vi till en början gå tillbaka till 1951. Detta år fick Carson sitt stora genombrott som författare med boken *The Sea Around Us* (översatt samma år till svenska med titeln *Havet*). Hennes detaljrika skildring av livet under havsytan skildrade de senaste vetenskapliga rönen i en finstämd språkdräkt. Boken vann prestigefulla priser och blev en internationell bästsäljare. För Rachel Carson innebar framgången ekonomiskt oberoende och en möjlighet att satsa helhjärtat på sitt författarskap. Under 1950-talets andra hälft inledde hon det mångåriga forsknings- och skrivarbete som ledde fram till *Tyst vår*.

Rachel Carson var utbildad marinbiolog och hade som ung närt forskarambitioner. Hon kom dock aldrig att slå in på den akademiska banan, utan gjorde i stället karriär inom det amerikanska fiskeriverket. Där arbetade hon nära både naturen och forskare och upparbetade ett stort vetenskapligt kontaktnät. Detta konsulterades under arbetet med *Tyst vår* för att kontrollera faktauppgifter, få tillgång till de senaste studierna och säkra bokens vetenskapliga vederhäftighet. Carson var väl medveten om att hennes budskap hotade mäktiga ekonomiska intressen. Dessutom riktade hon skarp kritik mot delar av vetenskapen, särskilt den moderna kemien, som

inte tog ekologisk hänsyn, utan allierade sig med näringsliv och industri. Hon var alltså förberedd på kontroverser och angelägen om att nå ut brett. Men hur skulle hon gå tillväga?

På denna punkt finns en intressant strategisk mediehistoria som avtecknats av Gary Kroll (se "The 'Silent Springs' of Rachel Carson: Mass media and the origins of modern environmentalism", *Public Understanding of Science* 10:4, 2001). Hans forskning visar hur Carson, i samarbete med sin litterära agent, på ett skickligt sätt beredde vägen för *Tyst vårs* remarkabla genomslag.

”Carson var väl medveten om att hennes budskap hotade mäktiga ekonomiska intressen.”

Kroll menar rentav att det i själva verket rörde sig om flera olika "Silent Springs" som var medvetet anpassade till olika publikter. Först ut, sommaren 1962, var en tredelad serie i *The New Yorker*. Magasinet hade vid denna tid en upplaga på närmare en halv miljon och vände sig till en urban, välutbildad och köpstark läsekrets. Carsons text publicerades här jämte reklam för alkohol, musik, mode, restauranter och flygbolag.

Eftersom utrymmet i *The New Yorker* var begränsat kortades manuset ned med omkring en fjärdedel. Dessutom strukturerades texten om så att de olika kapitlen kom i en ny ordning. Det mest sensationella kapitlet, nummer 11 i boken, som handlar om hur myndigheter fastställde godtyckliga gränsvärden för olika livsmedel placerades medvetet sist i serien. Detta är symptomatiskt för *New Yorker*-versionen, och Krolls jämförande analys visar att just hoten mot läsarnas egen hälsa där ställdes i förgrunden. Däremot togs många avsnitt om faror för det vilda djurlivet bort. Slutligen ingick inte Carsons kraftfulla konklusion, "Den andra vägen", i vilken hon – tydligare än någon annanstans i boken – ramar in problematiken som ett val mellan biologi och kemi. Därigenom blev versionen i *The New Yorker* mindre hotfull för forskarsamhället i stort. Sommaren 1962 vållade Carsons texter heller inte någon debatt. Däremot upprättade hon en förtroendefull relation med en kulturellt och politiskt inflytelserik läsekrets och mötte stor uppskattning från konsumentupplysningsorganisationer, som erbjöd sig att köpa in och distribuera betydande upplagor.

När boken så lanserades hösten 1962 sökte

Carson nya publiker. Särskilt var hon angelägen om att nå människor i förorter och mindre städer. Till skillnad från New York-borna levde dessa närmare naturen och bokens inledning – ”En saga för morgondagen” – utspelar sig just på en sådan plats. Carson skriver där om en liten stad ”i hjärtat av Amerika där allt levande tycktes leva i harmoni med sina omgivningar”. Staden var berömd för sitt rika fågelliv och goda fiske. Så hade det varit ända sedan de första nybyggarna kom dit. ”Men en dag började en underlig farsot sprida sig över området och ingenting var längre som förr.” Carson skildrar effektivt hur småstadsidyllen övergår i en mardröm: den tysta våren.

” Mellan Rachel Carsons *Tyst vår*, miljöfrågornas genombrott i Sverige hösten 1967 och FN:s första miljökonferens 1972 finns alltså direkta historiska kopplingar.”

Men ännu viktigare än innehållet var sättet som Carsons bok distribuerades på. Förlaget lyckades nämligen få boken utsedd till månadens bok i ”Book of the Month Club”. Medlemmarna av denna nationella bokklubb bodde huvudsakligen på mindre orter utan tillgång till välsorterade boklädor. Under 1962 såldes över 150 000 exemplar av *Tyst vår* på detta sätt, vilket kan jämföras med de drygt 100 000 exemplar som under samma period såldes i bokhandeln. Carson själv glädde sig åt att boken därigenom skulle spridas till ”bondgårdar och byar över hela landet som inte vet hur en bokaffär ser ut – än mindre *The New Yorker*”.

Parallellt med att försäljningen av *Tyst vår* började ta fart drog den polariserade debatten kring biocider i gång. På ena sidan stod biologer och naturskyddsintressen, på den andra kemister och industrin. Det politiska intresset tog också fart och president John F. Kennedy tillsatte en vetenskaplig kommission för att bringa klarhet. I maj 1963 lades en rapport fram som pekade på både förtjänsterna och farorna med kemiska bekämpningsmedel. Kommissionen bekräftade att det rådande kunskapsläget var otillräckligt och att det rådde osäkerhet kring vilka oförutsedda konsekvenser som fortsatt användande kunde ge upphov till. Rachel Carsons varningar kom därmed att sanktioneras från högre ort. De kunde inte längre viftas bort som överdrivna.

Våren 1963 kom Carson också att få sitt verkligt stora mediala genombrott. Det skedde genom att hon i början av april medverkade i programmet ”CBS Reports”. Det var ett seriöst samhällsmagasin som skapats för att bygga upp förtroendet för det unga tv-mediet, vilket hade skadats efter att avslöjanden gjorts om riggade frågeprogram. I programmet skulle båda sidor få komma till tals och Rachel Carson – som vid denna tid själv hade drabbats av cancer – ställdes mot kemisten Robert White-Stevens som arbetade för American Cyanamid. Kontrasten dem emellan var skarp. Carson manade till ekologisk försiktighet. Stevens hävdade att människan genom vetenskapen nu förmådde kontrollera naturen. Därtill hade programmet fått oväntad publicitet genom att ett antal stora företag dragit tillbaka sin reklam, eftersom de inte ville förknippas med programinnehållet. Konflikten mellan högmodig vetenskap och varsam icke-vetenskap, profit och hälsa kunde knappast bli tydligare. Betydelsen av tv-programmet, som beräknas ha setts av mellan 10 och 15 miljoner amerikaner, är svår att överskatta. Rachel Carson var på god väg att bli en kulturell symbol. Året därpå dog hon i cancer.

VID DENNA TIDPUNKT var mycket i rörelse. En serie kedjereaktioner hade inletts som kom att medföra miljöfrågornas verkligt stora genombrott – och de moderna miljörörelsernas födelse – åren omkring 1970. I denna historia spelar den svenska utvecklingen en viktig roll. För i kölvattnet av *Tyst vår* kom också svenska vetenskapsmän, politiker och naturskyddsintressen att engagera sig i frågan om biocider. Debatten var även här polariserad, men en sak kunde man enas om: behovet av mer forskning på området. Sverige var i början på 1960-talet ett rikt land och stora förhoppningar knöts till naturvetenskaplig forskning. År 1962 hade Forskningsberedningen inrättats. Där samlades under ledning av statsminister Tage Erlander landets ledande professorer återkommande för att diskutera hur forskning kunde främja samhällsutvecklingen. Steget från att debattera biocider till att tillsätta en stor statlig utredning var kort.

1964 års naturresurskommitté fick i uppdrag att kartlägga miljöproblemen i Sverige och vilken vetenskaplig kunskap som förelåg. I anslutning till detta kom en rad banbrytande projekt att sjösättas, inte minst rörande kvicksilverförgiftning. Det var också inom ramarna för detta arbete som markkemisten Svante Odén upptäckte miljöfaran surt regn. Hösten 1967 publicerade han sina resultat för första gången, då inte i en vetenskaplig artikel utan på *Dagens Nyheter*s kultursida i artikelserien ”Miljö för framtiden”. I princip samtidigt kom den inledningsvis näm-



► Den amerikanske reportern Eric Sevareid intervjuar Rachel Carson för ett avsnitt av CBS Reports 1963.

de kemisten Hans Palmstierna ut med boken *Plundring, svält, förgiftning*. I november kom naturresurskommitténs betänkande och i december gav en annan grupp ledande forskare ut debattboken *Människans villkor – En bok av vetenskapsmän för politiker*. Sammantaget ledde denna febrila aktivitet från forskarsamhällets sida – i nära samarbete med ledande massmedier – till miljöfrågornas stora genombrott i Sverige. På andra sidan Atlanten tog en grupp svenska diplomater initiativ till förslaget att FN i början på 1970-talet borde anordna en stor internationell konferens på temat. Så blev också fallet. Under två varma juniveckor 1972 anordnades Stockholmskonferensen om den mänskliga miljön.

MELLAN RACHEL CARSONS *Tyst vår*, miljöfrågornas genombrott i Sverige hösten 1967 och FN:s första miljökonferens 1972 finns alltså direkta historiska kopplingar. Men var och när kommer de moderna miljörörelserna in i bilden? Om vi med detta menar bredare sociala gräsrotsrörelser som verkade för att förhindra en global miljökris så är det först mot slutet av 1960-talet som dessa börjar ta form. Etablerade naturskyddsorganisationer, som Svenska Naturskyddsföreningen och Fältbiologerna kom då att agera och argumentera på nya sätt. Därutöver bildades nya internationella organisationer som Greenpeace, Jordens Vänner och WWF. Vid denna tidpunkt började också ordet miljö få en ny betydelse och ställning. Symp-

tomatiskt är att Svenska Naturvårdsverket, den första myndighet i världen av sitt slag, inrättades sommaren 1967. Redan då fördes en debatt om att det borde ha hetat Miljövårdsverket. Hade det inrättats några år senare hade det nog blivit så.

Den gröna vändningen åren kring 1970 kom att följas av den gröna vägen och det organiserade kärnkraftsmotståndet. Från politiskt och ideologiskt håll pågick en stundtals ganska rörig kamp om var miljöfrågorna egentligen hörde hemma. De äldre naturskyddsföreningarna hade dominerats av konservativa, de stora vetenskapliga satsningarna på 1960-talet bars upp av socialdemokratin, på 1970-talet skördade Centern och dess ungdomsförbund stora framgångar och mitt i allt detta utövade 68-vänstern ett starkt inflytande. I denna mylla höjdes röster för att miljöfrågorna utgjorde en helt ny dimension i politiken, en som satte den traditionella höger-vänsterskalan ur spel. Ur detta föddes Die Grünen i Tyskland och senare Miljöpartiet i Sverige. Rachel Carsons *Tyst vår* kom onekligen att få efterverkningar. Det är glädjande att den nu kan nå en ny generation svenska läsare.

► David Larsson Heidenblad är docent i historia och biträdande föreståndare för Centrum för kunskapshistoria vid Lunds universitet. Aktuell med boken *Den gröna vändningen – En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Nordic Academic Press, 2021).

FA SAKER ÄR så manligt kodade som konsten att uppfinna. I populärkulturens värld förklaras den tekniska utvecklingen nästan undantagslöst med individuell, manlig snällrikhet. Kalle Anka har sin Oppfinnar-Jocke. I Bamse kläcker Skalman idéerna. Q fixar prylarna åt James Bond. Och så kan vi fortsätta. Även uppfinningarnas historia är såsom den vanligen berättas solitt manlig. Vi får lära oss att de så kallade snilleindustrierna lade grunden för Sveriges ekonomiska välstånd. Utan Gustaf de Laval inget Separator, utan Jonas Wenström inget Asea, utan Sven Wingquist inget SKF. Och så vidare.

Den låga andelen kvinnliga ingenjörer (cirka en femtedel i Sverige) och den manligt dominerade it-branschen spår på föreställningen om att teknik och kvinnor står i ett motsatsförhållande till varandra. Så hävdade Googleingenjören James Damore 2017 i ett internt pm att kvinnor inte passade i it-branschen. Programmering var emot den kvinnliga naturen. När hans pm blev allmänt känt blev ilskan stor och Damore fick sparken. Men innerst inne misstänkte nog många att det låg en hel del i det han sade.

Här utgör nyare historiskrivning ett viktigt korrektiv. Som bland andra teknikhistorikern Ruth Oldenziel visat är teknikens maskulinisering ett modernt fenomen. I det medeltida England ansvarade kvinnor för ölbruggningen. Framställningen av mejeriprodukter var länge en exklusivt kvinnlig domän. Fortfarande vid sekelskiftet 1900 dominerades den tekniskt avancerade mejerinäringen av kvinnor. När KTH:s föregångare, Teknologiska institutet i Stockholm, inrättades 1827 var eleverna inte bara manliga. Faktum var att av de 75 först inskrivna eleverna var 34 män och 41 antingen "mamseller, fröknar eller fruar". Ironiskt nog för en belackare som Damore var även den tidiga programmeringen kvinnodominerad. Av dem som arbetade i Bletchley Park med den brittiska kodknäckarinsatsen under andra världskriget

var hela 75 procent kvinnor. Vid Forsvarets forskningsanstalt, Sveriges viktigaste forskningsmiljö under efterkrigstiden, bestod beräkningssektionen till övervägande del av kvinnor.

När uppstår då den starka kopplingen mellan män och teknik? Det enkla svaret är: när pengar och status kommer in i bilden. Det är en lång process som inleds med

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Katrine Marçal

Att uppfinna världen

– Hur historiens största feltänk satte käppar i hjulet

MONDIAL | 296 S. | ISBN 9789189061774

VISAR ATT TEKNIKEN INTE ÄR DETERMINISTISK GENOM ATT FÖRA IN KÖN I BILDEN

Recensent Per Lundin



KATRINE MARÇALS NYA bok handlar om hur idéer om manligt och kvinnligt formar vårt tänkande om teknik. De påverkar vilka maskiner vi bygger och vilken framtid vi kan föreställa oss. Att den bensindrivna bilen skulle bli den vinnande lösningen var till exempel inte alls givet. De tidiga elbilarna var tysta och bekväma, men uppfattades som feminina. Marçal är en mästertlig pedagog som visar att det går att skriva enkelt om svåra saker och hon lär oss med besked att upprätthållandet av en viss idé om manlighet och kvinnlighet har drivit den tekniska utvecklingen i en viss riktning. Men ibland förenklar hon alltför mycket.

industrialiseringen och den därmed åtföljande välståndsökningen. Det är också nu som begreppet "teknik" introduceras. Det kommer så småningom att ersätta äldre och med hantverkarklassen och skräväsändet förknippade begrepp som "hantverk", "konst", "slöjder" och "fabriker". Dessa inkluderade vitt skilda färdigheter som gruvbrytning, metallarbete, spinning och sömnad. Teknikbegreppet associeras

däremot snävt med vetenskap och det knyts också till den framväxande ingenjörspprofessionen. I synnerhet kopplas det till mäns verksamhetsområden. Gruvbrytning och metallarbete uppfattas vara teknik, men inte spinning och sömnad. De antagningskriterier som fastställs för högre teknisk utbildning utesluter kvinnor. När teknikens historia så småningom börjar skrivas bidrar den till att förstärka uppfattningen om tekniken som ett manligt monopol.

JOURNALISTEN OCH författaren Katrine Marçals nya bok *Att uppfinna världen – Hur historiens största feltänk satte käppar i hjulet* handlar om hur idéer om kön, manlighet och kvinnlighet, formar vårt tänkande om teknik. Hon menar att de är bland de envisaste föreställningar som finns. De påverkar vilka maskiner vi bygger och därmed vilken framtid vi kan föreställa oss.

Marçals argument kan tyckas självklart, men alltför ofta uppfattas tekniken som en ostoppar kraft, vilken driver historien framför sig. Vårt vardagliga språk svämmar över av teknikdeterministiska utsagor som att bilen skapade den moderna förorten, kvinnor frigjordes av tvättmaskinen och p-pillret möjliggjorde den sexuella revolutionen. Som hon skriver: "Man skulle rentav kunna få intrycket – utifrån hur vi brukar prata om saken – att det är uppfinningarna som är den aktiva deltagaren i historien och människan den passiva."

I dag är det artificiell intelligens och robotar som hotar våra jobb. Inte minst techmiljardärer, futurister och andra förstasigpåare underblåser föreställningen om den tekniska utvecklingen som oundviklig. I en brett uppmärksam studier har till exempel ekonomerna Andrew McAfee och Erik Brynjolfsson hävdade att mänskligheten befinner sig i en andra maskinålder. När den nya tekniken slår igenom i samhälle och ekonomi kommer allt att förändras. Den här gången blir det inte bara traditionella arbetarklassjobb som försvinner utan även många medelklassjobb. Mass-

arbetslösheten blir permanent. Futurister som Yuval Noah Harari ser ett tredelat samhälle framför sig: de superrika, de som sersar dem och slutligen den stora massan av arbetslösa. Den sistnämnda gruppen beskriver han som en klass av människor "utan ekonomiskt, politiskt eller ens konstnärligt värde". (Det är en kategorisering som för tankarna till äldre idégods. Rasbiologen Herman Lundborg pratade på sin tid om "de socialt odugliga" och "den mänskliga slaggen". Skillnaden ligger i att i futuristernas manifest så är det pengar och meriter som avgör om människor är "överflödiga" eller inte.)

Det kan vara svårt att värja sig emot dessa suggestivt formulerade idéer och visioner, inte minst som ekonomer, likt Stefan Fölster, påstår sig kunna förutsäga omfattningen på den framtida arbetslösheten inom olika yrkeskategorier med en närmast häpnadsväckande precision. Men, invänder Marçal, det har varit alltför enkelt att köpa berättelsen om att automatiseringen kommer att leda till massarbetslöshet. Antagandet om att maskinerna bara kommer är felställt. "Någon måste

”Därmed kan vi ’se hur tekniken formas inom våra idéer om världen, ekonomin och av oss själva’.”

betala för dem, uppfinna dem, bygga dem och sälja dem. Om robotarna kommer är det för att vi skapar dem. Och här finns alltid en politisk dimension.”

Det är huvudet på spiken. Föreställningen om tekniken som en framstormande Juggernaut är lätt att omfamna eftersom den framställer tekniken som en opolitisk kraft. Ansvar behöver inte pekats ut. Alternativ behöver inte formuleras, sökas eller övervägas. Den borgar för en anpassnings politik. Detta tänkande genomsyrar snart sagt varje samhällsområde. Hur ofta hör man till exempel inte påståenden om att "omställningen kräver"? Det kan vara vindkraft, kärnkraft, elektrifierade vägar eller något annat.

DET MARÇAL ALLTSÅ gör är att ifrågasätta den populära föreställningen om tekniken som deterministisk, genom att ta in kön i analysen. Därmed kan vi "se hur tekniken formas inom våra idéer om världen, ekonomin och av oss själva". Med hjälp av historiska och samtida exempel närmar hon sig den stora frågan, nämligen vilken värld

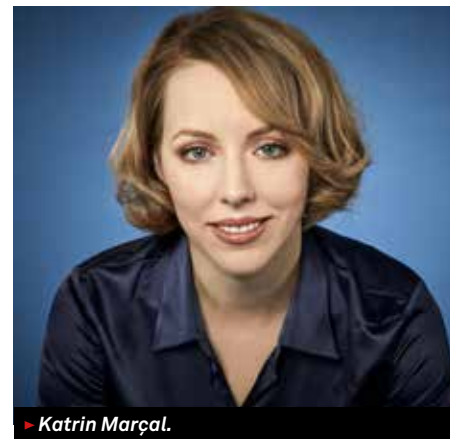
vi uppfinnar respektive inte uppfinnar.

Det är ett smart grepp. Onekligen öppnas nya dörrar om kön tas med i ekvationen. Ta en sak som transporter. Vid sekelskiftet 1900 kunde bilar drivas av antingen bensin, el eller ånga. Att den bensindrivna bilen då skulle bli den vinnande lösningen var inte alls givet. Flest fördelar hade elbilen. De tidiga elbilarna var tysta och bekväma. Handhavandet var enkelt och säkert. Till skillnad från de bullriga, smutsiga, svårstartade och farliga bensinbilarna ansågs elbilarna lämpliga för kvinnor. Marknadsföringen utformades därefter. Elbilens förment kvinnliga image skrämde dock bort många manliga köpare. I förklaringen av varför bensinbilen trots sina uppenbara nackdelar blev den dominerande tekniken är feminiseringen av elbilen en viktig pusselbit, om än långt ifrån den enda. Man kan ställa den kontrafaktiska frågan om vad mindre rigida könsnormer hade inneburit. Hade elbilens kunnat slå redan för 120 år sedan? Vad hade det betytt för städer, trafik och miljö?

Intressant nog visar trafikanalyser att kvinnors rörelsemönster både historiskt och i dag är miljövänligare än mäns. Motortrafiken är starkt könad till sin natur och det hade nog inte ett tidigt genombrott för elbilen ändrat på. Än i dag kör medelålders män i genomsnitt 60 procent längre per dag än medelålders kvinnor. Men kvinnors rörelsemönster och transportval har knappast setts som förebildliga i planeringen av våra transportsystem. Snarare är det så att de systematiskt ignorerats. Motortrafiken har fortsatt att utgöra normen. Med en transportplanering som i stället tog de traditionellt kvinnliga rörelsemönstren som utgångspunkt vore mycket vunnet.

Man kan säga att Marçals bok är en enda lång plädering för att kön måste föras in i teknikens politiska ekonomi. Hon uppmärksammar hur ekonomi, finansiella system och risk växelverkar med idéer om kön. Pengar spelar helt enkelt väldigt stor roll. Marçal uppmärksammar till exempel att 2019 gick närmare 99 procent av allt svenskt riskkapital till bolag grundade av män. Det är givet att företag med riskkapital kommer att forma vår värld i större utsträckning än de utan. Vad vi lägger pengar på säger något om vad vi värderar. Det säger något om vad för slags problem vi vill lösa. Och det säger också något om vems problem vi tycker är viktiga att lösa.

Rullatorns uppfinnare Aina Wifalk fick aldrig något ekonomiskt stöd att tala om. Det svenska elscoterföretaget Voi kan däremot stoltsera med 85 miljoner i kappsäcken. Kanske kommer rullatorn i slutändan att forma trottoarmiljön i större utsträckning än elscotern – trots allt. Men



► Katrin Marçal.

ingen kommer att kunna säga att elscotern inte fick chansen.

MARÇAL ÄR EN mästertlig pedagog. Hon visar att det går att skriva enkelt om svåra saker. Abstrakta begrepp som genus och teknikdeterminism klarar hon sig utan. Här har akademiker en del att lära! Men hennes stil – betingad av den journalistiskt präglade genren – har också ett pris. Populärt hållen facklitteratur kräver tydliga teser, återkommande punchlines och det obligatoriska scoopet. Ibland förenklar hon för mycket, rycker saker ur deras sammanhang eller tar till överord. Krig och våld har inte tillfört något att tala om när det gäller teknik, vetenskap och innovation, säger hon med hänvisning till att forskningen är relativt enig på den punkten. Men här finns knappast någon enighet. Ekonomen Mariana Mazzucato har till exempel visat att militära behov ofta fungerat drivande. Vidare hävdar Marçal att idéer om manlighet har hållit tillbaka en innovation som den rullande resväskan "i en sisådär femtusén år" samt att människosläktet har formats "under miljarder år av utveckling". Det är onödiga överdrifter som minskar trovärdigheten i hennes framställning.

Ibland tar Marçal till ekonomiska nyttoargument för att motivera varför hennes bok är viktig. Lönsamheten i ekonomin, antyder hon, har lidit på grund av de hindrande strukturerna som våra föreställningar om kön skapat. Men det kan vi inte veta. Vad hon däremot lär oss med besked är att upprätthållandet av en viss idé om manlighet (och kvinnlighet) har drivit den tekniska utvecklingen i en specifik riktning, och att den riktningen hade varit anorlunda om vi inte hade varit så låsta vid den idén. Det är ett i högsta grad angeläget budskap.

► Per Lundin är biträdande professor i teknikhistoria vid Chalmers tekniska högskola.

VAR I STOCKHOLM ligger arkitektskolan? Korrekt svar är den studentikosa adressen Osquars Backe 9, på Kungliga Tekniska Högskolans område, dit den flyttade 2015. Men de flesta stockholmare svarar nog: vid Karlavägen, intill Engelbrektskyrkan, i en byggnad inte sällan kallad "Stockholms fulaste hus".

Den byggdes för Arkitektskolan vid KTH, invigdes 1970, och kommer säkert att kallas Arkitektskolan länge än. Det nya namnet däremot, "A-house", kommer säkert att falla i glömska i likhet med andra namn mäklare hittar på. Men huset minns den som sett det. Det liknar inget annat hus.

Det ligger bland Stockholms finaste adresser på Östermalm, mellan Villastaden och Lärkstaden. Mot dem vänder Arkitektskolan dock resolut en fem våningar hög rygg med exponerad stomme i platsgjutna betong med utfyllnad av murade betongblock, i vilka kvadratiska fönster sitter till synes slumpmässigt placerade. Entréerna är inte i gatuplan utan en våning upp, och nås via utvändiga trappor på fasaden. Mot Karlavägen vänder skolan en fyra våningar hög gavel i platsgjutna betong, enbart prydd av en av dessa trappor och krönt av en kopparklädd våning med fönsterband. Mot Lärkstaden vänder den en gavel helt utan fönster.

Byggnaden öppnar sin famn åt andra sidan, mot Engelbrektskyrkan på höjden strax intill. Här är den höga byggnadskroppen klädd i koppar, med långa fönsterband som gav arkitektstudenterna ständig utsikt mot kyrkan med dess murar i tegel och granit, höga torn och kopparklädd spira. Framför fasaden mot kyrkan ligger dock lägre kubiska volymer grupperade, vilka innehöll ateljé och verkstäder, så att den kopparklädda fasaden knappt syns från gatan. Det är en fullständigt kompromisslös byggnad. Hur hamnade den här?

Boken *A-huset – Brutalism på svenska* försöker förklara varför. Det är en berättelse om de unika förutsättningarna som i mitten

av sextioalet gav arkitekten Gunnar Henriksson något som är få arkitekter förunnat: en möjlighet få att forma en helt unik byggnad, på en central plats i Stockholm. Vi kan konstatera att han tog chansen, och gjorde det mesta av den.

Det korrekta namnet på byggnaden är varken Arkitektskolan eller A-house, utan tomten nummer 1 i kvarteret Domherren,

KONSTARTERNA & MEDIER

Anders Bergström, Ingegärd Gyllensvärd,
Carl Hansson & Anna Nittve (red.)

A-huset – Brutalism på svenska

CARLSSON | 167 S. | ISBN 9789173319959

KOMPROMISSLÖST MÄSTERVERK I OTAKT MED TIDEN

Recensent *Ola Andersson*



A-huset – Brutalism på svenska är ett äreminne över en byggnad som brukar kallas Stockholms fulaste, den gamla Arkitektskolan intill Engelbrektskyrkan på Östermalm i Stockholm som invigdes 1970. Även om kvaliteten på bokens kapitel skiftar betänkligt får läsaren sammantaget en god överblick av det omdiskuterade husets tillblivelse och arkitekturhistoriska bakgrund. Störst behållning ger dock det generösa bildmaterialet.

en fastighet förutbestämd för byggnader på kant med tiden. När den fick sin stadsplan 1879 var det en illa sedd utkant med spridd kåkbebyggelse. På fastigheten byggdes 1899 Stockholms Läns cellfängelse.

Cellfängelser hade varit ett stort framsteg för fängvården under 1800-talet. Istället för spärra in de dömda tillsammans under hälsofarliga förhållanden skulle de låsas in i egen cell för att begrunda sina

synder och göra bot och bättring. Cellfängelser byggdes över hela landet, och var de första byggnaderna att förses med de absolut senaste tekniska landvinningarna som centralvärme och WC.

STOCKHOLMS LÄNS FÖRSTA cellfängelse hade byggts 1846 på Barnhusets tomt vid Norra Bantorget. När staden växte och Vasastadens folkmängd snabbt ökade låg det i vägen för kommunikationerna mellan Norrmalm och Vasastaden. Staden kom överens med staten om att riva det och i gengäld upplåta tomten i kvarteret Domherren för ett nytt cellfängelse, främst avsett för kvinnliga fångar.

Det nya cellfängelset stod klart 1899, och blev ett av de sista i sitt lag. Cellstraffet var på väg att bli omodernt. 1916 förkortades celltiden för yngre fångar från tre till ett år. 1921 förkortades den på samma sätt för äldre fångar, för yngre fångar nu till fyra månader. Behovet av cellfängelser minskade. Bostadshus byggdes på andra sidan gatan och insyn blev ett problem. Efter 26 år lades fängelset ned, och byggnaden blev depå för riksarkivet.

Vid mitten av sextioalet fick riksarkivet en ny byggnad på Kungsholmen, och behövde inte längre huset. Kanske kunde det nystartade Filminstitutets byggnad byggas här? Filminstitutets arkitekt Peter Celsing pröva- de, men lokalprogrammet fick inte plats på tomten. I stället kom arkitektskolan in i bilden. Trots att KTH:s område byggdes ut i snabb takt fanns inte plats för mer än hälften av arkitektskolan. Andra hälften höll till i det gamla lärarinneseminarieriet på Riddargatan. Det var dit de välinformerade studenterna sökte sig, inte minst på grund av att Peter Celsing undervisade där. Men det var trots allt en provisorisk lösning.

Djurgårdförvaltningen som ägde angränsande mark var dock ovilligt att släppa till mer mark för KTH:s område. Den gamla fängelsetomten några kvarter bort på andra sidan Valhallavägen blev lösningen. Det fanns dock en begränsning – nedåt. En

planerad trafikled skulle gå under huset, så någon källare tillät inte stadsplanen.

Fram till 1877 hade Konstakademien i Stockholm varit den enda arkitektskolan i landet, men det året startade Arkitektskolan vid KTH. De första två studenterna hade startat sina studier på andra avdelningar, innan de hoppade över till den nya utbildningen. Den ene var Kasper Salin, sedermera stadsarkitekt i Stockholm och den som givit namn åt Sveriges främsta arkitekturpris.

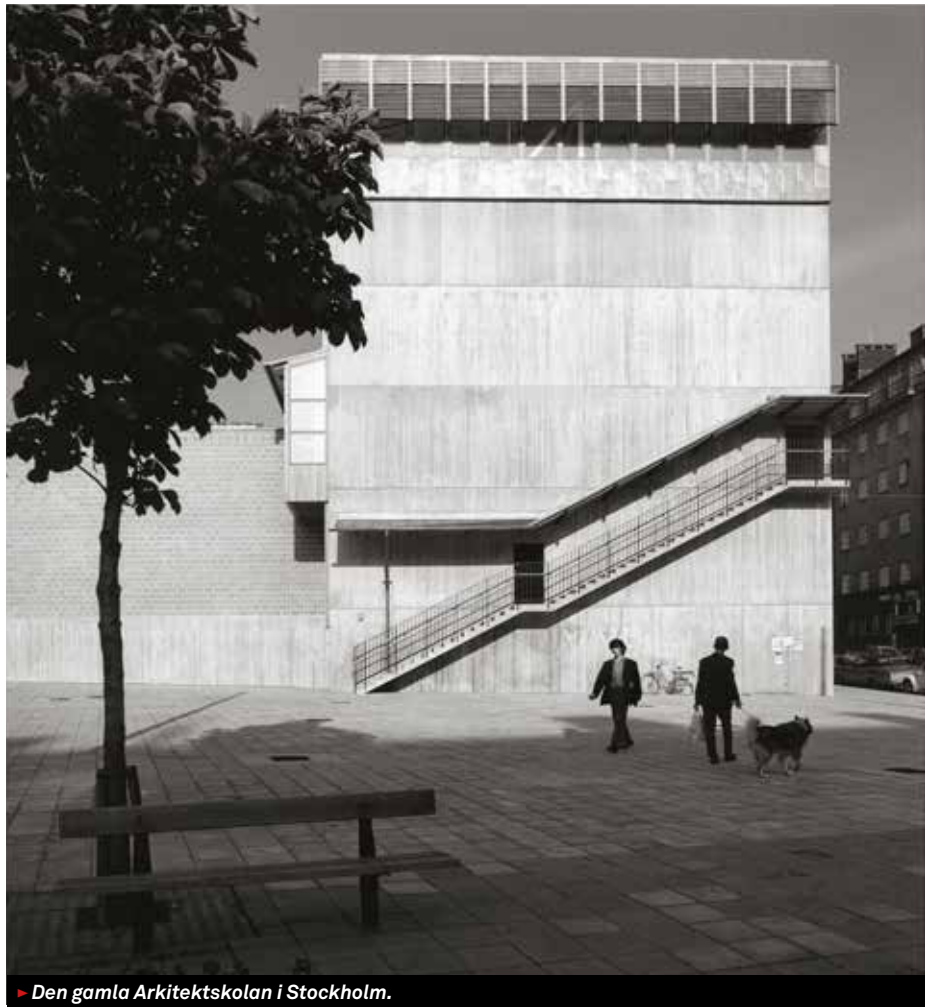
Men det var den andre som skulle sätta sin prägel på svensk arkitektur för lång tid framöver. Han hette Isak Gustaf Clason, och hade precis tagit sin examen i maskinteknik vid KTH när han började på den nystartade arkitektskolan. Vilken ställning han fick bland sina kollegor framgår av att han bland kollegor kallades "Sankt Clason" eller helt enkelt "Gud Fader".

Clason bröt med de idealiserade arkitekturstilarna och deras former, reproducerade i puts och stuckatur, som dominerat i svensk arkitektur. Han utgick i stället från materialverkan hos tegel, trä och natursten. Perfekt gjutna former byttes mot stenhuggeri och murat hantverk.

Han slog igenom med det Bünsowska huset på Strandvägen 29-33, och blev 1890 professor på arkitektskolan där han tagit sin examen elva år tidigare. Under sina femton år på skolan kom han att forma en ny generation arkitekter som tog intresset för byggandets hantverk och material ännu längre. En av de ledande arkitekterna i denna riktning blev Lars Israel Wahlman, som framför allt ägnade äldre träbyggnadsteknik stort intresse. Hans viktigaste verk blev dock en byggnad i sten och tegel: Engelbrektskyrkan, arkitektskolans granne.

EFTER FÖRSTA VÄRLDSKRIGET svängde pendeln tillbaka mot abstrakt klassicism som sedan gled över i funktionalismens avskalade volymer. Men efter andra världskriget kom den tradition som Isak Gustaf Clason grundlagt tillbaka. I stället för industriell precision och abstrakta ytor blev hantverk och materialitet något eftersträvsvärt. Det manifesterades i verk som Markuskyrkan i Björkhagen i Stockholm, invigd 1960, och kyrkan i Klippan, invigd 1966, båda ritade av Sigurd Lewerentz.

Samtidigt som kyrkan i Klippan invigdes påbörjades arbetet med den nya Arkitektskolan på Östermalm. Vid den här tiden sköttes statens lokalförsörjning av Byggnadsstyrelsen, men just KTH hade sedan 1940-talet en egen organisation, som leddes av Gunnar Henriksson. Han var född 1919, hade tagit arkitektexamen vid KTH 1949 och gjort snabb karriär på Kooperativa förbundets arkitektkontor, då ett av



► Den gamla Arkitektskolan i Stockholm.

landets största och mest välrenommerade arkitektkontor. 1957 blev han professor i husbyggnadslära på KTH, den professur som Lars Israel Wahlman tidigare innehåft. Precis som sin föregångare hade han ett specialintresse för träbyggnadsteknik, i synnerhet skiftesverk.

Medan arbetet med Arkitektskolans pågick flyttade den tekniska högskolan i Helsingfors till nya lokaler i Otnäs. De nya byggnaderna ritades av Alvar Aalto. Fasaderna är i rött tegel, precis som på KTH:s alla byggnader i Stockholm, förutom en: Arkitektskolan. För att markera arkitekternas ställning fick den fasader i marmor. Det störde Gunnar Henriksson. Varför skulle arkitekterna anses finare än andra? Han bestämde sig för att göra tvärtom. Arkitektskolan i Stockholm skulle också skilja sig från KTH:s röda tegelfasader, men inte genom ett ädlare material, utan genom ett enklare. I stället för tegel skulle den byggas i betong.

Det råkar jag veta, eftersom Henriksson berättade det för mig. En vinterkväll 1985 åkte jag och min studentkollega på Arkitektskolan, Hans Loord, ut till Henriksson för en intervju om skolans tillkomst. Han berättade då också om trafikleden som

skulle dras under huset, som är anledningen till att garaget ligger i markplan och entréerna en trappa upp.

Att huset skulle byggas i ett anspråklöst material innebar dock inte att någonting lämnades åt slumpen. Han grep sig an uppgiften i den tradition som Isak Gustaf Clason grundlagt. Men nu var materialen inte natursten och tegel, utan platsbyggnad betong, betongsten, trä och koppar. Ingen detalj lämnades åt slumpen. Allt från fasaden till studenternas stolar i ritsalarna ritades av Henriksson och hans medarbetare. Betongstenarna i fasaden specialbeställdes för att få rätt format och färg. Till och med askkopporna som monterades på väggarna i centralkorridoren valdes med omsorg.

Hade tidsandan hållit i sig hade arkitektskolan hyllats när den stod klar. Nu blev det inte så. Som sin föregångare på platsen hamnade huset fel i tiden. Arkitektstudenter hade spelat en viktig roll för den kulturrevolution som skakade även Sverige 1968, och när skolan togs i bruk 1970 var byggandets material och metoder det sista som intresserade dem. När de fick i övningsuppgift att rita en bensinstation, började de med att ifrågasätta om bensin-



► Interiör från Arkitektskolan.

stationer borde byggas över huvud taget. Knappt några studenter ägnade sitt intresse åt att rita hus. De ville bygga om hela samhället.

Men även om Arkitektskolans arkitektur gick över huvudet på studenterna, visade den sig fungera utmärkt för sitt syfte. När jag gick där under andra hälften av åttiotalet var den fortfarande intakt och hyste ödmjukt de verksamheter den byggts för. Sitt avvisande yttre till trots var den en generös och tillåtande byggnad.

ATT ARKITEKTSKOLAN LÄMNADE sitt hus hade andra orsaker. I början av 1990-talet omorganiserades statens fastighetsägnande. Byggnadsstyrelsen delades upp och bolagiserades. Ägare till Arkitektskolan blev nu Akademiska Hus AB. De hade andra prioriteringar än att verksamheten i huset skulle fungera så bra som möjligt. Framför allt blev det uppenbart att det strategiska läget vid Karlavägen gjorde fastigheten till en av det nya bolagets mest värdefulla, som borde kunna husera något mer lönsamt än en arkitektskola.

Arkitektursektionen vid KTH slogs dessutom samman med sektionerna för Väg- och Vatten och Lantmäteri till ABE, "School of Architecture and built environment", där arkitektskolans viktigaste egenskap inte var att utbilda arkitekter utan att sprida glans över de andra utbildningarna med lägre söktryck. För att göra det på bästa sätt borde skolan ligga på KTH-området, inte vid Engelbrektskyrkan.

4 maj 2011 utbröt en brand i den lägre delen av skolan mot Uggleviksgatan. Den utvecklades till en av de största och mest svårsläckta bränderna i Stockholm på flera år. Farhågorna att skolan inte skulle gå att rädda besannades lyckligtvis inte, och ansträngningarna att rädda skolan ledde till att den fick en kulturhistorisk klass-

ning som motsvarar byggnadsminne av Stockholms Stadsmuseum. Tiden för huset som arkitektskola var dock ute. Dess föregångare på platsen hade använts för sitt ursprungliga ändamål i 29 år. Arkitektskolan fick behålla sin ursprungliga funktion litet längre, 45 år.

2015 flyttade arkitektskolan till en ny spektakulär byggnad på KTH:s område. Akademiska hus blev av med sin besvärliga och olönsamma hyresgäst, bytte namn på byggnaden och sålde den 2019 till det börsnoterade fastighetsbolaget Balder. Priset uppskattades till omkring 1,3 miljarder kronor.

I *A-huset – Brutalism på svenska* har både Arkitektskolans byggnad och innehåll fått ett välkommet äreminne som dokumenterar både dess tillkomsthistoria, arkitekten, hans medarbetare och deras tid. Nivån på texterna har stor spännvidd. Här finns Anders Bergströms grundliga och sakliga redogörelse för den arkitekturhistoriska bakgrunden, och porträtt av hans medarbetare, framför allt den handläggande arkitekten Jon Olsson, och intervjuer med dem som fortfarande är i livet. Nivån på texterna varierar, och hade Mark Isitts klichéfyllda, men tack och lov barmhärtigt korta bidrag strukits, hade det varit till bokens fördel.

Den största behållningen är dock fotografier från 1970 av det nybyggda huset, tagna av Sten Vilson, som boken lyfter fram i stort format, tillsammans med de ursprungliga ritningarna av huset. Sammantaget ger de en nödvändig bakgrund för den som vill förstå detta kompromisslösa mästerverk.

► Ola Andersson är arkitekt och skribent.

Hayden Herrera Frida Kahlo – En biografi

(Frida – A Biography of Frida Kahlo)

ÖVERS. MARGARETA EKLÖF

MODERNISTA | 624 S. | ISBN 9789178935420

FANTASTISK BILDVÄRLD SOM BOTTNADE I REALITETEN

Recensent **Jenny Danielsson**

FRIDA KAHLO (1907–1954) är en av 1900-talets mest kända konstnärer och en given stilikon. Hennes liv, präglad av sjukdom och livsglädje, tecknas omsorgsfullt och utan pekpinnar av konsthistorikern Hayden Herrera, som också förtjänstfullt analyserar Kahlos konstnärliga utveckling och visar på händelser som påverkat hennes val av motiv.

KONSTARTERNA & MEDIER



Jag målade min egen verklighet.

NÄR MAGASINET *Time* publicerade detta citat i en intervju med Frida Kahlo 1953 var hon en erkänd konstnär på egna meriter, inte den berömda muralmålaren Diego Riveras karismatiska hustru som också målade litet. Reportern var intresserad av



► "Utan hopp". Självpporträtt av Frida Kahlo från 1945.

hennes relation till surrealismen. Frida svarade att hennes bildvärld bottnade i realitet, till skillnad från de avantgardistiska målarnas skildringar som var sprungna ur fantasi och drömmar. Därmed inte sagt att Frida inte hade tjänat på surrealisternas varma omfamnande. 1938 blev rörelsens grundare André Breton hänförd. Han och hans hustru Jacqueline var på besök i Mexiko för att träffa Lev Trotskij, som inackorderades med pålitlig personal av paret Rivera i eget hus. Breton erbjöd sig att skriva en text till katalogen över hennes planerade första soloutställning på Julien Levy Gallery i New York. I hennes måleri såg han ren surrealism. Han erbjöd sig också att arrangera en utställning i Paris.

I New York sålde de utställda 25 målningarna bra. Recensionerna var positiva och i stort var det en rungande succé. Frida njöt av sin vistelse. Vännerna var många och hennes älskare, fotografen Nickolas Muray, var nära. I januari klev hon ombord båten mot Paris. Där uppdagades det att Breton varken hämtat ut konsten eller bokat galleri. Frida var rasande, evinnerligt trött på de franska kulturmännen som bara pratade och hängde på kaféer och aldrig jobbade för brödfödan. Hon avskydde bohemenas innehållslösa poseringar. Dessutom drabbades hon av njurinflammation. Efter en tid på sjukhus kom paret Marcel Duchamp och Mary Reynolds till hennes undsättning. Hon fick bo hemma hos dem. Reynolds tog hand om henne och Duchamp styrde upp utställningen.

Den franska kultureliten välkomnade Frida Kahlo. Picasso gillade både hennes personlighet och måleriet. Magasi-

net *Vogue* publicerade en bild av hennes ringprydda hand på omslaget och modekaparen Elsa Schiaparelli var betagen av hennes Tehuantepec-kläder. Trots uppskattningen längtade Frida hem. På vägen tillbaka till Mexiko stannade hon en tid i New York. Relationen med Muray tog definitivt slut. Sannolikt vägde hennes fysiska tillkortakommanden in i uppbrottet.

Frida Kahlos liv och konst var avhängigt hennes fysiska förmåga. Det gick aldrig många månader mellan besvären, allt från mindre krämpor i foten som gjorde att hon inte orkade gå så långt till operationer och långvariga konvalescenser. Hon drack ofta alkohol i stora kvantiteter och tog starka värktabletter. Men hennes livsglädje var enorm.

I *Frida Kahlo – En biografi* redogör den amerikanska konsthistorikern Hayden Herrera utan pekpinnar för Fridas intensiva liv. En stor behållning av boken är analyserna av måleriet. Herrera redovisar utvecklingen i hennes konst, visar på händelser i Fridas liv som påverkat motivvalen och drar genomgående balanserade slutsatser. Hon berättar ingående om bildernas referenser till sydamerikansk folkkonst och tradition och följer spåren som leder till klassisk västerländsk konsthistoria. Boken är rikt illustrerad och återger både fotografier på konstnären och hennes målningar. Det är en inspirerad och värdig framställning av Frida Kahlos liv och orubbliga kärlek till livets komplexitet och oundvikliga förgänglighet.

REDAN SOM LITEN blev Frida medveten om att kroppens kapacitet i stor utsträck-

ning påverkar livet. Sex år gammal fick hon polio. Efter nio månader instängd på sitt rum hade hon förvandlats från ett knubbigt busfrö till en gänglig flicka med reserverad blick. Hennes högra ben var markant avsmalnadt, en skada som följde henne livet igenom. Herrera spårar Fridas säregna kombination av självupptagenhet och utåtvändhet till denna tidiga upplevelse av ensamhet och sängliggande. När Frida tillfrisknat ordinerades motion. Det var inte självklart att en respektabel flicka skulle få röra på sig, men pappa Guillermo uppmuntrade sin favoritdotters aktiviteter. Hon klättrade i träd, rodde och spelade boll, ofta ensam. På barns elaka vis var det alltid någon som påpekade att hennes utseende skilde ut sig. Tappert vägrade hon låta sig nedslås och cyklade runt som ett jehu i fladdrande långkjol.

Frida Kahlo växte upp med sina fem syskon i en villa i stadsdelen Coyocán i Mexico City. Mamma Mathilde var en mycket gudfruktig och traditionell person med både spanskt och indianskt påbrå. Pappa Guillermo var född i Tyskland och hade ett porträtt av sin idol, filosofen Arthur Schopenhauer, på väggen i studion. Guillermo Kahlo var en ansedd fotograf. Mestadels fotograferade han arkitektur.

I tonåren började Frida Kahlo på Nationella förberedande skolan, en skola för barn till den intellektuella eliten, belägen mitt i Mexico City. Hon var en av 35 flickor bland 2000 elever. Det framstår som en fantastisk tid på ett enastående lärosäte långt från förortens stillsamhet och kontroll. Studenternas röst var en viktig del av utbildningen, understödd av reformanda och revolutionär glöd. Frida tillhörde de vetgiriga och uppstudsiga som visade rätt liten respekt för sina lärare. Hon och hennes kompisgäng hängde på Ibero-amerikanska biblioteket, läste böcker, gjorde läxor och pratade. Frida var kär och hade sällskap med Alejandro Gómez Arias, senare i livet en framstående jurist och politisk journalist. En helt vanlig dag i september 1925 satt de tillsammans på en buss. Den kolliderade med en spårvagn. Ett järnrör penetrerade Fridas bäcken. Hon var 18 år.

Det var en fruktansvärd olycka. Den fysiskt aktiva flickan låg i gips, hade ont och var uttråkad. Mitt i sin förtvivlan började hon måla. Hennes första målning var ett självporträtt till Alejandro. Den var färdig i slutet av 1926. Herrera beskriver porträttet som ett slags visuell vädjan. Frida kände att hon höll på att förlora Alejandro. Han visade ingen som helst förmåga att tillfredsställa hennes behov, kryddad som de var med tonåringens hela ohämmade register. Han blev så nervös av situationen att han åkte iväg på en längre resa till Europa, som utökades med en tripp till Ryss-

land. Utdrag ur hennes brev finns citerade i boken. De är både smäktande och hjärt-skärande läsning.

LIKSOM MÅNGA AV Fridas förälskelser och förbindelser, både med män och kvinnor, förblev Alejandro en person i hennes liv. Men hennes största kärlek var maken, Diego Rivera. Hon var 22 år gammal när hon 1929 gifte sig med den 21 år äldre Diego. Hon dog bara någon månad innan de skulle ha firat silverbröllop, 1954. En period var de skilda. Upprottet verkar ha varit bra för båda. Det andra äktenskapet ingick de med förhållningsregler. Diego förstod hur mycket hon betydde för honom. Frida lyckades frigöra sig något från sin roll som hustru och hennes måleri tog fart, inte minst för att hon behövde försörja sig.

Diego var hennes största beundrare och uppmuntrade henne alltid att måla. Han talade alltid om hennes konst som överlägsen hans egen. Redan när de träffades var Diego Rivera en välutbildad, ytterst professionell och internationellt berömd konstnär. Under de första åren av äktenskapet bodde de på grund av hans arbete i långa perioder i San Fransisco, Detroit och New York. Han var en stor man med stor kapacitet som kunde arbeta fullständigt slut på sig själv och som mätte allra sämst när han inte kunde jobba. Hans figurativa storskaliga måleri hängde tätt samman med hans kommunistiska övertygelse.

Diegos relation till partier och kommunistpartiets olika sektioner påverkade i hög grad både hans och Fridas liv. Mot slutet av sitt liv var Frida en högljudd kommunist. De var ett kändispar vars stormande passion, okonventionella liv, vackra hem och sensationella samling av precolumbianska skulpturer ofta avhandlades i media. Att de älskade varandra råder det inte det minsta tvivel om.

FRIDA KAHLO ÄR en av 1900-talets mest kända konstnärer och en given stilikon. Hennes karakteristiskt magnetiska, omsorgsfullt ihopsatt yttre lager var också en effektiv sköld som hon själv kunde styra. Hon var en komplex och excentrisk person. Full av kraft och motstridigheter, och till brädden fylld med ömhet inför livets och naturens storslagenhet. Mot slutet av sitt liv levde hon ofta i kaos och vanmakt inför kroppen som aldrig slutade göra ont och som höll henne borta från att kunna måla. Självmodersförsöken var många, men hon dog hemma i sin säng av lungemboli, blodproppar i lungorna.

► Jenny Danielsson är konstkritiker och driver podcasten [The Artword.com](https://www.artword.com)

Lotta Lewenhaupt
& Anna Bergman Jurell
Augusta Lundin
– Haute couture på svenska

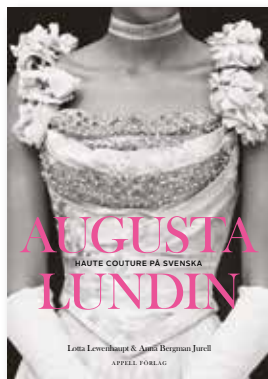
APPELL | 148 S. | ISBN 9789198496154

EN UNIK FÖRETEELSE I SVENSK MODEHISTORIA

Recensent **Boel Ulfsdotter**

AUGUSTA LUNDIN (1840–1919) var en modeskapare av stor internationell betydelse och framstående entreprenör. Tyvärr uppvisar denna antologi stora brister. Till exempel sätts Lundins kreativa praktik inte i relation till samtida internationella modeskapare. Förlaget ska dock ha en eloge för den noggranna återgivningen av de välbevarade plaggens färger.

KONSTARTERNA & MEDIER



BERÄTTELSENA OM verksamheten vid Sveriges första modehus, AB Augusta Lundin i Stockholm (1869–1939), är fler och viktigare än vi kan drömma om. Som läget är nu kan jag bara konstatera att det uppenbarligen finns tillräckligt många intressanta kreaturer kvar från verksamheten för att

man skall kunna sammanställa en vacker utställning av modehusets fantastiska kreaturer. Efter premiärvisningen i augusti 2020 på Thielska Galleriet i Stockholm går den nu vidare först till Malmö, sedan till Göteborg under 2022. Den kulturintresserade allmänheten bjuds därmed på en unik möjlighet att se vad en svensk kvinna med internationella kontakter, hårt arbete och utomordentligt skickliga medarbetare kunde åstadkomma i den moderna modehistoriens gryning, för snart 150 år sedan. Ett av de bärande skälen var att Lundin redan på ett tidigt stadium organiserade sin verksamhet på ett sätt som stämmer väl överens med det som introducerades av Charles Frederick Worth i Paris. Där framställdes kreaturerna enligt ett system baserat på textil specialisering, såsom ytterplagg, knapphållsömnad eller broderiarbete. Dagens modehus är alltså strukturerade på samma sätt.

Utställningskatalogen *Augusta Lundin: – Haute couture på svenska* vet därtill berätta att Lundin kunde genomföra denna professionalisering av sin verksamhet med hjälp av ingen mindre än Worths tidigare medarbetare och företagskompanjon, svensken Otto Gustaf Bobergh. Efter att ha etablerat Paris första modehus med engelsmannen, flyttade Bobergh tillbaka till Sverige sedan deras modeimperium tvingats stänga på grund av franska-tyska kriget 1870–1871. Väl bemedlad, energisk och med ett stort kulturintresse, förstod Bobergh att Lundin hade stora ambitioner med sitt modehus redan efter första besöket med sin hustru. Enligt katalogtexten blev han därefter snabbt Lundins mentor, vilket naturligtvis var av avgörande betydelse för modehusets framgångar.

Räkningarna på den uppenbara lyxkonsumtion (*conspicuous consumption*) som många kvinnliga kunder ägnade sig åt, utgör viktig information när man vill ta reda på mer om verksamheten. Tack vare olika privat bevarade dokument vet vi ganska exakt vad kunderna betalade för de olika tjänsterna. Kostnaden för att få exempelvis en sidenklänning uppsydd uppgick till mellan 225–300 kronor, vilket i dagens penningvärde motsvarar cirka 25 000 kronor. En mer påkostad aftonklänning kunde kosta det dubbla, men det var fortfarande måttligt med tanke på att Worth i Paris kunde ta 1200 francs för en galaklänning, vilket i dag skulle betyda ungefär 120 000 kronor. Tack vare beställarfamiljernas egna arkiv kan man således få reda på mycket om den ekonomiska sidan av kundkontakterna med Augusta Lundins modehus, liksom vem som beställde de olika plaggen. Insikten om kostnaden för en fullständig garderob blir knappast mindre fascinerande om man till

det lägger ett kvinnohistoriskt perspektiv som innebar att kvinnorna i de högre samhällsklasserna kring sekelskiftet 1900 förväntades byta kläder upp till fem gånger om dagen. ”Det skulle finnas runt sex olika slags ensembler, från förmiddagsklänning, visitdräkt och eftermiddagsklänning till promenaddräkt, middagsklänning och aftonklänning. Aftontoaletterna hade också olika finhetsgrad, från teaterbesök och bröllop till stor gala. Dessutom krävdes kläder för speciella tillfällen, som rid-dräkt, brudklänning eller sorgklänning.” (Lotta Lewenhaupt, s. 19.)

MED TANKE PÅ att i stort sett alla dessa kategorier av plagg uppenbarligen finns bevarade med tillägg av olika typer av underkläder samt i ljuset av modehusets internationella estetiska relevans är det därför stor skada att Augusta Lundins administrativa arkiv har kommit på avvägar. Sist jag hörde talas om det fanns det hos en forskare på Textilhögskolan i Borås. Det var för snart tio år sedan, men förhoppningsvis finns det fortfarande kvar någonstans och väntar på att bli studerat ur både ett mode- och näringslivsperspektiv, inte minst för att få reda på mer om den konstnärliga processen samt vilka Lundins leverantörer och anställda var. En av de viktigaste nämns i katalogen och det är August Isidor Carlson, som hade varit Boberghs närmaste man under tiden i Paris. Tillbaka i

vedertagna företagsstrukturen samt job-bannonser vilken typ av specialiserade arbetsuppgifter som erfordrades inom ramen för verksamheten, men det hade varit intressant att veta mer om vilka som utförde dem.

Trots vetskapen om dessa begränsningar, blir jag nedstämd av en allmän

”Insikten om kostnaden för en fullständig garderob blir knappast mindre fascinerande om man till det lägger ett kvinnohistoriskt perspektiv som innebar att kvinnorna i de högre samhällsklasserna kring sekelskiftet 1900 förväntades byta kläder upp till fem gånger om dagen!”

genomläsning av utställningskatalogen. Efter drygt tio år med modevetenskap som akademiskt ämne och ett ständigt ökande antal inhemskt producerade dräkt- och kostymutställningar, är det uppenbarligen fortfarande svårt att hitta skribenter som kan skriva relevanta texter om svenskt mode och dess historia i utställningssammanhang. Det märks särskilt tydligt i detta försök att redogöra för en så svårslagen representant som Augusta Lundin och hennes unika verksamhet. Den främsta anledningen till att jag finner flertalet av

skapa och skriva modehistoria i slutet av 1800-talet. Här finns helt enkelt inga som helst jämförande dräktanalyser som sätter Lundins kreativa praktik i relation till andra internationella modeskapare vid tiden. En kort tid efter att hon öppnade sin syateljé på Malmskillnadsgatan i Stockholm 1867 fick Lundin exempelvis unik

och direkt tillgång till Worths originalmodeller i Paris för sin svenska kundkrets, vilket inte bara vittnar om goda affärsförbindelser och höga ambitioner, utan också om ett känsligt och intuitivt väderkorn för mode. Den eftersläpning och förenkling av svenskt klädmode som ofta lyfts fram i historiska framställningar, nyanseras alltså kraftigt i och med Lundins inträde på modescenen, vilket borde ha blivit belyst i en komparativ text, inte minst därför att vi också vet att Lundin, men även systemen och medarbetaren Antonia, åkte till Paris minst två gånger om året för att ta till sig det senaste modet.

Den begränsade tillgången på fakta om den konstnärliga verksamheten på Lundins modehus och oförmågan till komparativa stilanalyser döljs av att de medverkande författarna i stället grävt ner sig i att utifrån ett biografiskt perspektiv berätta om Lundins fantastiska yrkeskarriär. Den slarviga redigeringen av texterna och deras låga verkshöjd samt bristerna i det allmänna redaktionella arbetet med uppställningen av katalogens manus gör mig dock återigen besviken. En av de viktigaste uppgifterna för en redaktör av en antologi (vilket detta trots allt är) är att motverka onödigt repetition av samma kunskap mellan de olika texterna samt onödigt återpublicering av redan kända texter till förmån för nyare rön. Här flödar bägge. En annan prioritet är att säkerställa att texterna är skrivna på god svenska med ett tydligt språkbruk. Flertalet texter i katalogen präglas av ett journalistiskt förhållningssätt som i stället förminskar materialets betydelse. Kvalitetsskillnaden märks speciellt tydligt när man läser Maria Carlgrens eller Patrik Steorns akademiska texter som karaktäriseras av en välstrukturerad och ändå lättillgänglig förmedling av intressanta uppgifter. I deras fall har dock



► Augusta Lundins ateljé. Brunkebergstorg 2, tidigt 1900-tal.

Sverige började Carlson importera sidentyger och blev känd som leverantör även till Lundins Modehus under företagsnamnet ”Sidencarlson”. När det gäller modehusets anställda vet vi utifrån den internationellt

de oredigerade texterna undermåliga är att de inte ens förmår lyfta fram Lundins estetiska påverkan på svenska kvinnors sätt att klä sig, trots att hon fanns med i centrum när västvärlden på allvar började

texternas vetenskapliga kaliber raserats, liksom den egentliga betydelsen av katalogens utmärkta referenslista, eftersom man frångått principen om fotnoter i texterna. För att ha någon som helst möjlighet att vara internationellt giltiga i dräktsammanhang måste även svenska katalogbidrag utgå från denna princip och eftersträva internationell standard.

MIN STRÄNGA LÄSNING beror på att Augusta Lundin är en unik företeelse i svensk modehistoria och kanske den enda av verkligt stor internationell betydelse. I



► Middagsklänning med rysch och ståndkrage från 1899.

ljuset av att hon i katalogen beskrivs i så avgörande termer som "Sömmerska", "Modeföretagare", "Modedirektris", "Modskapare", "Modeorakel" och "Pionjär." Förstår vi också att hon är en viktig del av tidig svensk industrihistoria och kvinnors entreprenörskap.

Ett flertal bilder i katalogen vittnar dessutom om att de fysiska kreationerna från hennes modehus är välbevarade, internationellt konkurrenskraftiga och intressanta att studera. Dessvärre är katalogens "konstnärliga" bilder därför också de minst givande, delvis på grund av att de blivit svårt vanställda av svarta texttrutor som täcker delar av dem. Ett annat skäl är att man även i tryckt form behöver se hela plagget för att kunna skapa sig en uppfatt-

ning om det. Den okulära informationen för den genuint dräkt- och modeintresserade läsaren finns därför i museernas dokumenterande bilder av deras eget innehav. Frånvaron av handfasta dräkthanalyser av det slag man ofta ser i internationella utställningskataloger leder också till att Anna Bergman Jurells text om den "intrikata insidan" framstår som den viktigaste i hela publikationen. Hennes iakttagelser av den avancerade klädsömnadens praktik ger många ledtrådar även till den estetik som präglade modet under olika epoker.

Augusta Lundin – *Haute couture på svenska* har därutöver ytterligare två stora plus i form av den generösa ordlistan med förklaringar av sömnadstermer, material och kvaliteter. Den andra elogen gäller förlagets noggrannhet med återgivningen av plaggens färger, vilket är speciellt tacknämligt med tanke på hur mycket av deras faktiska kulör som går förlorad i den av bevarandeskäl reducerade belysningen i utställningen. Tack vare Lundins kvalitetsmedvetenhet (som innebär att modehuset arbetade i stort sett enbart med naturmaterial) i kombination med en omsorgsfull förvaring av plaggen, har många kreationer bevarats i nästintill originalskick för eftervärlden. I vissa fall handlar det om att arvtagarna har förstätt deras inneboende värde och antingen själv bevarat dem, som i fallet med friherrinnan Anna Beck-Friis, eller, som i fallet med grevinnan Blanche Bondes garderob, i stället haft förstånd att do-

nera dem till en museisamling. En annan fantastisk vinst, helt omöjlig att vare sig förutspå eller förhindra med tanke på hur vanligt det har varit att sy om kläder för nya ändamål, är att flertalet plagg verkar ha kvar sin ursprungliga formgivning.

Med detta sagt bör ansträngningarna att hitta och genomlysa Lundins företagsarkiv vara en prioritet bland svenska modeforskare, inte minst eftersom AB Modehuset Augusta Lundin framstår som det självklara valet för invigningsutställningen på ett framtida svenskt modemuseum.

► Boel Ulfsdotter är docent vid Humanistiska fakulteten vid Göteborgs universitet.

Sven Anders Johansson

Litteraturens slut

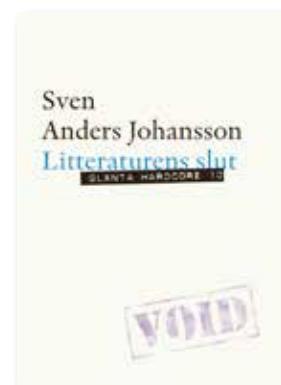
GLÄNTA / GLÄNTA HARDCORE
234 S. | ISBN 9789198485196

HALVKVÄDEN UPPGÖRELSE MED VILJAN ATT VARA GOD

Recensent **Torbjörn Elensky**

DET ÄR SÄLLAN man läser en så stimulerande bok om den svenska litteraturen som Sven Anders Johanssons *Litteraturens slut*. Men den är också oerhört frustrerande, för samtidigt som Johansson gör riktiga iakttagelser om moralismen i den svenska litteraturen, undviker han att dra några tydliga slutsatser, eftersom han fortfarande vill vara kvar inne i värmen bland de goda.

KONSTARTERNA & MEDIER



DET VERKAR OMÖJLIGT att komma ifrån frågan om litteraturens uppgift. Uppgiften i fråga handlar sällan om att vara underhållande och välskrivnen, utan oftare om att rädda världen, kämpa mot orättvisor, i dag särskilt att bekämpa rasism, klimathotet och i viss utsträckning kanske kapitalismen. Enligt den kultursidesfäliga analysen är

dessas onda saker ungefär desamma och allihop går tillbaka på patriarkatet. En författare som skriver under sådant kan visserligen få koncentrera sig på sitt skrivande, men helst bör vederbörande behandla ämnena i sina verk också, oavsett om dessa är romaner, genreromaner, noveller, poesi eller barnböcker.

Det finns litet olika sätt att närma sig detta. En del beskriver den dåliga, dumma världen som de anser att den är, och så fördömer de den, gärna via en god protagonist. Andra anser att skönlitteraturen snarare ska beskriva den ideala verklighet

”Vi som arbetar med litteratur måste låtsas att den är livsviktig för att försvara vår egen existens.”

man önskar sig, med starka ickebinära rasifierade som lever ekologisk-veganska förebildliga liv, litet som i stalinepokens socialrealism, där inte verkligheten, utan den projicerade, planerade, kommande, ideala verkligheten skulle framställas. Visst, jag karikerar, men inte så mycket. Saken är den att jag själv är författare och även om jag har massor av vettiga, bra, fria kolleger så finns det även ett visst tryck på inordning. Är man som jag onyttig för kampen, som författare, kritiker och skribent – och av en del rentav uppfattad som fientlig mot den, även om få säger det rent ut – känner man sig inte alltid fullt ut välkommen i alla sammanhang, för att uttrycka det mildt. Men man ska inte tala i egen sak. Ingen behöver ta mig på allvar när jag påstår detta, allra minst de som vet att jag har rätt. Jag tycker dessutom om att vara litet utanför, så jag tackar, tar emot och beklagar de andra.

ATT JAG INLEDER på detta personliga sätt beror på att Sven Anders Johanssons bok *Litteraturens slut* i princip beskriver den samtida svenska litteraturen på samma sätt. Även han gör det inifrån, men på sätt och vis ännu mer inifrån än jag, eftersom han dessutom är en professor och redaktör med verklig makt på fältet, en makt som ytterligare förstärks av att han själv hör till det dominerande ideologiska lägret. Men han har insett att det inte blir någon bra litteratur av denna socialrealistiska tendens. Det blir inte bra när gott står mot ont och rätt mot fel, inte på det där pliktskyldiga sättet. Sedan är frågan om hans bekymmer med detta beror på att han vill ha en

estetiskt fristående litteratur, eller om han anser att kampen bäst förs med hjälp av en litteratur som står fri. Han är mycket noga med att förklara att han själv håller med om allt det rätta som man ska tycka, utmaningen ligger inte där. Däremot tycker han att det blir tråkigt att läsa böcker som (i för hög grad och på fel sätt) underordnar sig kampen.

Det var länge sedan jag läste en så stimulerande bok om litteratur på svenska. Och sällan har jag läst en mer frustrerande. Johansson går hela vägen fram till dörren, öppnar den, tittar ut, sedan stänger han den och går tillbaka in i rummet igen. Han ser så mycket, gör helt riktiga iakttagelser, men sedan drar han bara halvkvädna slutsatser av dem, för han vill fortfarande vara kvar inne i värmen, han vill inte ha någon förändring egentligen, eller så kan han inte föreställa sig hur den skulle kunna se ut. Och förresten delar han ju alla de goda värderingar som en god svensk författare ska göra i dagens Sverige, just den där kombinationen av liberal individualism i åsikterna, en socialt ganska borgerlig om inte rentav konservativ livsstil samt den läpparnas bekännelse till en vag vänsterideologi som inte kräver någon ansträngning, framför allt inget personligt genomtänkt ställningstagande, tvärtom är det bekvämt. På så sätt tillåts man flyta in i en gemenskap där alla tycker lika, vilket är samma sak som att inte tycka något alls. Han skriver: ”På något sätt är vi både höger och vänster på en gång.” Jo, tack, exakt så. Men sedan då? Detta leder inte vidare till någon djupare analys, varken hos svenska författare eller hos kritiker som Johansson, det blir något man kan säga som en smart kvickhet med ett glas vin i handen samtidigt som man byter införstådda småleenden.

Vi som arbetar med litteratur måste låtsas att den är livsviktig för att försvara vår egen existens. När biblioteken ska räddas är det själva demokratin som vilar på dem, inte barns, ungdomars, vuxnas och pensionärens rätt att ha tillgång till all världens litteratur, oensurerad. Litteraturen i sig är ändå något litet genant att hålla på med, som de där aktivistiska poeterna som beklagar sig över världens ordning som inte låter dem syssla ostört med sin poesi, men på något sätt lyckas de ju göra det ändå. Det bisarra är att litteraturvärlden befinner sig i en alldeles för avskild bubbla, trots alla författares engagemang. Den är litet som ett Ridderhus med pengar, prestige och privilegier för oss som blir adlade, men som inte har någon verklig makt utanför de egna kretsarna. Man håller ihop och skyd-

dar de sina, och gott så. De få angelägna böcker som trots allt trycks är värda det, jo, det tycker jag faktiskt – men vad skulle jag annars tycka? Jag lever också i bubb- lan, jag befinner mig i värmen, jag vill vara kvar där, för utanför finns det inget liv, ingen möjlighet att hålla på med detta som jag ägnat nästan alla mina dagar åt.

JOHANSSON BÖRJAR MED att behandla bokens centrala fråga, som är: Hur kan litteraturen förbli vänster enligt känt schema och samtidigt vara vital? Hur kan den nytta som den kan göra för jämställdhet, integration, HBTQ-frågor, rättvisa och allt det andra fullgöras utan att litteraturen blir ytlig? Symptomatiskt nog tar han sitt avstamp i diskussionen om barnlitteraturens uppfostrande tendens i samtiden. Han hänvisar till vad han själv sade i tv-programmet *Babel våren 2019*: ”... att den samtida svenska barnlitteraturen hämmas av en beskäftig vilja att vara uppbygglig, moraliskt korrekt, politiskt oantastlig och normbrytande på just de



► Sven Anders Johansson.

önskade sätten.” Hela ”barnlitteratur-communityt” blev upprört och förnekade ben- hårt att det skulle finnas någon politisk styrning av barnlitteraturen, men ändå tycks de inse att det ligger något i det. Men styrningen handlar, som Johansson påpekar, inte om att myndigheterna dikterar vad författarna ska skriva. Det är något annat, men han når inte riktigt fram till vad det är. Det är också svårt att sätta fingret på den kombination av belöningssystem i form av uppmärksamhet, recensioner, stipendier och inte minst kollegernas gil- lande, som formar enskilda författarskap som vill vara relevanta och ta plats i sam-

tiden, om så bara i den inomlitterära sfär där man verkar.

Jag läser febrigt bokens första sidor: "Demokrati har blivit synonymt med godhet", "Camus blir en accessoar för resenärerna på DN:s tåg till Venedig för att rädda klimatet", "...konsten går under när moralismen tar över" och "Godheten är inte en fråga att kritiskt utreda, utan en ram för konstens förmenta 'utforskande'. Resultatet är en konst som allt oftare framstår som en form av charad eller predikan eller ritual". Ja! Ja!! Ja!!! Litteraturen förvandlad

”Litterär teori förhåller sig till skönlitteraturen som porr till sex. Den ger en felaktig föreställning om läsning, läsare och böcker, lurar fram lusten att läsa som man gör i teorin, i stället för att verkligen älska. Inte minst kräver den som börjat med teori hela tiden nya och grövre teorier. Johansson förblir i porren.”

till ordningsman. Värderingar och åsikter som ska prickas av, ett meningslöst bekräftande av det redan kända.

Johansson understryker att han inte vänder sig mot idealen som sådana, men vänder sig emot den bredare litterära tendensen till vad jag skulle kalla moralism. Hans diagnos är helt riktig eftersom han ser hur denna tendens, som är tydligast i barnlitteraturen, också påverkar den litterära världen som helhet. Den präglas av en vilja att vara god, att visa att man är god, att bekräfta de godas godhet och göra gott för en god sak. Den intressanta läsningen blir att han själv delar alla dessa värderingar och själv vill ha en position i litteraturvärlden. Til syvende og sidst är han därför, trots sin antydning till kritik och sina utpekanden av problemen, tvungen att bekänna den rätta tron och understryka att hans kritik av den moralistiska tendensen egentligen går ut på att han vill att den ska bli mer effektiv genom att den tonas ner i förhållande till det rent litterära.

BOKENS TITEL ÄR en variation på påståendet om litteraturens död, som i sin tur är en variant på föreställningen om författarens död. Men medan den sistnämnda är

en estetiskt genomtänkt idé som hänger samman med en viss romantisk och modernistisk tradition, är talet om litteraturens död snarare en sorts beklagande av att något nått vägs ände, egentligen den stora romanen från det långa 1800-talet. Johansson refererar till den amerikanske litteraturvetaren Alvin Kernans konservativa beskrivning av hur "feminister, marxister, nyhistoricister, diverse identitära grupper, strukturalister och postmodernister" dödat litteraturen. Men förändringen beror inte på dem, en åsikt som Johansson och jag delar, utan på omfattande tekniska och sociala förändringar. Faktum är att även Kernan tycks tillstå detta, och han tillerkänns viss framsynthet "trots sin konservatism" – en av de där små positioneringarna i förbifarten som ska lugna den ideologiskt renlärliga läsaren. En konservativ kan aldrig refereras utan en sidokommentar, oavsett om vederbörande anses ha rätt eller fel.

Det slut på litteraturen Johansson intresserar sig för är emellertid något annat än de båda dödsfallen ovan. Det handlar lika mycket om hur ideologiseringen i dag förkväver konsten, som om möjligheten att komma vidare. Johansson menar att litteraturen främst ska värderas estetiskt och att den levande litteraturen per definition är oavslutad. Josef K. kommer aldrig fram till slottet; Hans Castorp i *Bergtagen* lämnar sanatoriet för en värld av skyttegravar; Iliaden, *Anna Karenina*, *Gösta Berlings saga* – ingenstans i denna levande litteratur är slutet det viktiga, det finns inga färdiga slutsatser. Livet går vidare och litteraturen med det. Men all angelägen, levande litteratur mynnar enligt Johansson "med nödvändighet i det politiska eller etiska, i en ny förståelse av samhället och människan". Han vidgar till och med litet prövande satsen till att gälla konsten i stort. Och detta är själva knuten: han har rätt, men politik och etik begränsade till ideologi, och ideologi begränsad till ett antal tydliga binära ställningstaganden, är just det som är problemet. Givetvis handlar all konst värd namnet om människans livsvillkor, om tillvarons utmaningar, den är existentiell, oavsett om den koncentreras på individen, massan eller idéerna – och den bästa, den verkligt odödliga, gör allt detta samtidigt, från Iliaden till James Joyces *Odysseus*. Problemet i vår tid är inte det litterära engagemanget – tvärtom är bara engagerade människor bra konstnärer och enbart konst som behandlar *la condition humaine* är värd uppmärksamhet – problemet är att allt trycks in i ideologi, och ideologi, som Marx så riktigt skrev, är inget annat än falskt medvetande.

Litteraturen är inte autonom, lika litet kan författaren vara det. Ekonomi, politik,

sociala omständigheter, tekniska förutsättningar, matsäkerhet, pandemier, krig – allt påverkar författarna och därmed litteraturen, precis som det påverkar alla andra människor och mänskliga verksamheter över huvud taget. Detta är givetvis ett helt trivialt påpekande. Samtidigt känns det nödvändigt att påpeka det, för det verkar finnas en illusion om att författaren ska vara fristående. All litteratur är samtida och samtiden är alltid politisk – men inte bara. Och den författare som kan gå djupare, högre, runter, som kan se ideologierna som falskt medvetande, även de egna attityderna, som vet att utmana, men utan att bli mekaniskt reaktiv, kan kanske göra något som glimtar till av verklig mening. Annars... att vilja säga något och faktiskt säga det är nog bra, men litteratur är det inte.

JOHANSSONS BOK ÄR stimulerande och frustrerande, stimulerande för att han tycks se och förstå, och kan formulera sig, frustrerande för att han är för angelägen om att behålla sin plats i soffan. I en fin passage beskriver han hur Nils Holgersson gör en både linjär och cirkulär resa på sin gås. Dels genomgår han en linjär utveckling från oduglig 14-åring till ansvarstagande människa, dels gör han en resa vars mål är hemkomsten. Mötet mellan honom och hans mor fångar enligt Johansson "litteraturens dubbla funktioner: att bilda och förtrolla. Att vara ett redskap för upplysning och utveckling, men också en behållare med magiskt innehåll". Den resan är en perfekt bild av Johanssons egen resa i *Litteraturens slut*: dels den linjära vägen mot insikt om att litteraturen måste förbli oavslutad och fri, dels den cirkulära om att endast så är den också nyttig. Att jag håller med honom i detta är knappast förvånande, men inte heller att jag egentligen gör det på ett annat sätt.

Litterär teori förhåller sig till skönlitteraturen som porr till sex. Den ger en felaktig föreställning om läsning, läsare och böcker, lurar fram lusten att läsa som man gör i teorin, i stället för att verkligen älska. Inte minst kräver den som börjat med teori hela tiden nya och grövre teorier. Johansson förblir i porren. Han kommer aldrig ut ur bubblan. Och i porr görs inga barn. Det krävs romaner för det. Så läs denna bok, för den är bra, men släng den sedan och gå till biblioteket och låna och läs skönlitteratur i stället. Litteraturen behöver inte fler författare eller teoretiker, utan läsare och verkliga omskakande möten med skönlitterära berättelser. Sex, inte porr.

► Torbjörn Elensky är författare och kritiker.

PÅ PLATS/SEVÄRT

Jenny Danielsson från konstpodden theartword.com och Calle Ljungström tipsar om konst och upplevelser i vår omvärld.



ENSAM PÅ MONTECRISTO

ISOLA DI MONTECRISTO, ITALIEN

► Måste alla efter ett år av pandemi och hemmasittande längta till fullproppade stränder och stökiga storstäder, eller är vi nu väl anpassade att söka oss till ödsligare trakter? Vi börjar i fantasin: svårtillgängliga öde öar har en förmåga att fånga mångas intresse. Vi har favoriter som Kerguelen, även känd som Ödemarksön, en av världens mest isolerade platser mitt i Indiska Oceanen, eller på närmare håll ön med det litterärt förevigade namnet: Montecristo. Det är en strikt skyddad nationalpark som båtar inte ens får närma sig. Fast så långt bort är den inte: om man nu vekligen vill ta sig dit, hur gör man?

WWW.ISLEPARK.IT/VISITARE-IL-PARCO/MONTECRISTO



► Den lilla hamnen på Montecristo.

Lockande och förbjuden, eller bara förbisedd. Ingen vi känner har någonsin kommit hem med berättelser om semesterbesöket på Montecristo. Men ön som lånat sitt namn till en av världslitteraturens mest kända figurer finns på riktigt.

Edmond Dantes i Alexandre Dumas berömda äventyrsroman *Greven av Monte Cristo* (1844) satt inspärrad i isoleringscell på den franska fängelseön If i fjorton år. Ön han sedan tog sitt namn ifrån hade varit en ännu ensamare plats att leva på. Medelhavets italienska pärlor som Capri, Ponza, Giglio och Elba lockar strömmar av turister och båtfolk, men Montecristo har aldrig erbjudit grönskande marker eller lyx. Den har i långa tider varit helt obobodd. Det är inte en inställsam plats för den som vill bruka marken.

Montecristo höjer sig 645 steniga meter upp ur det Tyrrenska havet, mitt emellan det italienska fastlandet och Korsika, ungefär sex landmil från båda. Fram till 1553 fanns ett kloster på ön. Det var, ironiskt nog, sett till vad den kärva miljön erbjuder, mycket rikt tack vare donationer från välbeställda släkter på fastlandet. Men sedan det plundrades av pirater och övergavs levde bara ett rykte om en gömd skatt kvar.

Enstaka enstöringar har gjort försök att bosätta sig, men gett upp. En rik engelsman köpte ön på 1850-talet och byggde en villa, och senare blev ön kungliga jaktmarker. Ett par år under



► Det övergivna klostret.

sent 1940-tal använde den italienska marina underåttelstjänsten Montecristo för att utbilda hemliga agenter. Efter flera fall av vandalism och skadegörelse gjordes ön 1971 till ett naturskyddsområde av den italienska staten.

Öns natur har unika skyddsvärden, med bland annat särskilt storvuxen ljung, tusenåriga ekar och Italiens enda population av vilda getter.

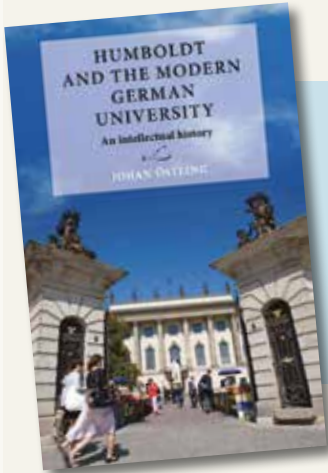
Det är inte tillåtet att närma sig ön med egen båt. Man får inte heller simma närmare ön än en kilometer.

För den som inte kan hålla sig borta har vi nu upptäckt att Montecristo ändå går att besöka. Ungefär 1000 personer per år ges tillträde för dagsbesök efter ansökan. Företräde ges till forskare. Besöket kostar 120 euro och väntetiden är ungefär tre år. Lustigt nog administreras nationalparken av en särskild poliskår, så guiderna som tjänstgör på ön i tvåveckorsskift är klädda i polisuniform. Det låter litet opraktiskt – och väldigt italienskt. ■



Lund University Press

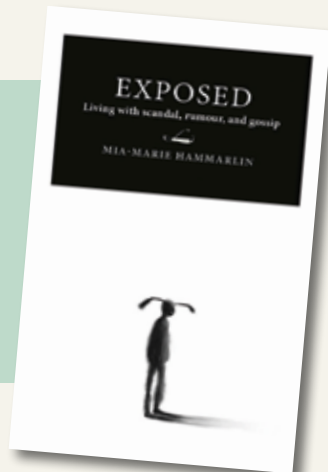
HÖGKVALITATIV FORSKNING FÖR EN GLOBAL LÄSEKRETS



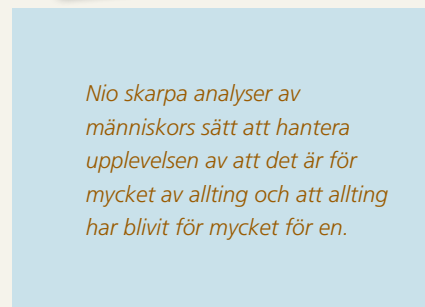
Historien om Wilhelm von Humboldts betydelse för nutidens tyska universitet ger också perspektiv på universitetens roll i andra länder, inklusive Sverige.



Engelska renässanspjäser om häxor och svartkonst visar att gränsdragningen mellan lättrogenhet och skepsis aldrig har varit enkel – i något sammanhang.



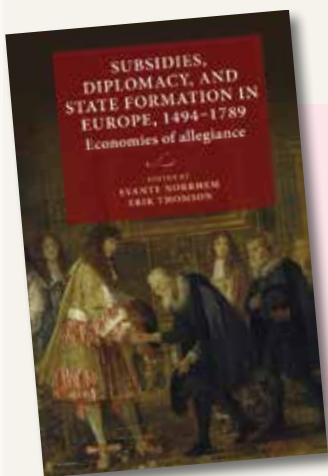
En pionjärschildring av hur man blir föremål för ett mediedrev och vad det vill säga att befinna sig mitt i drevet, hjälplös i mediastormen.



Nio skarpa analyser av människors sätt att hantera upplevelsen av att det är för mycket av allting och att allting har blivit för mycket för en.



Med fokus på frivilliga förbindelser berättar boken om hur ovanligt stränga incestlagar gradvis gav vika för en liberal syn på sexuella relationer mellan släktingar.



Konsten att köpa sig makt och segrar via subsidier – det tidigmoderna Frankrikes mästarekap i grenen fick statsbyggande effekter i andra länder, bl.a. Sverige.



Läs mer om Lund University Press på www.lunduniversitypress.lu.se.

Böckerna går att beställa via Manchester University Press: www.manchesteruniversitypress.co.uk eller laddas ner gratis (open access) via www.manchesteropenhive.com.



LUNDS
UNIVERSITET